

HIERONYMUS
ANDOVER-HARVARD
THEOLOGICAL LIBRARY

HET

HEILIGE LAND.

HET

HEILIGE LAND

OF MEDEDEELINGEN UIT

EENE REIS NAAR HET OOSTEN,

GEDAAN IN DE JAREN

1849 en 1850,

IN GEZELSCHAP

VAN HARE KONINKLIJKE HOOGHEID, DE PRINSES MARIANNE DER NEDERLANDEN,

DOOR

G. H. van SENDEN,

THEOL. DOCTOR, RIDDER DER ORDE VAN DEN NEDERL. LEEUW, LID VAN ONDERSCHEIDENE BINNEN- EN BUITENLANDSCHE GELEERDE GENOOTSCHAPPEN, EN PREDIKANT TE ZWOLLE;

na diens overlijden voortgezet en uitgegeven door

G. H. VAN SENDEN,

Predikant te Leur.

TWEEDE DEEL.

TE GORINCHEM, BIJ

J. NOORDUYN en ZOON.

Drukkers en Boekhandelaars.

MDCCCLII.

VOORBERIGT.

Met een diep geschokt gemoed heb ik de pen opgevat, die heden voor een jaar aan de verstijfde hand van mijnen onvergetelijken vader was ontvallen. De eerste aanleiding daartoe was de wensch van den ontslapenen zelven. Weinige uren toch vóór zijnen onverwachten dood, dien hij met eenen helderen geest en eerbiedwekkende gelatenheid zag naderen, gaf hij dat verlangen nog te kennen. Zelf mogt ik echter, op verren afstand, onkundig van den zwaren slag, die ook mij diep zou treffen, dien wensch niet van zijne stervende lippen vernemen. De sterke opwekkingen ook, welke ik daarenboven van vele zijden ontving, maakten mij eene weigering onmogelijk, toen de Heeren Uitgevers mij dringend verzochten, het werk geheel of gedeeltelijk voort te zetten, opdat er dus een geheel mogte ontstaan. De Uitgevers deden dit verzoek op eene hen vereerende wijze. Hun hoofddoel vooral was, hunne inteekenaren zoo veel mogelijk schadeloos te stellen en te bewaren voor een incompleet werk. Zoo was het besluit spoedig

genomen en de overeenkomst getroffen. Meer was er echter gelet op de noodzakelijkheid van een vervolg, dan gedacht aan de moeijelijkheid, om het te leveren. Ik althans leerde meer en meer de bezwaren kennen, welke zich opdeden. Immers moge Palestina mijne bijzondere belangstelling hebben gaande gemaakt, door de wetenschappelijke rigting van mijnen vader; moge ik er veel met mijnen geest geleefd hebben, terwijl ik de merkwaardige reis volgde met kaarten en beschrijvingen, — de gedachte, om zelf iets over het Heilige Land te schrijven, bleef steeds verre van mij. Daarenboven de aanteekeningen waren meestal slechts enkele woorden of zinsneden, om ontmoetingen, natuurtafereelen en onderzoekingen te herinneren; het meeste toch was bewaard in het hoofd en hart van mijnen vader, die steunde op zijn scherp geheugen en zijne levendige verbeelding. Hoe zaakrijk dus ook hier en daar de aanteekeningen waren, zij waren weinige en zeer beknopt. Ook slechts een klein gedeelte van mijnen tijd kon ik in de eerste maanden des jaars besteden aan het Heilige Land. De sterk begeerde en welligt te spoedig beloofde uitgave toch van twee bundels nagelatene leerredenen (1) *en van het Evangelie van Johannes, roofde veel tijd* (2). *Daar kwamen bij mijne verwisseling van stand-*

---

(1) Verschenen zijn bereids het Eerste deel van de *Nagelatene Leerredenen van* Dr. G. H. VAN SENDEN en twee afleveringen van het Tweede deel. Te *Zwolle*, bij de Erven J. J. TIJL, 1852.

(2) Vier afleveringen zien het licht van *het Evangelie van Johannes, gebragt in huizen en harten; een godsdienstig en wetenschappelijk dagboek voor beschaafde Christenen, nagelaten door* G. H. VAN SENDEN. Te *Zwolle*, bij W. E. J. TJEENK WILLINK, 1852.

plaats en ambtsbezigheden, die in het eerste vierde gedeelte van het jaar voor eenen dorpspredikant vele zijn, daarbij ook huiselijke en familie-aangelegenheden. En toch moest het werk in den loop des jaars verschijnen, zouden de Uitgevers voor grootere onaangenaamheden en schade bewaard blijven. De herinnering hiervan meen ik aan het publiek en mij zelven verschuldigd te zijn, opdat men bij het beoordeelen van mijn werk de onvermijdelijke kortheid des tijds in aanmerking neme. Eer zoek ik door dit werk geenzins; veeleer wensch ik dat, indien er iets goeds en belangrijks in gevonden wordt, men het toeschrijve aan mijnen dierbaren vader, en de gebreken mij wijte. Men neme echter mijne verzekering aan: dedi quae potui non quae volui.

Herinnerd zij hier nog, dat bij het overlijden mijns vaders slechts de eerste drie afdeelingen, dus tot blz. 101, *voor de pers gereed waren.*

De achter dit werk gevoegde aanmerkingen, die in de eerste zes vellen door mijnen vader waren aangeduid, zijn ook door mij opgesteld. Ik heb getracht het zoo veel mogelijk op de wijze als in het eerste deel was geschied te doen. De weinige aanmerkingen, welke ik zelf had mede te deelen, heb ik, even als de aangehaalde bijbelplaatsen, gebragt aan den voet der bladzijden. Ik heb het gedaan, omdat ik meende zij niet uitvoerig en belangrijk genoeg waren, om afzonderlijk mede te deelen.

De drie leerredenen zijn in dit deel opgenomen, op begeerte van den overledene. Die over Lukas XXIV: 47*b*, *was te Jeruzalem in het Hoogduitsch gehouden; zij is in het Nederduitsch vertaald door mijnen oud-*

sten broeder Mr. E. G. VAN SENDEN, *Procureur te* Zwolle.

Ik heb mij tot Jeruzalem en zijnen omtrek bepaald, omdat zulks volgens het over het gansche werk gemaakte plan den verderen inhoud zoude uitmaken van het tweede deel. Ik heb gemeend, mij daaraan te moeten houden, omdat het werk daardoor als een op zich zelf staand gedeelte kan beschouwd worden en aldus de merkwaardigste stad der wereld, en, hoewel een klein, echter het voornaamste gedeelte van het Heilige Land voor oogen wordt gesteld; ik heb het ook gedaan, opdat aldus de weg, om een vervolg te leveren voor eenen ieder vrij blijve.

Terwijl ik den God mijns levens dank zeg voor de verleende kracht onder velerlei onafgebroken inspanningen, bid ik ook, dat deze arbeid iets moge bijdragen, om het land, dat boven andere het tooneel is geworden van Gods oneindige magt en liefde, meer en meer te leeren kennen; dat ook door die kennis meer en meer de Jehova van Sinaï en de Vader van Golgotha verheerlijkt worde, en de sluijer worde verbroken, welken ongeloof, bijgeloof en overlevering hebben geworpen over de openbaringen Gods.

Leur, den 20 October 1852.

G. H. VAN SENDEN.

I.

TERUGBLIK OP DE SEFALA, blz. 1—47.

II.

OPTOGT NAAR JERUZALEM, blz. 48—91.

III.

JERUZALEM, blz. 92—101.

IV.

HET OUDE JERUZALEM, blz. 102—129.

V.

HET TEGENWOORDIGE JERUZALEM, blz. 130—233.

VI.

EENE LEERREDE TE JERUZALEM,
blz. 234—262.

VII.

OMTREK VAN JERUZALEM, blz. 263—296.

VIII.

RIVIERTOONEELEN VAN HET OOSTEN, blz. 297—317.

IX.

DANKBETUIGING VAN DEN TERUGGEKEERDEN PELGRIM, blz. 317—337.

DRUKFOUTEN.

Blz.	135,	Reg.	11	van ond.,	*staat:*	fulconis,	*lees:*	fullonis.
„	135,	„	7	„	„	Te cuitis,	„	Tecui tis.

VERVOLG

VAN DE

ALPHABETISCHE NAAMLIJST

DER

INTEEKENAARS.

A.

Aenmey, Wed.) Boekh. te Schiedam.
Alter, S.) Boekh. te Utrecht.
Ampt, A.) Referend. bij den Raad van State te 's Gravenhage.
Amstel Djz., K. van) voor het Leesgezelschap te Monster.
Arum, R. F. van) Boekh. te Haarlem.

B.

Bakker, J.) Gem. Ontv. te Ferwerd.
Bakker Mz., N.) Fabr. te Krommenie.
Barghorn, P. S.) te Groningen.
Basel, *Jhr.* J. L. Mersen Senn van) te 's Gravenhage.
Bazendijk, P. M.) Boekh. te Rotterdam. 5 exemp.
Beckeringh, D. J.) te Amsterdam.
Beckeringh geb. Geertsema van Sjallema, Mevr. G. J.) te Onderdendam.
Beek, H. van der) voor een Leesg. te Deventer.
Beelaerts van Blokland, *Jhr.* P. A.) te Utrecht.
Belkum, H. J. van) Onderwijzer te Holwierde.
Berghege, A. R.) Predikant te Hillegersberg.
Berghege, A. R.) Pred. te Hillegersberg, voor het Leesgezelschap.
Berntrop, Erven R. J.) Boekh. te Amsterdam.
Beusekom, W. A. van) te Kootwijk.
Beverwijk, J. van) Boekh. te Kampen, voor een Vriendenkring.
Bijsterbosch, S.) Boekh. te Joure. 2 exemp.
Blaauw, *Freule*) te Zeist.
Blankenberg en Zoon, B.) Boekh. te Amersfoort.
Blok, A. R.) Theol. Stud. te Utrecht.
Boer, H. de) Theol. Stud. te Amsterdam.
Bogaers, Mr. A.) Vice-pres. der arr. regtb. te Rotterdam.
Braak, Mej. J. C. C. ter) te Oud-Vosmaer.
Braat, P. K.) Boekh. te Dordrecht.
Brak, P. C.) te Amsterdam.
Brandeler, M. van den) te Dordrecht.
Brandsma, J.) Notaris te Schiermonnikoog.
Brauw, *Jhr.* Mr. W. M. de) lid van de Eerste Kamer der Stat. Gen. te 's Gravenhage.
Breijer, H. W.) Boekh. te Arnhem
Brennald, S. J.) te Delft.
Brink, H. ten) Boekh. te Meppel. 3 exemp.
Broese, J. G.) Boekh. te Utrecht.
Brugmans, *Jonkv.*) te Leyden.
Bruining Ingenhoes, C. W.) Instituteur te Voorburg.
Bruins, H. W.) te Vriezenveen.
Bruinsma, P.) Landbouwer te Tjummarum.
Buchler, A. H.) te Doesburg.
Bueninck, W. H.) te 's Gravenhage.
Buijs Wzn., J.) te Zaandam.
Burkens, H.) Heel- en Vroedm. te Gorinchem.

C.

Casteleijn, D.) te 's Gravenhage.
Claasen, W.) te Amsterdam.
Cleef Jz., P. M. van) Boekh. te Hilversum. 4 exemp.
Clement, B.G.) Pred. aan den Helder.
Cloesen, te Amsterdam.
Cool v. Bokma, W.) Boekh. te Sneek.
Coster en Zn., H.) Boekh. te Alkmaar.
Coultre, J. M. le) voor het Leesg. te Blokzijl. 2 exemp.
Couvée, D. J.) Boekh. te Leyden.
Cranenburg, B.) te Strijen.

D.

Dade, D. H.) Kargadoor te Amsterdam.
Dam, N. J. van) te Gorinchem.
Deinum, S.) Boekh. te Bolsward.
Depart. Echten, Tot Nut van 't Algemeen.
Dijken, H. Stenhuis) Pred. te Weidum.
Directeur van het postk. te Assen.
Dorsser, Mr. C. W. O. van) Adv. te Dordrecht.
Dresselhuis, J. Ab Utrecht) Pred. te Wolfaartsdijk.
Druten en Bleeker, van) Boekh. te Sneek.

E.

Eekma, O.J.) Boekh. te Leeuwarden.
Elias, *Jhr.* Mr. Faas) te Amsterdam.
Elst, H. van der) Not. te Werkendam.
Enter Cz., H. van) te Zwolle.
Evers, H. H.) te Enschede.
Eversz, J. W.) Boekh. te Zeijst. 4 ex.
Everwijn, J.) Pred. te Vuren en Dalem.
Eyck tot Zuylichem, Mr. F. N. M. v.) Burgem. te Maartensdijk.
Eyssen, G.) te Beemster.

F.

Faassen, J. A.) Boekh. te Tiel.
Feenstra, T. S.) Boekh. te Sneek.
Feith, R.) voor een Leesg. te Groningen.
Fernhout, L.) te Amsterdam.
Fridagh, J. A. *Baron* van) op den huize Mataram bij Dalfsen.
Fusmann, Hulpprediker te 's Hertogenbosch.

G.

Ganderheyden, Mr. A. A.) te Groningen.
Geep, L. C. de) Kassier te Bergen-op-Zoom.
Geertsema Jr., H.) Boekh. te Groningen.
Gempt, B. te) Pred. te Batenburg.
Gietema, Y. H.) lid van den gemeenteraad te Cubaard.
Gimberg, G. J.) te Charlois, voor het Leesgezelschap.
Glerum, J. P.) te Schore.
Gleuns, W.) Doct. in de Wis- en Natuurkunde te Groningen.
Goede, D. S.) te Amsterdam.
Goes, G. H. van der) te Rotterdam.
Goes Naters, *Jhr.* Mr. A. van der) te Delft.
Gogh, C. M. van) Boekh. te Amsterdam. 5 exemp.
Golsteyn, *Baron* v.) te 's Gravenhage.
Goot, J. H. van der) Doopsg. Leeraar te Berlikum.
Graaff, C. G. de) Boekh. te Brielle.
Griethuysen, J. G. v.) Pred. te Zutphen.
Groot, H. S. J. de) Boekh. te 's Gravenhage.
Gunne, A. ter) Boekh. te Deventer.

H.

Hall, Prof. H. C. van) voor een Leesg. te Groningen.
Heer, G. A. M. F. de) Hulpprediker te Bussum.
Hees, van) te Ochten.
Heiligenberg, G. C. van) te Rotterdam.
Heiningen en Post Uiterweert, van) Boekh. te Utrecht.

Hemeren, P. van) te Leyden.
Hemsing, W. J.) Adv. en Not. te Balk.
Hendriksen, Geb.) Boekh. te Rotterd.
Hengst, J. H. C. van) te Utrecht.
Hessing, Wed. A.) Boekh. te Bolsward.
Hinsbeeck, Mej. E.) te Amsterdam.
Hoet, C. ten) Boekh. te Nijmegen.
Holl, G.) gep. Wachtm. te Venlo.
Holtkamp, F.) Boekh. te Sneek.
Honigh, Wed. J. C.) Boekh. te Schagerbrug.
Horneer, H.) Boekh. te Gorinchem.
Houten, J. O. van) Boekh. te Assen.
Houten, J. W. van) te Amsterdam.
Huffel, J. A. van) Boekh. te Utrecht.
Huisinga, J.) Boekh. voor een Leesg. te Bolsward.
Hulst en Zoon, Wed. L. van) Boekh. te Amsterdam. 2 exempl.
Huydecoper van Maarsseveen, Mev. de Douair. *Jhr.* Mr.) te Amsterdam.

I.

Jannink, B.) te Enschede.
Idsinga, Ids Pieters) landeigenaar te Houtumhuizen.
Jennes, C.) Boekh. te Enschede.
Jongejan, J.) Boekh. te Sommelsdijk.
Jorissen, Pred. te Uitwijk.
Ipenbuur en ten Seldam, Boekh. te Amsterdam. 2 exempl.
Iterson, F. H. G. van) Pred. te Leyden.

K.

Kampen, P. N. van) Boekh. te Amsterdam.
Kampinga, H.) Onderw. te Ezinghe.
Ketting, J. te Amsterdam.
Kistemaker, J. S.) Makelaar te Amsterdam.
Kloots en Comp., A.) Boekh. te 's Gravenhage.
Knoop, A. T.) 1e Luit. der Artillerie te Grave.
Koning, G. C.) Boekh. te Medemblik. 2 exemp.
Kooijman, W.) te Slingeland.
Kool, P. W.) Stads-schuitenmaker te Amsterdam.
Kraay, Geb.) Boekh. te Amsterdam.
Krabbe, C.) Pred. te Leyden.
Kraijenbelt, W.) Pred. te Rotterdam.
Kramers, H. A.) Boekh. te Rotterdam.
Kroon, Dr. J. H.) Lector aan 't gymnasium te Zutphen.
Kroon, G.) te Bergen-op-Zoom.
Krooneman, J. C.) te Zwolle.
Kuijpers, Schalk) te Hoog-Blokland.
Kuile, H. ter) te Enschede.

L.

Laar, P. J.) Em. Pred. te Amersfoort.
Langeveld, T. van) Boekh. te Culemborg.
Laurman, M. T.) Pred. te Oosterlittum.

Leesgezelschappen:

Bree-veertien, te Dordrecht.
De Pelikaan, te Geldrop.
De Phoenix, te Leeuwarden.
Door Vriendschap Volmaakter, te Purmerend.
Eendragt, te 's Gravenhage.
Geschiedkundig, te Zaandam.
Ledige uren nuttig besteed, te Dokkum.
Lust en Rust, te Soetermeer en Zegwaart.
Mercurius, te Leeuwarden.
Misceus utile Dulci, te Leyden.
Oefening en Genoegen, te Haarlem.
Onder directie van Mr. W. J. C. Putman Cramer, te Zutphen.
Onderling Genoegen, te Vlaardingen.
Ons Genoegen, te Sliedrecht.
Te Brouwershaven.
„ Enkhuizen.
„ Haamstede.
„ Hauwert.
„ Oude Schild op Texel.
„ Rossem.
„ Wijk bij Duurstede.
Theol., te Rijp en Graft.
Tot Beschaving en Genoegen, te Zierkzee.
Tot Nut en Genoegen, te Berkhout.
„ Nut en Genoegen, te Hillegersberg.
„ Nut en Genoegen, te Hoorn.
„ Nut en Vermaak, te Berg-Ambacht.
„ Nut en Vermaak, te Utrecht.

Tot Onderling Nut, te Maassluis.
Utile et Jucundum, te Dordrecht.
Van A. DE VRIES, te Haarlem.
Verdraagzaamheid, te Leeuwarden.
Vermaak en Stichting, te Sluis.
Voor Onderwijzers, te Oostdongeradeel.
Vriendenkring, te Groningen.
Vriendschappelijk en Leerzaam, te 's Gravenhage.
Waar leeslust bloemen strooit, te Veendam.
Leesmuseum, het) te Rotterdam.
Lepel en Brat, Boekhandelaars te Amsterdam.
Loeff, A. Rutgers van der) Theol. Doct. en Pred. te Leyden.
Lohuis, H. T.) te Rotterdam.
Luyken, Dr. J. A.) te Gendringen.

M.

Madlener, Mevr. de Wed.) te Vlissingen.
Marcus, J.G.) Boekh. te Amsterdam.
Marle geb. Weerts, Mevr. van) te Deventer.
Martens van Sevenhoven, *Jonkh.* J. C.) te Utrecht.
Mazure, F. T. de) Theol. Cand. te Leyden.
Mebius, J. Engelman) Boekh. te Kollum.
Mebius, T. E.) Boekh. te St.-Jacob-Parochie.
Meer en Verbrugge, van der) Boekh. te Rotterdam. 2 exemp.
Meijer, J. F.) Rijksontvanger te Witmarsum.
Meijer, Mr. P.) te Batavia.
Meijer, Wed. H.) Boekh. te Zwolle.
Meijes, G. B.) te Amsterdam.
Meijes, J. H.) te Amsterdam.
Meijnadier Pz., J.) te Amsterdam.
Messchaert, N.) te Rotterdam.
Meurs, M.H.A.v.) Pred. te Gendringen.
Muller, Joh.) Boekhandelaar te Amsterdam. 2 exempl.
Muntinghe, L.) voor het Leesgezelschap te Slochteren.
Musschenbroek, *Jonkh.* D. A. J. van) Employé à la forge royale à Leide.

N.

Neethling, J. H.) Pred. aan de Kaap de Goede Hoop.
Niermeijer, J. H.) te Vlaardingen.
Nierstrasz, Mr. H.) Staatsraad, Oud Burgem. te Maastricht.
Nieuwenhuyzen, J. H.) Boekh. te Amsterdam.
Nijgh, H.) Boekh. te Rotterdam. 2 ex.
Nijhoff, J.A.) Boekh. te Arnhem. 5 ex.
Nispen, *Jonkh.* L. C. J. van) lid der provinciale staten van Overijssel, te Dinxperlo.
Noordendorp, J.) Boekh. te Amsterdam.

O.

Oldenbarneveld genaamd Tullingh, *Freule* van) te Monster.
Oomkens Jz., J.) Boekh. te Groningen.
Oosterzee, J. J. van) Theol. Dr. en Predikant te Rotterdam.
Osenbruggen, C. van) Med. Doct. te 's Gravenhage.
Oven, Mev. de Wed. Jurriens van) te Utrecht.
Overkamp, G.) Onderw. te Pijnacker.

P.

Pabst van Bingerden, Mr. J.M. *Bar.* van) Kantonregter te Nijmegen.
Palier en Zoon, H.) te 's Hertogenbosch. 3 exempl.
Pannebakker en Comp.), Boekh. te Enkhuizen.
Parker, Mevr. de Wed.) te Zutphen.
Paspoort van Grijpskerke, M. C.) Burgem. te Middelburg.
Peene, M. A. van) te Amsterdam.
Persijn van Nauta, Mevr. de Wed.) te Leeuwarden.
Pieck, P. O. S. van der Voordt) te Nijmegen.
Pinto, Dr. J. B. de) te Zutphen.
Plomp, Mevr. de Wed.) te Overveen.
Poel Bouwman, P. van der) te Groote Lindt.

Polvliet, H.) te Gorinchem.
Poppes, J.) Assessor van Gaasterland, te Balk.
Prins, J.) te Wormerveer.
Puy de Montbrun, J. B. du) te Amsterdam.

R.

Rijerkerk, Wed. M.) te Utrecht.
Reinwardt, C. G. C.) Hoogleeraar te Leyden.
Rijsterberg, J. H.) Apoth. te Amsterdam.
Ring van Geertruidenberg.
„ „ Kruiningen.
„ „ Rhenen.
Ringh, H. de) Boekh. te Enkhuizen. 2 exemp.
Rink, Mr. E. D.) Pres. der arrondissements regtbank te Tiel.
Rinsum, H. J. van) te Amsterdam.
Risseeuw, J.) te Kadzand.
Roelants, H. A. M.) Boekhandelaar te Schiedam.
Roering, J.) Not. te Leidschendam.
Roijer, Mr. W. H.) Rijks-advokaat te Zwolle.
Rolf, J. L.) Boekh. te Edam.
Rookmaker, D. W.) te Balk.
Ruijs, J. P.) te Kampen.
Ruijsch, Mev.) te Utrecht.
Rust, Rudolph) te Prinseland.

S.

Sandick, J.C.F.van)Pred.teTerborg.
Sandifort, Mr. R. J. S.) Regter te Brielle.
Santen, A. van) te Voorburg.
Schaaf, A. L. van der) te Sneek.
Schaafsma, B.) Boekh. te Dokkum.
Schenk, N. Th.) te Middelburg.
Scheurleer, P. H.) Boekh. te 's Gravenhage.
Schijff, K. E.) te Zevenaar.
Schouten Hz., L.) Theol. Stud. te Utrecht.
Schouten, Jan) Lid van den raad der stad en scheepsbouwmeester te Dordrecht.
Schrijver, Rokus) landeigenaar te Cillaarshoek.
Schuymer, H.) te Amsterdam.
Siegenbeek, M.) Hoogl. te Leyden.
Sleezen, J. C. van der) Boekh. te Groningen.
Slingelandt, J. J.) Boekh. te 'sGravenhage.
Smit, C.) Scheepsreeder te Alblasserdam.
Spanjaard, H.) Boekh. te Steenwijk.
Spijker, Wed. Joh.) te Gorinchem.
Stadt, C. van de) te Zaandam.
Stark, S. P.) te Landsmeer.
Steden, H. G. van) te Hellevoetsluis.
Sterk, N.) Notaris te Dinxperlo.
Stockum, W. P. van) Boekh. te 's Gravenhage.
Strien, C. van) te Wolfaartsdijk.
Suermondt Bz., W.) te Rotterdam.
Suringar, P. J.) te Leeuwarden.
Swaagman, J. Sonius), te Onderdendam.

T.

Tavenraat, A.) te Rotterdam.
Tavenraat, J. J.) te Rotterdam.
Terveen en Zoon, J. G. van) Boekh. te Utrecht. 3 exemp.
Teutem, H. N. van) Litt. en Theol. Doct. en Pred. te Rotterdam.
Thieme,J.F.)Boekh.teNijmegen.3ex.
Thieme,W.J.)Boekh.teZutphen.2ex.
Thierrij enMensingh, Erven) Boekh. te 's Gravenhage.
Tibout, W.J.)Boekh.teWageningen.
Tips, G.) te Rotterdam.
Tollens, Mevr. de Wed. J. W.) te Rotterdam.
Trip, Mej. A. L.) te Groningen.
Tuyninga, J. W.) te Hare.

U.

Uelses, W. J. A.) op den huize Essenstein, bij Voorburg.
Unen, J. van) Koopman te Zwolle.

V.

Veegens, D.) Med. Doct. te Weesp.
Veer, G. S. de) te 's Gravenhage.
Vegelin van Claerbergen *Jhr.* Mr. P. B. J.) te Hare.
Vorstman, A. Losel) te Rotterdam.
Vorstman, J. G.) Boekh. te Bergen-op-Zoom.
Vredenburg, *Bar.* van) Staatsraad, Comm.des koningsteMiddelburg.
Vries, Mr. Jeronimo de) te Amsterdam.

W.

Waanders, J. M.) Boekhandelaar te Zwolle. 3 exempl.
Walcheren, S. van) lid der 1ste Kamer der Stat. Gen., te Nimmerdor.
Wanning Bolt, P.B.) Boekhandelaar, voor een Leesg. te Amsterdam.
Water van Rijn, de Wed. J.A. van de) te Utrecht.
Wellink, W. E. J. Tjeenk) Boekh. te Zwolle.
Wentholt, Mr. J. B. L.) voor een Leesg. te Rotterdam.
Wermeskerken, Wed. D. R. van) Boek. te Tiel. 3 exemp.
Wetter en Zn., Wed.) Boekh. te Utrecht.
Wijs, J.) voor een Leesg. te Amsterdam.
Wijngaarden, J. van) te Zwolle.
Wijnmalen, Directeur van het postkantoor te Steenbergen. 3 ex.
Wijtenhorst, W.) te Etten, bij Terborch.
Wilkens, F.) Boekh. te Groningen. 2 exempl.
Willems, W.) Boekh. te Amsterdam. 9 exemp.

Z.

Zijlstra, Mr. P. Adama) te Harlingen.
Zitters, A.) te Goes.

I.

TERUGBLIK OP DE SEFALA.

De lage landen, die men ook nederlanden noemt, behooren over het algemeen tot de begunstigde afdeelingen van den aardbol. Terwijl de bergen hun onthouden hebben wat zij van majesteit en schoonheid aan eenen bodem kunnen bijzetten, bieden zij hun voor dat gemis rijke vergoeding. De bergen vormen met hunne hooge en lange ruggen zoo vele beschuttingen, welke de laagte beveiligen tegen de winden, die haar konden teisteren. De bergen, het vermogen ontvangen hebbende, om wolken tot zich te trekken, en die in te zwelgen, doen zulks vooral ten behoeve van het nederland. Zij zelven hebben er slechts een vlugtig genot van, want over hunne rotsverheffingen spoedt zich het water; het daalt af in de lagere streken, en langzaam gaat het daar voort, ten einde te meer verkwikking te schenken. En terwijl de bergen harde steengevaarten zijn, waarop veelal het vermogen der vruchtbaarheid afstuit, ziet men de nederlanden als zachte gronden

zich uitstrekken, die gewillig den schoot openen voor den ploeg, of bekleed kunnen zijn met den zegen van gras en graan.

Voor eenen reiziger uit de Nederlanden, in wiens ziel het aanvallig beeld leeft van de gewesten zijner geboorte en woning, heeft elk nederland eigenaardige bekoorlijkheden. Waar de bodem, op meerderen of minderen afstand van het gebergte, zich als vlakte uitbreidt, daar zweeft zijn oog met welgevallen over de uitgestrektheid, die zich ter beschouwing aanbiedt. Maar het is niet alleen daarom, dat ik van de *Sefala* nog niet met mijnen geest kan scheiden. Ik weet, dat meest al mijne voorgangers over deze groote vlakte zijn henengesneld, dat zij haar slechts met een vlugtig oog beschouwd hebben. Aangetrokken door de tooverkracht van het gebergte des Heiligen Lands, geheel vol ook van de tooneelen, die zij daar aanschouwen en herdenken zouden, — bewezen zij aan de *Sefala* niet de vereischte oplettendheid. Ik kan, ik mag mij niet schuldig maken aan zulk verzuim. De afzonderlijke trekken van de *Sefala* wil ik tot een groot beeld van haar vereenigen; bij het licht der historie moet ik deze merkwaardige afdeeling van het Heilige land beschouwen.

De benaming *Sefala* of *Sefêla* (1) doet dit groote en merkwaardige gedeelte van Kanaän bij wijze van tegenstelling aan het hoog verhevene kennen, als zijnde een *laag land*, een *nederland*. — Het Oude Testament bezigt dat woord dan ook voor de geheele vlakte, die er ten westen van het gebergte des Heiligen Lands tot aan de kustenstreep ligt. Maar terwijl het *gebergte* altijd als oostelijke grens der *Sefala* wordt aangewezen

en hare zuidelijke limite steeds wordt gesteld bij de *woestijn* en het *zuiderland* (*a*), blijft het oude Bijbelboek ten opzigte van de bepaling der noordelijke lijn zich niet altijd volkomen gelijk. Men strekte de *Sefala* wel eens tot aan den Karmel, ja zelfs tot over de kustenvlakte aan gene zijde van dit gebergte uit (*b*). In jongere Bijbelschriften echter wordt dit noordelijk deel *Saron* of *Sarona* geheeten en als zoodanig zelfs tegen de *Sefala* overgesteld (*c*). *Saron's* vlakte sluit ik thans nog buiten den kring mijner voorstelling. Ik bepaal haar tot het terrein, afgescheiden van *Saron* door eene lijn, die ik in eene oostelijke rigting trek van *Jaffa* naar het *gebergte;* eene zoodanige lijn zal ook wel ten naaste bij die tusschen de *Sarona* en de *Sefala* geweest zijn.

De lengte der *Sefala* van *Jafo* af tot aan het *Zuiderland* toe bedraagt omtrent twintig uren, de breedte is verschillend. Immers terwijl de kust van *Jaffa* en vooral van *Jebna* af als eene bogtige lijn zich buigt naar het westen, blijft de grenslijn van het gebergte eene kronkelende, die de rigting van het noorden naar het zuiden volgt. Zoo vertoont de *Sefala* niet het beeld van een langwerpig vierkant, maar dat van eenen regthoekigen driehoek, die van boven afgesneden is. De bovenlijn van dit oppervlak kan men op omtrent vijf, — de benedenlijn nagenoeg op vijftien uren begrooten. Intusschen bestaat er eene opmerkelijke overeenkomst met betrekking tot de uiterste oostelijke en westelijke grenslijnen; het is deze, dat aan beide zich onmiddellijk een breede zoom van hoogten sluit. Zij vormen,

---

(*a*) Deut. 1: 7; Joz. X: 40. (*b*) Joz. IX: 1; XI: 2; XII: 8, vergelijk vs. 7. (*c*) 1 Chron. XXVII: 28, 29.

als ware het, de twee zijden van het groote raam, waar tusschen de schilderij, de eigenlijke vlakte, is gelegen.

Ik hecht aan deze laatste opmerking veel gewigt; ik doe het, omdat zij tot eene juiste voorstelling van de *Sefala* leidt. Immers niet alleen het geheele voorkomen, ook de bodem zelf van elk dezer drie gedeelten verschilt aanmerkelijk. De *zoom*, die langs de kustenlijn ligt en een of zelfs twee uren breedte heeft, bestaat uit ronde zwellende heuvels, hier en daar schakels hebbende met toppen en afgebroken zijden. Zand vormt het bestanddeel, waarmede deze heuvels treden aan het licht. Over de oppervlakte, waar zij niet begroeid is, vertoont zich het zand minder wit zijnde, dan aan de afgebroken zijden. Intusschen dat zand is op vele plaatsen slechts bedekking van anderen grond. Er steken niet alleen rotsen uit in de duinenrij, gelijk aan het steengevaarte, waarop *Jaffa* is gebouwd, ook onder de duinen zijn rotsen verborgen. Haar steen is kalksteen; doch ook lei, met bladerige schichten vond ik in de duinen bij *Jaffa*, waar de wind het zand had doen wegstuiven. — Daarentegen is het bestanddeel van de *heuvelenrij*, die ligt aan den voet van het hoog gebergte, rots, en rots alleen. Men treft er geen spoor aan van zand; de bodem, die slechts tot op eene geringe diepte deze steengevaarten bekleedt, die, op verre na, ze niet geheel bedekt, is leemachtig. Dalen, dieper en breeder dan in de duinenstreek, vindt men hier. Terwijl op de hoogten de rots of uitsteekt of scherpe zijden vormt of als platten den grond dekt, ligt aan de afhellingen en in de dalen alles met steenen bezaaid; het

zijn steenen rond, hoekig, niet ongelijk ook aan onze grootere of kleinere straatsteenen. — Van eenen anderen aard is de *vlakte*, waarin deze rotsachtige heuvelrij, meestal met zachte overgangen, eindigt en aan welker andere zijde de duinenrij zich verheft. De grond van haar bestaat uit eene aarde, die ik klei zoude noemen, indien zij vetachtig en gebonden ware; maar zij is noch het eene, noch het andere. Een bodem is het, hier donker, daar helder bruin van kleur, roodachtig soms, — eene losse, gemengde aarde, waarvan zand een bestanddeel uitmaakt. — Ook de vorm der oppervlakte verschilt van de andere beide afdeelingen der *Sefala*. Men treft hier geheele vlakke velden aan; men vindt ze vooral in de zuidelijke helft. Intusschen is het effen waterpas niet de doorgaande vertooning der groote vlakte; integendeel de golving der zee kan men haar beeld noemen. Hoe meer noordelijk men komt op de *Sefala*, hoe sterker dit in het oog loopt. Lage ruggen, tusschen welke de grond zich neêrbuigt, — wallen, tusschen welke hij inzinkt, — kommen, schotels zoude ik bijna zeggen, omgekeerde schotels ook, — heuvelen hier en daar, en kronkelende valleijen; maar alles zacht, bevallig van vorm. — Alleen enkele uitstekende verheffingen heeft de *Sefala*, die men in ons land „bergen" zoude noemen, maar die ik, met de rotsgevaarten van het Heilig Land voor oogen, dien naam niet waag te geven. Het zijn de *Tel's* der vlakte. De merkwaardigste zijn de *Tel es Safiëh* en de *Tel el Hasy*. Den eersten kan ik van den toren te *Ramleh*, ruim vier uren ten zuiden, zien. Hij staat geheel op zich zelven; zoo valt hij, als een uitstekend punt, dadelijk in het oog. De andere ligt

in het zuiden der *Sefala;* hij gelijkt op eenen afgeknotten kegel, hebbende van boven een breed oppervlak.

De merkwaardigste verdiepingen in den bodem der *Sefala* zijn de *Wady's.* Komende uit het gebergte, doorklieven zij het rotsachtige heuvelland, doorsnijden de breede vlakte, en zetten dan door de duinenstreek den loop voort naar de zee. — Ik heb deze Wady's reeds genoemd, want hare monden ontmoette ik bij de beschouwing der kust (*a*). — De zuidelijke bodeminsnijding is de *Wady Sheriah,* die wat beneden *Ghuzzeh* of *Gaza* het groote water bereikt. — De *Wady Simsin* valt bij *Askulan,* het oude *Askalon,* in zee. Drie uren te voren snijdt zij met eene stroombedding den grooten weg van *Ghuzzeh* naar *Ramleh,* die ligt ten oosten der duinenrij; de Wady valt in de duinenstreek, hebbende in haar eenen loop van het zuiden naar het noorden. Die bedding ontstaat echter uit twee verdiepingen, welke ruim een uur te voren zich vereenigen. De eene komt van het oosten; tredende uit het zuidelijk gebergte, kronkelt zij langs den straks genoemden *Tel el Hasy;* zij wordt *Wady el Hasy* geheeten. De andere nadert uit het noordoosten: zij doorgroeft de geheele breede vlakte, loopt ten zuiden van den anderen vermelden Tel, den *Tel es Safiëh* voorbij en treedt wat verder noordoostelijk uit het gebergte. Zij behoudt den naam *Wady Simsin* en neemt andere bodeminsnijdingen op, die van het hoog gebergte door het rotsachtig heuvelland naar de *Sefala* loopen. — Tusschen haar en de derde groote Wady vindt men eene kleinere, die *Sukkrek* wordt geheeten.

(*a*) I Deel, blz. 191, 192, vergelijk blz. 84.

Komende van de *Tel es Safiëh*, doorsnijdt zij ten noorden van *Esdud* de duinenrij. — De derde groote Wady werd reeds als *Nahr Rubin* vermeld. Het is opmerkelijk, dat hare kil door de duinenstreek in loop en lengte volkomen gelijkt op die van haren zuidelijken nabuur, de *Wady Simsin*. Ook daarin komt zij met deze overeen, dat zij nog een paar uren, voor zij in de duinenrij treedt, ééne kil is, alsmede, dat zij in twee hoofdarmen door de breede vlakte kronkelt. De eene is die, welke zich buigt naar het oosten en zuidoosten; hij staat bekend onder den naam *Wady Surar*. Deze vervolgende, vindt men, dat zij met twee takken uit het rotsachtig heuvelland in de vlakte komt, eenen oostelijken, welke den naam *Wady Surar* bewaart, en eenen, die hoofdzakelijk naar het zuiden zich strekt, de *Wady Sumt*. — Aan den anderen hoofdarm heeft men den naam *Merj Ibn Omeir* gegeven. Deze is door mij, zoo als zij zich daar vertoonde, waar ik haar doortrok, beschreven. In haar heb ik het welgelijkend beeld gezien, dat al de andere Wady's, in die afdeeling van haren loop, welke is door het rotsachtig heuvelland, vertoonen. — Op de vlakte zelve vond ik de Wady's eenigzins anders. Daar zijn zij nog meer breed en vlak; lage streken weideland zijn het met zachten bodem, geene steenen vertoonende, met uitzondering slechts van de witte en graauwe steentjes in de groeve, over welke het water ruischt, kruipt of door welke het zijpelt. — In de duinenstreek verschilt de Wady weder van hetgeen zij was in de beide andere afdeelingen der *Sefala*, welke zij reeds doorliep. Ik stond aan den mond van de *Nahr Aujeh*, die is een uur ten noorden van *Jaffa*. Zij ontstaat vooral uit Wady's, die verdiepingen

zijn der *Sarona*, en komen van het oosten. Ook naar het zuiden heeft zij twee belangrijke takken; den eenen, die zich strekt tusschen *Yazur* en *Kubab* henen, den anderen, die oploopt naar *Ludd.* Den laatstgenoemden vond ik bij dit vlek; het stroompje wordt *Nahr Husrawi*, ook wel *Betras* of *Petrus* geheeten; den eerstgenoemden volgde ik, rijdende langs zijne boorden door de duinenrij. Het was mij toen meermalen, als of een onzer riviertjes voor mijne oogen kronkelde. De *Nahr* heeft wallen van vier, zes en acht voeten hoog; kreupelhout en bloemen groeiden aan den waterkant; vruchtbaarheid was er aan zijne zijden. De mond is ondiep; de stroom verspreidt zijn water in twee hoofdtakken over het zand der kust; een eilandje heeft er zich voor zijnen uitgang gevormd.

Inderdaad een heerlijk land is de *Sefala.* Voor welke kultuur de *duinenstreek* vatbaar is toonen de lusthoven van *Jaffa*, die juist in haar zijn gelegen; ook de landerijën, die ik ten noorden van *Jaffa* zag, doen zien, dat deze streek eene hoog gezegende kon zijn. Ik vond er aan de *Nahr Aujeh* en hare takken uitgestrekte weilanden; ik zag er geheele velden met boomwol en suikerriet: de *pomme d'amour* groeide er; allerlei graan werd er verbouwd. De duinenstreek heeft niet meer noodig dan bevochtiging — en van alles, wat men er plant of zaait, kan men den rijksten oogst verwachten. Water is er; door de kil van de *Nahr*, door de takken ook van dezelve vloeit het onophoudelijk in zee, en — voor het grootste gedeelte, — ongebruikt! Men snijde kanalen door deze heuvelstreek, men beure het water op, men vermenigvuldige de putten, men grave naar het wa-

ter, als naar schatten, — en de geheele duinenstreek zal weldra één lusthof zijn geworden!

Het groote meer of min *effen veld* der *Sefala* vertoont niet overal den zelfden aanleg voor rijke kultuur; over het algemeen mag men het er voor houden, dat de bodem ten zuiden van *Tel es Safiëh* uitnemender van aard is dan ten noorden van hem. En toch wat deze grond kan voortbrengen, ziet men aan den omtrek der dorpen. De heerlijkste granen vindt men er, vooral tarwe en gerst. Doera groeit er, eene soort van gierst; men vindt er zoowel gewone, als zomer- en herfstdoera. Peulvruchten tieren er welig, erwten en linzen; de veldboonen zag ik er, omtrent het midden van de maand Januarij, in den vollen bloei. Men heeft akkers met sesam, een zaad, dat uitnemende olie geeft, — men heeft er lijn en vlas. De maïs of Turksche weit verheft er zich, de kauwoerdengewassen bedekken den grond, meloenen, watermeloenen, augurken, komkommers, kalabassen. Bij *Jaffa* en *Ramleh* groeijen artisjokken. Uijen zijn er en van eene uitnemende soort; onze chalotten dragen van eene stad in de *Sefala* van *Askalon*, den naam (²). De geheele *Sefala* kon één akkerveld zijn, — maar zij is het niet; — zij is het niet, omdat het een groot gedeelte der bevolking aan energie ontbreekt; — zij is het niet, omdat de regering de kultuur ook daar bezwaart, waar er zijn, die haar wilden beproeven. Immers het gouvernement zegt eigenaar te zijn van de geheele *Sefala*. Wil iemand een woest gelegen deel ontginnen, hij moet jaarlijks voor ieder paar jukossen eene maat van zeven ardels tarwe en acht ardels gerst geven. Daarvoor kan hij dan

ploegen zoo veel zijne ossen vermogen, en zaaijen wat en zoo veel hij wil. Maar op bescherming van zijn gewas heeft hij niet te rekenen; zelf moet hij het bewaken, opdat niet een ander het opgeschoten graan afmaaije, de halmen vertrappe of de airen wegdrage. Daarom bepaalt zich de ploeging bijna alleen tot den omtrek der dorpen. De akkervelden daar vinden in de dorpbewoners hunne beschermers. Bijna ieder dorpeling toch heeft zijn deel aan het land, omdat hij het zijne mede bijdraagt, ten einde de hoeveelheid van produkten gevonden en het geld voldaan worde, voor welk een en ander het dorp pachter is. — Zoo laat men dan het grooter gedeelte der *Sefala* over aan de natuur. Zij doet het hare; kruid gevende en onkruid. Men ziet, zij wil de breede vlakte als met één groen tapijt geheel overdekken. Het gras dringt overal den grond uit, — maar hier betwist eene kleine stekelige plant aan hetzelve de plaats; — daar de *squilla maritima*, die met hare groote eivormige bollen den grond bedekt of over denzelven hare breede bladeren uitbreidt; — en alom wroeten in den bodem er milliarden mollen, die de grasplant ondermijnen, haar opwerpen en spoedig doen verdorren. Het is een somber gezigt, nu reeds, terwijl de hemel zijne schatkameren van den regen had geopend; — wat zal het zijn, wanneer deze weder gesloten worden en maanden lang er geen druppel meer valt? — Gelukkig dat er bloemen zijn, die tooisel bijzetten. Het moederkruid bedekt geheele streken met zijn wit, de wilde goudbloem met zijn geel; de malve staat er, de papaver rijst er. Vooral wordt de *Sefala* versierd door de iris, de narcis en de lelie; maar de uitnemendste onder de bloemen van deze streek is de ane-

mone, van ouds reeds als roos van Saron door het lied van Israels dichters verheerlijkt (*a*).

Het is opmerkelijk, dat de *rotsachtige heuvelstreek*, — zij, die tusschen de hooge bergen in de zoo straks beschreven breede vlakte ligt, — zich ten opzigte der kultuur voordeelig onderscheidt. Immers de bodem schijnt min toebereid te wezen, om vrucht voort te brengen, — en toch ziet men er niet alleen vijgen en olijven, heesters en vooral akaziën, maar ook korenakkers; de afhellingen zijn bekleed met graan, de dalen zijn er mede bedekt. De oorzaak van dit verschijnsel is niet verre te zoeken, zij ligt voor de hand. De bewoners dezer streek zijn niet onderworpen aan de reeds vermelde drukkende belasting. Deze houdt in de breede vlakte den ploeg uit den grond; zij maakt dien aldaar tot het werktuig van den eenen of anderen geldschieter, die den armen boer in staat stelt, om jukdieren, ploeg en zaad aan te koopen, maar die dat doet onder voorwaarden, ten gevolge waarvan de Fellah weinig overhoudt in vergoeding voor al zijn werken en waken. De bewoners echter van de dorpen, welke op de rotsachtige heuvelstreek liggen, beschouwen zich als regt hebbende op vruchtgebruik; en zij vooral, die in het zuidelijk gedeelte van de voorbergen zijn gezeten, bevinden zich in staat, om dit regt door eigen sterke hand te doen gelden.

Desniettemin draagt ook deze streek de kenteekenen der verwoesting. Niet alleen op de vlakte liggen er ontelbaar vele plaatsen, waar vroeger steden of dorpen stonden, ook in de heuvelstreek vindt men er

(*a*) Hoogl. II: I.

zoodanigen. Slechts van een gedeelte der oude putten zijn de monden nog bekend en open; een grooter aantal van deze diepten is gesloten; haar water, dat eens dieren drenkte, landen besproeide en menschen laafde, is onbekend of althans ongebruikt. — De dorpen, welke nog bestaan en van welke ik eenige reeds ter loops heb doen kennen, zij liggen er omringd van hunne gemeene weiden, met hunne boomen en tuinen; — maar wat zijn zij, wel beschouwd? Vindt men er hier en daar, die huizen hebben van gehouwen steen, men mag het er voor houden, dat de bouwstof is genomen uit de ruïnen van den voortijd. Waar zoodanige zich niet aanbood, daar heeft men de steenen opgeraapt, die de natuur oplevert. Of zij eenigzins gekant zijn, dan rond of hoekig, — het zelfde; men verbindt ze door middel van modder, en zoekt er zoo goed mogelijk huismuren van zamen te stellen. Waar de natuur ook deze steenen onthouden heeft, daar gebruikt men tigchel. Men neemt klei, brengt die in den vorm van den gewonen baksteen, — maar men bakt dit maaksel niet in den vuuroven; men laat het in de zon droogen en in hare stralen hard worden. — Doch ook deze toebereiding is velen nog te moeijelijk en te kostbaar. Ik vond er menschelijke woningen, die bijna geheel den vorm hadden van bijënkorven in het groot; men zoude ze ook met hooioppers kunnen vergelijken, die, lang op het land gestaan hebbende, zwart zijn geworden. Wat takwerk maakte het vaste deel uit en aarde het bekleedsel! Armoede niet alleen, morsigheid ook kenmerkt het verblijf en de kleeding van den Fellah, den bewoner dezer streek. — Intusschen vindt men op de *Sefala*

ook *Beduïnen.* Men treft hen aan op de geheele Laagte; men vindt hen vooral in haar zuidelijk gedeelte. Onder hen zijn welvarende stammen. Men noemde vooral de *Hennady* en *Zejadat*, de *Jebarat* en *Wahaidch.* Zij bezitten schapen en geiten, ezels en koeijen, paarden en kameelen. Er zijn ook, die ossen hebben, om er mede in die streken te ploegen, welke het middelpunt uitmaken, van hetwelk zij zich nu eens op meerderen, dan weder op minderen afstand verwijderen. De meesten trekken rond, zijnde hier en daar; doch de vlakten hunner omzwerving beschouwen zij als hunnen eigendom; zij zeggen, een verkregen regt te hebben, om er hunne kudden te weiden en hunne tenten er te spannen.

Zoo wekt de beschouwing der *Sefala*, naar mate zij meer in bijzonderheden afdaalt, een diep weemoedig gevoel bij hem op, die weet, dat het daar eens alom bevolkt, dat het daar eens overal rijk gezegend geweest is. — Reeds in overouden tijd had de *Sefala* menschen uitgelokt; de *Avviten* waren, voor zoo ver bekend is, de eersten, die er zich vestigden. Zij vervulden haar, tot waar zij in het zuiden haren grenspaal vindt aan de woestijn, — maar steden bouwden zij er niet, sterkten rigtten zij er niet op. De *Avviten woonden in Hazerim* (of opene vlekken) *tot Gaza toe.* Eensklaps echter werden deze vreedzame landbouwers en veehoeders, te midden hunner onbezorgdheid, overvallen. Wanneer de verdelging over den Avviet gekomen is, weet ik niet; wie het echter waren, die haar over den ouden bewoner dezer streek bragten, is bekend. *De Kafthoriten, die uit Kafthor uittogen, hebben de Avviten, die in Hazerim tot Gaza toe woon-*

den, verdelgd en aan hunne plaats gewoond (*a*). Immers *Kafthor* is in de oude Bijbelsche Aardrijkskunde de benaming van *Creta; Kafthoriten* zijn dus *Cretenzen* ([3]). Zij, van *Mitsraïm* herkomstig en dus een oorspronkelijk Egyptisch volk zijnde (*b*), hadden op dat eiland lang te voren eene blijvende wijkplaats gezocht; zij mogten er slechts eene tijdelijke vinden. Een gedeelte althans van hen was genoodzaakt geworden, het eiland te verlaten en elders woning te zoeken. Met have en goed te scheep gaande, wendden zij den steven naar het zuidelijk deel der oostkust van die zelfde zee, welke hun eiland omsloot. Het regt des sterkeren had de andere op hen beproefd, — zij willen het nu op den derde doen gelden. De Avviet, geen gevaar van de zeezijde duchtende, wordt verrast. De woningen, die hij opgerigt, — de boomen, die hij geplant, — den bodem, dien hij toebereid had, maakt de Kafthoriet tot zijn eigendom. Zoo bleef den armen Avviet van den grond zijner geboorte niet meer over, dan een graf, waarin de verdelger hem neêrstortte. Slechts eenigen weinigen mogt het gelukken, het verderf te ontkomen ([4]).

De Kafthoriet aldus van woonstede veranderd zijnde, verandert ook van naam; onder den eigenaardigen *Filistijn* of *aankomeling* treedt hij op ([5]). Hij breidt zich in het nieuwe land grootelijks uit, hij ontwikkelt zich er met kracht. Immers reeds in de dagen, toen de aartsvaders als vreemdelingen aan de zuidelijke grenzen der *Sefala* verkeerden, bloeit aldaar een Filistijnsch rijk; het wordt geregeerd door elkander op-

---

(*a*) Deut. II: 23. (*b*) Genes. X: 14, vergelijk. vs. 13.

volgende Koningen, die den naam ABIMELECH dragen en te *Gerar* zetelen (*a*). Een tijdperk, dat door geen licht der historie bestraald wordt, is, met betrekking tot Kanaän, dat van de drie eeuwen, welke er verloopen van de aartsvaders tot op MOZES; maar uit die donkerheid treden de Filistijnen, de *Sefala* vervuld hebbende. Wat beneden *Jafo* begint hun land aan de kust; het gebied van *Jabne* (*b*) is deszelfs noordelijk deel. Het schakelt zich in *Ekron* en deszelfs onderhoorigheden naar het oosten voort (*c*); het nadert met *Thimnath* de rotsige voorbergen (*d*). Van de vlakte, die van daar voortgaat naar het zuiden, is dat het hunne, wat niet behoort tot het gebied der aldaar gelegen Kanaänitische koningssteden. *Gibbethon* is door hen vermeesterd (*e*) en *Gath*, eene hoofdstad der Filistijnen (*f*). Hunne meest zuidelijke steden zijn *Gerar* en *Ziklag* (*g*), doch tot *Berseba* reikt hunne magt (*h*). — In en aan de duinenrij hadden zij *Asdod*, *Askalon* en *Gaza* doen rijzen; en verder langs de kust, tot in de streek der *Beek van Egypte* weidden en stroopten de Filistijnen (*i*). — Maar de *vaste steden*, welke zij gebouwd hadden, de *verstrooide dorpen*, die zij vervuld hadden (*k*), zijn niet aan éénen onderworpen. De schepter van *Gerar's* alleenheerschers was, bij het toenemen van den rijkdom en de kracht der andere steden, verbroken geworden. *Gaza*, *Asdod*, *Askalon*, *Gath* en *Ekron* treden te voorschijn als steden *der Filistijnen*,

---

(*a*) Genes. XX: 2; XXVI: 1, 8. (*b*) 2 Chr. XXVI: 6. (*c*) Joz. XIII: 3. (*d*) Rigt. XIV: 1. (*e*) 1 Kon. XV: 27. (*f*) 1 Sam. XVII: 4. (*g*) Genes. XXVI: 1; 1 Sam. XXVII: 6. (*h*) Genes. XXI: 22—34. (*i*) 1 Chr. VII: 21. (*k*) 1 Sam. VI: 18.

die ieder eenen *Seran* of Vorst hebben (6); zij vormen met het grondgebied, dat tot al deze steden behoort, zoo vele kleine staten, die de *Vijf Vorstendommen der Filistijnen* genoemd worden (*a*).

Een schoon land is de *Sefala* door den Filistijn geworden. In de dalen van het zuiden doet hij den edelen wijnstok ranken (*b*); de vlakten zijn bekleed met graan en olijven (*c*); hij oogst zelfs dan nog, wanneer er elders in het land gebrek is (*d*). Maar het ijzer bereidende voor ploegkouter, bijl en zeisen (*e*) weet hij het metaal ook te smeden tot volle en rijke wapenrusting (*f*). — De Filistijn drijft koophandel; hij kent de gunst der ligging van zijn land voor de karavanentogten. — Onmiddellijk aan het strand heeft hij *Askalon* gesticht; *Gaza* en *Jabne* deed hij zoo nabij de kust rijzen, dat zij havens konden hebben. Dat gedeelte der Middellandsche zee, hetwelk hun land bespoelt, beschouwen de Filistijnen als hun toebehoorende; *Zee der Filistijnen* is het daarom geheeten (*g*). Visschers zijn zij, kustenvaarders, zeelieden. Als Kafthoriet de zee gebouwd hebbende, wil hij als Filistijn voortgaan, de golven te ploegen en zoo oogst van het groote blaauwe veld te vergaderen. Het verwondert mij niet, dat ik onder de Goden, waaraan de Filistijn hulde brengt, er ook den *Dagon* aantref. In zijn beeld, dat half mensch, half visch is, herken ik de sporen der behoefte aan de vereering eener magt, die den zwerver op de wateren

---

(*a*) Joz. XIII: 3. (*b*) Rigt. XVI: 4, vergelijk Jes. V: 2. (*c*) Rigt. XV: 1, 5. (*d*) Genes. XXVI: 1. (*e*) 1 Sam. XIII: 19—21. (*f*) 1 Sam. XVII: 5—7. (*g*) Exod. XXIII: 31.

zal beschermen, die hem zal zegenen *(a)*. Maar de *Dagon* is de eenige afgod van dat volk niet; ook aan de vrouwelijke ([7]) *Astaroth* brengt het te *Askalon* hulde (*b*); ook den *Baäl* vereert het, doch als *Baäl-Zebub*, als *Vliegen-Baäl.* Deze Godheid schijnt de voornaamste des lands te zijn; te *Ekron (c)* heeft zij hare heiligdommen ([8]). Die Goden, tempels en altaren onder de Filistijnen vindende, vonden er ook hunne Priesters. Gelijk bij al de andere volken der oudheid, is ook de Priester der Filistijnen de middelpersoon, door wiens tusschenkomst de Godheid orakels mededeelt en haar vermogen openbaart (*d*), maar aan de beelden der afgoden acht de Filistijn hunne werking verbonden. Daarom voert hij ze ook mede in den oorlog; de Goden, aldus noodzakende, om voor zich zelven te strijden, zullen hem de overwinning schenken (*e*). Doch gemeenschap van Godenvereering alleen is het niet, die verhoedt, dat de verdeeling der heerschappij verdeeldheid van krachten worde; ook door burgerlijken band zijn de vorstensteden, zijn de vorsten zelven verstrengeld (*f*). Een staat, magtig door eendragt, blinkt de Filistijnsche uit; eerbiedwekkend in de eeuwenlange volkenworsteling met Israel, dat, zetelende op Kanaäns bergen, de rotsachtige heuvelen van de *Sefala* tot zijne grenswachters gesteld en langs de voeten van deze over het oostelijk deel der *Sefala* zijne bezitting, in de strekking naar de kust, uitgebreid had.

(*a*) 1 Sam. V: 1—4; Rigt. XVI: 23. (*b*) 1 Sam. XXXI: 10. (*c*) 2 Kon. I: 2, 3, 16. (*d*) 1 Sam. VI: 2—10. (*e*) 2 Sam. V: 21. (*f*) Rigt. XVI: 23, 27; 1 Sam. V: 8, 9.

Het Filistijnsche volk overleeft niet alleen den val van het rijk der Tien Stammen, het ziet ook DAVIDS huis ondergaan. Eerst voor de reuzenmagt van Azië's overheerschers bukken de Filistijnen (9). Maar terwijl hun volksnaam in de spade eeuwen van den voorchristelijken tijd allengskens verdwijnt (10), is de naam van hun land bewaard gebleven. Verbasterd in dien van *Palestina*, heeft hij, als benaming van het geheele Heilige Land, onsterfelijkheid op aarde ontvangen (11). — Zoo ontwijkt dit volksverschijnsel, dat met betrekking tot het Heilige Land inderdaad groot is, voor mijn oog. Het verliest zich in dat van de Grieksch-Aziatische ontwikkeling, die bestemd was, om wegbereidster voor de Christelijke te wezen. Een veld der verwachting voor het Evangelie — ligt de golvende bodem voor mij; zaaijers van het Woord zweven over de akkers der *Sefala;* een schoon gedeelte van het Christelijk Kanaän is eerlang dit Nederland geworden. De hoefslag van het ros der Arabieren verplet zijne heilige graanvelden, — doch de Ridder naakt, die het kruis voert in zijne banier. Hij vervult de *Sefala* met zijne kasteelen; hij maakt haar tot het tooneel zijner wapenfeiten.

Sporen der voetstappen van al die bewoners draagt de *Sefala* nog; althans de namen van hunne steden en dorpen vind ik er alomme weder. — Vier uren ten zuiden van *Jaffa* ligt *Jebna,* aan de *Nahr Rubin;* het is de Oud-Filistijnsche plaats *Jabne.* De Grieken vonden dat woord te moeijelijk voor hunne spraakorganen; zij veranderden het in het meer welluidende *Jamnia;* doch van de tong des volks konden zij den oorspronkelijken naam niet verdringen; slechts eene kleine af-

wijking in de klankstippen heeft de Arabier zich veroorloofd, spellende *Jebna* voor *Jabne.* Intusschen het is niet meer de stad, die UZZIA wel eenen veldtogt waardig was (*a*), — die in de dagen der Makkabeën eene haven had, vol van schepen (*b*) — die, na den val van den tempel, verheerlijkt werd als zetel van Joodsche geleerdheid, — die, ten tijde van het koningrijk Jeruzalem, prijkte met het kasteel der Heeren van *Jbenum* of *Ybelim* (12). Nog verheft *Jebna* zich daar op de zelfde hoogte nabij de rivier, met een honderdtal woningen, bevallig omsloten van tuinen en olijfbosschen; intusschen van den ouden tijd werd niets overgelaten. Zelfs de sterkte der Baronnen is verdwenen; de vierkanten echter, waaruit deze was opgetrokken, vindt men in de muren der huizen van *Jebna* weder. Ook de kerk en toren zouden het lot der slooping niet ontkomen zijn, ware het niet, dat de eerste als moskee, de andere als minaret onder de bescherming van het Muhammedanisme veiligheid hadden gevonden. Immers zelfs de steenen brug, die, in de lijn van den weg, welke van *Jebna* naar *Jaffa* voert, de beide boorden van *Nahr Rubin* verbond, heeft aan de hand van den vernieler niet kunnen ontgaan; slechts één boog van haar staat er nog in zijn geheel, van eenen anderen bleef er een overschot. De natuur heeft het overblijfsel van dit weldadig werk met groen bekleed. Is het eene poging van haar, om eene verwoesting te bedekken, waarover de mensch zich moet schamen; of geschiedde het, om in den spiegel van den stroom het beeld dezer ruïne met te

(*a*) 2 Chr. XXVI:6. (*b*) 2 Makk. XII:9.

meer schoonheid te doen blinken? — Doch wat beneden de verbroken brug, omtrent een uur van *Jebna*, is aan de regterzijde van den stroom een gedenkteeken in stand gebleven, hetwelk, in lang verloopene eeuwen (13), de Muhammedanen hebben opgerigt. Het verheft zich als koepeltje op eene kleine hoogte, omringd van eenen muur en eenige boomen; het heet *Neby Rubin*, aldus genaamd naar den oudsten zoon van den Aartsvader JAKOB en zijne vrouw LEA. De Muhammedaansche overlevering wil, dat RUBEN daar is begraven. Zij noemde de rivier naar zijnen naam; en aan hare boorden eert men de nagedachtenis van den stamvader, die gezocht heeft, vroegeren misstap te herstellen door later loffelijk gedrag jegens zijnen bedreigden broeder en ontrusten vader (*a*). Nog steeds is de *Weli Rubin* eene plaats der bedevaart bij de Arabieren.

Ik zag op eenigen afstand *Akir*. Wat zuidelijker dan *Jebna* ligt het en twee uren ten oosten van daar. Het is gebouwd op eene hoogte, die de westzijde vormt van de *Merj ibn Omeir;* het is er gesticht nabij het punt, waar de *Merj* zich met de *Wady Surar* vereenigt (*b*). — Waarlijk men zoude niet vermoeden, dat *Akir* ooit iets groots was geweest. Immers, ofschoon omgeven van vruchtbare tuinen en heerlijke graanakkers, die in de *Merj* afdalen, is het toch niets meer dan een gewoon dorp. Geen overblijfsel der oudheid blinkt in de oogen; geen enkel steenen huis zelfs wordt er onder het honderdtal leemen hutten gevonden. —

(*a*) Genes. XXXVII : 21; XLII : 22, 37. (*b*) Zie hiervoren I Deel, blz. 285; II Deel, blz. 7.

En toch bewaart *Akir* in de wortelletters van zijnen naam die van het woord *Ekron;* ook stemt de ligging van *Akir* geheel overeen met die, welke oude bescheiden aan *Ekron* of het later zoogenoemde *Accaron* toekennen. Eindelijk de overlevering, welke leeft in die streken, heeft er geheugenis van, dat *Akir* is het oude *Ekron.* — In zulke diepte moest dan de eens hoog verheven Vorstenzetel, — in die donkerheid de eens blinkende tempelstad van Baäl verzinken! Nog in de tweede eeuw voor CHRISTUS was de stad groot; althans zij werd waardig geacht te strekken tot een koninklijk geschenk voor het huis der Makkabeërs (*a*). Ik twijfel er niet aan, de zoon van MATTATHIAS heeft dadelijk den gruwel van Baäl uit deze zijne nieuwe bezitting verwijderd (*b*). Begon van toen aan *Ekron's* val? Althans reeds in de eerste eeuwen des Christendoms was *Ekron* tot een dorp afgedaald (13).

Asdod deelt bijna in het zelfde lot, dat over de vermelde Filistijnsche zusterstad is geworpen. Juist in het midden tusschen haar en *Askalon* gelegen, — zijnde van de eene en de andere omtrent vijf uren verwijderd, — stak het beiden naar de kroon. *Dagon's* huis stond bij den troon eens Vorsten. *Asdod*, indachtig zijnde, dat het zijnen naam ontvangen had van zijne sterkte, herstelde telkens zijne muren, wanneer ze bezweken waren voor de stormrammen van veroveraars (*c*). Eindelijk verteerde de vuurvlam van den godsdienstijver der Makkabeërs het huis van den afgod (*d*). De stad echter, nu *Azote* geheeten, moest

---

(*a*) 1 Makk. X : 88, 89. (*b*) 1 Makk. X : 84. (*c*) 2 Chr. XXVI : 6; Jes. XX : 1. (*d*) 1 Makk. X : 84, 85.

blijven bestaan; eene bezitting van het Joodsche koningshuis geworden zijnde, waarover HERODES *de Groote* bij uitersten wil ten behoeve zijner zuster SALOME beschikte, ging zij de schoonere toekomst te gemoet, om eene kweekplaats van het Christendom te wezen. FILIPPUS werd er door den geest henengeleid; als Evangelist kwam hij er, het Evangelie op zijne lippen (*a*). Eerlang blonk dan ook de zelfde stad, die tot zetel had gestrekt van Afgodspriesters, uit als zetel van Christen-Bisschoppen (14). En, ook toen deze viel, bleef *Azote* nog een' tijdlang eene plaats, verlevendigd door koophandel. De Arabier, die haren ouden naam hersteld had, — haar *Esdud* heetende, — stichtte er eenen Khan. Het gebouw staat er nog. Een open vierkant is het; de bouwmeester heeft het binnenplein omsloten met overdekte gangen, die aan de opene zijde rusten op gewelfde bogen. Maar in het midden van elke der vier zijden verhoogde hij die bogen en aan wederzijde van die hoogere plaatste hij er vijf, die lager zijn. Aan het zuiden vindt men den hoofdingang; daar zijn ook vertrekken, en in deze trappen, die naar boven leiden. Het vertrek dadelijk aan de linkerzijde moet eens als kapel gebruikt zijn geworden; een altaar en een kruis getuigen er voor; ik gis, dat het was in de eeuwen der kruistogten. Intusschen verbroken heeft men vele bogen en zelfs de hulp van het vuur is ter verwoesting ingeroepen. Verlaten ligt nu de eens zoo schoone Khan; in zijne ruimten leeft de hagedis en tiert de plant! — Maar ook in den geheelen omtrek is de natuur krachtig. De hoogte,

---

(*a*) Hand. VIII : 40.

waarop *Esdud* ligt, ziet men prijkende met olijf- en vijgeboomen; men vindt haar bekleed met graan. Omtrent honderd vijftig huizen maken het dorp uit. Zoo is *Dagon's* stad gevallen!

Dieper zonk *Askalon,* want terwijl *Asdod's* naam nog voortleeft in een dorp, ligt die van *Askalon* begraven in zijne eigene ruïnen, die *Askalun* heeten. Men vindt ze onmiddellijk aan de zee, tusschen haar en *ed Djoura*, eenen zandheuvel, waarop een vijftigtal Arabische huisgezinnen zijne hutten heeft. — Eene langwerpige rotshoogte strekt zich daar uit van het noorden naar het zuidoosten; men ziet in de buitenste puinlijn de rigting van de muren der stad *Askalon;* de plaatsen, waar de torens stonden, kenmerken zich als verhevenheden in dien gruiswal, en als hoogere opeenstapeling van ruïnen onderscheidt men het voormalige kasteel. Aan het strand liggen brokstukken van den muur, groote klompen van vierkante steenen, die door kalk werden verbonden; het zijn de ruïnen van de fortificatie aan de waterzijde. — Men herkent in het een en ander de stad, zoo als de schrijvers over de kruistogten haar doen kennen, den vorm hebbende van eenen liggenden boog, het halfrond naar het land, de pees naar de zee gekeerd zijnde. Maar tusschen deze omsluiting ligt de grond bedekt met overblijfsels. Nog eenige marmerzuilen staan er; andere vindt men verbroken of verbrijzeld. Het strand is bedekt met kolommen, die het zand meer en meer verzwelgt. Eenen diepen put, tot welks waterspiegel echter eene gemakkelijke afdaling zelfs voor het lastdier is, vindt men er nog.

Dit zijn de overblijfsels van dat *Askalon*, aan welks

verwoesting de Egyptische Sultan BIBARS, ten jare 1270, de laatste hand legde, terwijl hij toen ook de altijd hoogst gebrekkige haven ten eenenmale onbruikbaar maakte, vreezende, dat er op nieuw kruisvaarders landen, dat zij zich er weder vestigen zouden. — Inderdaad hadden deze er dertig jaren te voren een vast kasteel gesticht; zij rigtten het toen op te midden van de overblijfsels der stad en veste, die Koning RICHARD er ten jare 1192 gebouwd, doch weldra weder ter slooping overgegeven had. — Maar reeds eens was het lot der verwoesting over *Askalon* gekomen. Het was geweest ten jare 1191. Toen stond de stad er nog in al hare kracht en schoonheid, waardig den eernaam, dien zij droeg: „Bruid van Syrië." SALADIN had haar bij wijze van overeenkomst, ten jare 1187, in zijne magt gekregen, maar tot hoogen prijs. Vele gevangene Ridders, ja den Koning zelven van het Rijk Jeruzalem had hij voor haar in vrijheid gesteld. Thans ziende, dat de rijke en sterke stad in de handen der Christenen zoude vallen, besloot hij haar eerst tot eenen puinhoop te maken. Hij deed het uitroepende: „zoo waar God leeft, ik zoude liever mijne zonen verliezen, dan dat ik eenen steen van deze schoone stad vernielde; doch wat God wil en wat tot heil der geloovigen strekt, dat geschiede!" — Slechts vier en dertig jaren hadden de Christenen *Askalon* bezeten. Reeds meer dan vijftig jaren wapperde de kruisbanier op Zion, en te vergeefs waren de inspanningen geweest, om *Askalon* te vermeesteren. Door middel van burgten, die men op eenigen afstand van de stad bouwde, hield men met moeite *Askalon* in toom, dat steeds toevoer ontving uit Egypte, van

welk land het te regt als vasten voormuur tegen het koningrijk Jeruzalem werd beschouwd. Eerst ten jare 1153 had *Askalon*, na eene belegering van acht maanden, voor het kruis gebukt (15).

Zoo verwondert het mij dan geenszins, dat *Askalon's* ruïne is eene verheffing van puin op puin. Lady ESTHER STANHOPE vond het als zoodanig. Zij deed er ten jare 1814 opdelvingen, bij die taak beschermd wordende, van wege SOLIMAN, den Pacha van *Akka*, door ABU NABUT, den toenmaligen Gouverneur van *Jaffa*. De Pacha vleide zich, er schatten te vinden, — de nicht van PITT aasde op overblijfsels der oudheid (16). Men groef bepaaldelijk op eene plaats, waar een groot gebouw gestaan had. Men vond onder het bovenste een tweede, onder dit weder een derde plaveisel, en nu werd er een veertigtal zuilen ontbloot, waaronder zeven en dertig van graniet en drie van porfyr. Was de Britsche dame hier inderdaad afgedaald tot op de ruïne van den eens wijd beroemden tempel van *Decerto*, dien de Christenen verwoest hadden? — of lagen toen ontbloot de kunstwerken, waarmede HERODES *de Groote* eens *Askalon* had versierd; de stad, die hij bovenal liefhad, omdat hij binnen hare muren was geboren? — Doch wat hiervan zij, tempelen, kerken, moskeeën, paleizen en huizen, alles is er gevallen; alleen de natuur heeft er nog een gedeelte van haren vroegeren luister staande gehouden. De *Vlakte van Askalon* kan het getuigen, — zij, die ten noorden, ten oosten en zuiden der stad zich uitbreidt, — een plein, beroemd als tooneel van groote krijgsbedrijven. Aan haar liggen de dorpen *Hamaneh*, *Magdal* en *Edrisi*. Zij hebben er hunne graanakkers, zij kweeken

aan en op haar hunne boomen. Maar de ruïne der stad laten deze dorpelingen ongeschonden, ontzag gevoelende voor de grootsche bouwvallen. Met huivering zijn zij vervuld, geloovende, dat de helden, die er vielen, opkomen telkens in het uur van den middernacht, — wanende, dat zij dan het gekletter hooren der wapenen, terwijl de geesten van Ridder en Moslim den strijd hervatten, dien zij bij den dood des ligchaams slechts gestaakt hadden.

Mij echter roepen deze ruïnen eenen anderen geest voor de verbeelding. Ik hoor zijne taal: *Askalon zal onbewoonbaar worden; Askalon is geslecht* (*a*). De geest der Profetiën zweeft over de gevallen steden, over de verbrokene heerlijkheid der Filistijnen. Mij treft de uitspraak der majesteit van Jehova: *Ik zal uit Asdod de inwoners uitroeijen en de stafvoerders uit Askalon; ik zal bij herhaling mijne hand slaan aan Ekron en het overblijfsel der Filistijnen zal omkomen, zegt de Heer Heer* (*b*). Alleen *Gaza* staat er nog, maar als weder opgebeurd uit vroegere vernedering, als herrezen uit den val. Want ook *Gaza* (17) heeft den beker der blakende gramschap uit de hand van Jehova moeten drinken; ook *Gaza's* muren heeft het vuur verteerd (*c*). Van *Gath* echter treft men geen spoor meer aan boven het oppervlak der aarde (18) en van *Gerar* is er slechts een klein overblijfsel, *Kirbet el Gherar* geheeten. Men vond het onlangs omtrent drie uren ten zuidoosten van *Gaza* aan een watertje, dat zijnen naam nog van *Gerar* draagt.

(*a*) Zach. IX: 5; Jerem. XLVII: 5. (*b*) Amos I: vs. 8. (*c*) Jerem. XXV: 20 vergelijk vs. 15; Amos I: 6, 7.

Met het grondgebied der Filistijnen was in ouden tijd dat van twee Israelische stammen ten naauwste verbonden, *Dan's* erfdeel en het westen van *Juda's* bezitting. Ik moet, zoo mogelijk de grenslijn van beide zoeken, ik moet zien wat er nog is van overblijfsel der oudheid binnen die omsluitingen. Het eerste gaat gepaard met eigenaardige moeijelijkheden. Immers het ontwerp van JOZUA, dat geheel het Filistijnsche aan *Juda* en *Dan* toevoegde, is niet ten uitvoer gebragt (*a*). De leeuw van Juda kon wel de steden der Filistijnen voor een oogenblik bespringen (*b*), zich er te handhaven ging boven zijne krachten. — De wezenlijke limitenlijn moest daarom bepaald blijven tot die, welke er was op de *Sefala* tusschen de bezittingen der Filistijnen en die der Kanaänitische Koningsteden, welke JOZUA met der daad tot eigendom van Israel maakte. Maar het is er ver van, dat deze grenzen vast zouden geweest zijn. Zij wisselden gedurig af; naar mate de Filistijn of Israeliet er gelegenheid toe vonden, zetten zij hunne landpalen uit (*c*). — Nog eene andere zwarigheid drukt de juiste bepaling der stamgrenzen in de *Sefala*. Het is deze, dat het erflot van Juda eerst omschreven wordt in eene uitgebreidheid, grooter dan die de zijne bleef; terwijl weldra een deel van hem in het zuiden aan *Simeon* word toegevoegd, en een ander in het noorden aan *Dan* en *Benjamin*. Maar het berigt, dat dit mededeelt, laat in de bepaling der grenzen veel te wenschen over. — Eindelijk bestonden er, bepaaldelijk

---

(*a*) Joz. XV: 45—47; XIX: 43. (*b*) Rigt. I: 18. (*c*) 1 Sam. VII: 13, 14; 2 Chr. XXVIII: 18.

ten opzigte der uitgebreidheid, die *Dan* naar de noordzijde had, reeds in de dagen van JOSEFUS geheel verkeerde voorstellingen, die de verwarring niet weinig vermeerderden ([19]).

Het was mij vroeger onmogelijk geweest alle donkerheid van deze grenslijnen te verdrijven; plekjes, die bewolkt lagen voor mijnen geest, bleven er steeds over. Toen ik dan juist in de nabijheid van *Dan's* gebied mijnen voet op den Heiligen bodem zette, deed ik het ook met den wensch, om in dezen tot het volle licht te komen. Eene lijst der steden van *Dan* en *Juda* in handen, trok ik over de *Sefala*, — liet ik mijne oogen zweven over dit nederland. Zoo velen ik er vond, die het terrein kenden, ik deed bij hen onderzoek. Aldus mogt ik, althans gedeeltelijk, tot een resultaat komen.

De geprojecteerde zuidelijke grenslijn van *Dan* is geene andere, dan die, welke de hand der natuur heeft getrokken; het is de kronkelende van *Wady Surar*. Hare voortzetting ten westen door de duinenstreek, de *Nahr Rubin*, is ook de voortzetting dier grenslijn. Ik meen de *Nahr* vermeld te zien onder den naam *Me-Jarkon*, dat men beter in onze overzetting vertaald had gegeven „*wateren van Jarkon* (*a*). Immers zij vloeijen juist ten noorden langs de zelfde stad, die de meest noordelijke van Juda zijn zoude, langs *Jabneël* of *Jabne* (*b*). Van de beide takken, waarin de *Wady Surar* zich bij haren voortgang naar het oosten scheidt, is het de *Wady Sumt*, welke de grens bragt tot nabij het hoog gebergte. Maar slechts tot aan de

---

(*a*) Joz. XIX: 46. (*b*) Joz. XV: 11.

voeten van die bergen reikte *Dan;* op het gebergte zelf had deze stam geene bezitting. Over de rotsachtige voorbergen slingerde zich zijne oostelijke grenslijn naar het noorden; zij liep tot *Ajalon.* Daar was het noordoostelijk punt van *Dan's* erfdeel. Van daar volgde het de zuidelijke palen van *Efraim*, liep met deze tot aan *Jafo's* stadsgebied en wendde zich ten zuiden van hetzelve naar de kust der groote zee. Daar had *Dan* zijne schepen (*a*).

In dezen omtrek wilde ik de oude steden weder zoeken, die bestemd werden bezittingen van *Dan* te zijn, die zulks althans gedeeltelijk ook zijn geworden (*b*). *Rakkon* wijst de oude oorkonde kennelijk aan als geheel in de nabijheid van *Jafo;* te vergeefs deed ik onderzoek naar *Rakkon's* overblijfsels; te vergeefs vroeg ik naar dien naam. — Ook van *Jarkon* wist men niets meer. Ik vooronderstel, dat *Jarkon* lag, omtrent waar nu *Neby Rubin* is; ik geloof, dat de wateren, aldaar vloeijende, eens even zoo van die oude plaats hunnen naam hadden, als zij dien later moesten ontvangen van RUBEN'S heiligdom. — De localiteit van *Gath-Rimmon* moet onder het bereik zijn geweest van mijn oog; want aan *Wady Surar*, tusschen *Ekron* en *Timnatha* had men die stad gebouwd ([20]). Intusschen waren de klanken van dien naam zelfs den Gouverneur van *Ramleh* ten eenenmale vreemd. — Naar *Bene-Barak*, *Eltheke*, *Baälath* en *Elon* vroeg ik te vergeefs. — Nu eens op deze, dan weder op gene hoogte in den omtrek van *Ramleh* wijzende, noemde ik den naam

---

(*a*) Rigt. V : 17. (*b*) Men vergelijke de lijst Joz. XIX : 40—46, beginnende van het laatste vers.

Gibbethon, dien twistappel (*a*) tusschen Israel en de Filistijnen ([21]); ik wist, dat daaromtrent die stad moest zijn gelegen geweest, die zich, als stad op eene hoogte door haren naam te kennen geeft; — intusschen men schudde het hoofd. — Een dorp *Jehudiëh* kende men, denkelijk het oude *Jehud*. — Van *Saälllabin*, ook wel *Saälbim* genoemd (*b*), en *Jithla* kon men mij niets zeggen. — In *Jalo* echter herkende ik het oude *Ajalon*. Langs het gebergte, waaraan het ligt, strekt zich de vlakte noordelijk uit tot aan den nabijgelegen mond van *Wady Suleiman;* een kwart uur ten noorden van dien mond ligt *Beit Ur el Tahta*. Die streek is het *Dal van Ajalon* (*c*). Zijnde te *Latrun*, stond ik tusschen de localiteit van *Ajalon* en *Zora;* gene op korten afstand ten noorden hebbende, lag deze ten zuiden van mij. Slechts de voorsprong van den bergrug scheidde mij van *Zora*, het tegenwoordige *Surah*, waar SIMSON geboren werd (*d*), waar hij ook zijn graf vond. Dat graf werd den held Israels gespreid in de vallei tusschen *Zora* en *Esthaol* (*e*); ik beweerde, dat nabij *Surah* de naam *Esthaol* moest gevonden worden; men wist het niet. — Wel kende men *Tibneh*, naar hetwelk ik vroeg, en *Ain Shems*, beide gelegen nabij den hoek, dien de *Wady Surar* vormt, waar zij zich in de twee vermelde takken scheidt. *Ain Shems* is slechts één uur van *Surah*, doch *Tibneh* twee uren van daar; het eerste bijna zuidelijk, het andere zuidwestelijk gelegen. Immers het dorpje, dat nu *Tibneh* wordt geheeten, is het overblijfsel van *Timna*,

---

(*a*) 1 Kon. XV : 27; XVI : 15, 17. (*b*) Rigt. I : 35, 1 Kon. IV : 9. (*c*) Joz. X : 12. (*d*) Rigt. XIII : 2, 24. (*e*) Rigt. XVI : 31.

langs hetwelk de grens van Juda liep (*a*), van *Timnatha* ook, vermaard door SIMSON'S leeuw en SIMSON'S vrouw (*b*), — het zelfde, dat, in de hand der Israeliten gekomen zijnde, later van de Filistijnen weder werd vermeesterd (*c*). — *Ain Shems* bewaart in het hoofdgedeelte van zijnen naam het kenteeken van het oude *Beth-Semes* of *Yr.-Semes*, „zonnestad", aldus geheeten, omdat de zon er eens vereering vond. Op de grens van Juda en denkelijk met dat gedeelte, hetwelk bij uitnemendheid *Beth-Semes* heette, over Juda zich uitstrekkende (*d*), was zij de eerste plaats op het grondgebied van Israel. Hierhenen voerden de Filistijnen de arke des verbonds, zich eindelijk volstrekt willende ontdoen van de noodlottige kist, waaruit Jehova het verderf deed komen over hunne steden en velden (*e*). Het is de zelfde stad, waar Israel tegen zijn broedervolk Juda streed (*f*), die eindelijk de Filistijnen weder bemagtigden (*g*).

Aan gene zijde van *Wady Sumt*, *Surar* en *Me-Jarkon* strekt zich de Laagte uit, die aan Juda is verbleven. Ook haar had ik willen betreden, haar in alle rigtingen doorkruisen; want ik kende het belang van dit terrein. Steden, waar, in grijzen voortijd Kanaänitische heerschers zetelden, die ook als steden van Juda nieuwe vermaardheid zich verwierven, verhieven er eens hare muren en daken. Ik geloofde, dat daar nog namen en overblijfselen der oudheid verscholen liggen, die tot dus ver den blik des reizigers

---

(*a*) Joz. XV : 10. (*b*) Rigt. XIV : 1—7. (*c*) 2 Chr. XXVIII : 18. (*d*) Joz XV : 10. (*e*) 1 Sam. VI : 9—20. (*f*) 2 Kon. XIV : 11, 12. (*g*) 2 Chr. XXVIII : 18.

zijn ontvlugt. Maar, helaas! slechts het noorden van dit terrein mogt ik op eenigen afstand zien, — den verderen voortgang ten zuiden te volgen, was aan mijn oog niet vergund.

Asna noemt de stedenlijst van *Juda* (*a*) tusschen *Zora*, — dat, gelijk *Esthaol*, Danitisch was geworden, — en *Zanoah*, dat aan den grooteren stam bleef. Wijkt de orde van de optelling hier niet ten eenenmale af van die der ligging, dan stond *Asna* bij *Wady Surar*, of lag in deze bodemverdieping. Daar toch bestaat *Zanoah* nog onder den ouden naam, dien de Arabier *Zanoa* schrijft. — Eene kleine verandering slechts in de uitspraak onderscheidt het oude *Jarmuth* van het tegenwoordige *Jarmuk;* maar groot is de verandering, die de plaats zelve onderging. Eens verhief het zich met eenen Vorstelijken stamboom (*b*) — deze viel met PIR-AM, den laatsten Kanaänitischen heerscher van *Jarmuth* (*c*). Sedert dien tijd vind ik de stad slechts eenen enkelen keer vermeld (*d*); een gewoon dorp, is alles, wat er nog van overbleef. Twee uur ten zuiden van *Zanoa* ligt dit dorp. — Mogelijk kan *Adullam* op hooger oudheid roemen, want reeds de aartsvaderlijke geschiedenis vermeldt *Adullam;* JUDA spande daar zijne tenten (*e*); Vorsten hadden er hun verblijf (*f*); REHABEAM maakte het tot zijne sterkte (*g*) en Israel noemde *Adullam* zijnen roem (*h*). In weerwil van dat al, is *Adullam* een onbekende naam in de *Sefala* geworden. — Daarentegen bestaat er nog een ruïnen-

(*a*) Joz. XV : 33—44. (*b*) Joz. XII : 11. (*c*) Joz. X : 3—27. (*d*) Neh. XI : 29. (*e*) Genes. XXXVIII : 1, 12 en 20. (*f*) Joz. XII : 15. (*g*) 2 Chr. XI : 7. (*h*) Micha I : 15.

hoop van *Socho*, dien men *Suweikeh* noemt. Met het tegenoverliggend *Azeka* bewaarde het den pas, den ingang tot het gebergte, die was door het *Eikendal*, de tegenwoordige *Wady Sumt* (*a*). Daar, waar eens de herdersknaap uit *Bethlehem* den kampstrijd tegen den krijgsman uit *Gath* ondernam, tredende den van kop tot teen geharnasten reus te gemoet, zonder ander wapen dan staf en slinger, waar hij, door den GOLIATH te vellen, toonde, dat de strijd des Heeren is (*b*), — bouwde REHABEAM eene sterkte (*c*), die echter ten tijde van ACHAB voor Filistijnschen aanval bezwijken moest (*d*). — Naar *Saäraïm*, van hetwelk ik zeide, dat het tusschen *Suweikeh* en *Akir* moest liggen (*e*), deed ik te vergeefs onderzoek. — Mijn vragen naar *Gedera*, dat ook wel *Gederothaïm* (22) wordt gespeld en dat eens een' vorstenzetel binnen zijne muren had (*f*), naar *Adithaïm*, naar *Zenan* of *Zaänan*, naar *Hadasa* en *Migdal-Gad*, naar *Dilan*, *Jokteël* en *Mizpa* leidde tot geene betere uitkomst. Ik mogt ook weinig van dat onderzoek bij de hedendaagsche bewoners des lands verwachten, daar reeds de oude Kerkvaders mij uit hunnen tijd geene inlichtingen meer omtrent die plaatsen konden geven. En toch rekende ik *Adithaïm* niet verloren en *Mizpa* nog minder. Toen ik dien *Tel es Safieh* zag, was het, als of eene stem tot mij zeide: „dat is het *Mizpa* van Juda!" Inderdaad, die Tel vertoont zich als een *mizpa* of eene hoogte des wachters. Hebben de Latijnen niet alleen, omdat die Tel dat was, — hebben zij ook, omdat die Tel van ouds

(*a*) 1 Sam. XVII : 1, 3. (*b*) 1 Sam. XVII : 4—51. (*c*) 2 Chr. XI : 7. (*d*) 2 Chr. XXVIII : 18. (*e*) 1 Sam. XVII : 52. (*f*) Joz. XII : 13.

zoo geheeten werd, het kasteel, dat zij op zijne kruin bouwden, *Specula*, *Alba Specula* genoemd ([23])? — Ik weet, op het groote veld, dat er is tusschen de duinen- en de rotsachtige heuvelstreek, zijn minder overblijfselen te wachten. In ouden tijd reeds zal de klei, in de zon gebakken, daar de eigenaardige bouwstof hebben opgeleverd. Maar de stad, met huizen van zulk materiëel zamengevoegd, is als het ligchaam des menschen; wordt het verlaten van zijnen bewoner, dan keert het weder tot het stof, gelijk het geweest is! — En op die vlakte, ten zuiden van den Tel, moeten, naar mijne vooronderstelling, zijn gelegen geweest *Lachis*, *Bozkath* en *Eglon*, — *Chabbon*, *Lahmas*, *Chitlis*, en *Gederoth*, dat de Filistijnen later veroverden (*a*), *Beth Dagon* ook en *Naäma*. Alleen van koningsteden en vesten kunnen daar ruïnen zijn. En zij zijn er van *Eglon* en *Lachis*. Op eene hoogte tusschen den Tel en *Ghuzzeh* ligt eene ruïne, die *Ajlun* heet en aldus den naam van het oude *Eglon* nog draagt, welks laatste Koning, DEBIR, door JOZUA werd gedood (*b*). Maar bijna gelijk aan dit ellendig overschot is een ander, hetwelk wat nader bij *Ghuzzeh* wordt gevonden. Het heet *Um Lakis*. Steenen bedekken de hoogte; marmeren zuilen liggen er en brokstukken van marmerzuilen; maar hoog opgeschoten distelen bedekken deze ruïnen. Het zijn die van *Lachis*, — van *Lachis*, dat, terwijl het in JAFIA zijnen laatsten Koning had zien vallen (*c*), in HORAM, *Gezer's* Koning, eenen anderen ter hulp zag toesnellen (*d*); — van *Lachis*, dat REHABEAM op nieuw ver-

(*a*) 2 Chr. XXVIII : 18. (*b*) Joz. X : 3—27. (*c*) Joz. X : 3—27. (*d*) Joz. X : 31—33.

sterkte (*a*) en waar AMAZIA te vergeefs eene schuilplaats zocht tegen de dolken der zamenzwering (*b*); — van *Lachis*, dat aan Assyrië's SANHERIB het hoofd bieden (*c*) en zelfs tegen den geweldigen NEBUKADNEZAR den strijd durfde wagen (*d*). — Het is waar *Makkeda*, *Libna*, *Ether* en *Asan*, *Jiftha*, *Asna*, *Nezib*, *Kehila*, *Achzib* en *Maresa* zijn, met eene enkele uitzondering, namen geworden, naar welke de Europeër te vergeefs vraagt, die hij vruchteloos zoekt. Zoo veel weet ik, *Ether* en *Asan* lagen diep in het zuiden; het zijn plaatsen, die aan *Simeon* kwamen (*e*). Maar ik geloof, dat ook van de andere steden, voor zoo ver zij in het rotsachtig heuvelland gebouwd waren, nog overblijfsels voorhanden zijn. Die van *Makkeda* en *Libna* moeten niet ver van *Socho* liggen. Beide waren eens steden, waar Kanaänitische heerschers woonden (*f*); en *Libna* staat daarenboven bekend als Levitenstad (*g*); van hare burgerij weet men, dat zij eene bevolking was vol moed (*h*). *Libna* gaf aan twee Koningen van Juda echtgenooten (*i*). *Nezib* leeft voort in *Beit Nuzib*, een dorp, nabij de voeten van *Hebron's* gebergte. *Kehila's* dorschvloeren zal men daar in de nabijheid vinden; de stad werd toch om de ondankbaarheid jegens DAVID, die eens haar redder was geweest (*k*), niet vernield; hare bewoners, als wilden zij het gepleegde onregt vergoeden, bouwden later de

---

(*a*) 2 Chr. XI : 9. (*b*) 2 Kon. XIV : 19. (*c*) 2 Kon. XVIII : 14, 17; Jes. XXXVI : 2. (*d*) Jerem. XXXIV : 7; Micha I : 13. (*e*) Joz. XIX : 7. (*f*) Joz. XII : 15, 16. (*g*) Joz. XXI : 13. (*h*) 2 Kon. VIII : 22; 2 Kon. XIX : 8. (*i*) 2 Kon. XXIII : 31; XXIV : 18. (*k*) 1 Sam. XXIII : 1—13.

muren van DAVID'S stad (*a*). Ook wil men, dat het stof van HABAKUK, den Profeet, rust te *Kehila* en dat van MICHA in de nabijheid (24). *Achzib*, het *Chezib* uit de dagen der Aartsvaders (*b*), meen ik te herkennen aan zijne graanhuizen of korenmagazijnen (*c*), aan zijne plaatsing ook in de oorkonde naast *Maresa*. Ik geloof, *Beit Jibrin* ligt, waar eens *Achzib* lag. De Amerikaansche reiziger, die zich onsterfelijke verdienste heeft verworven, door aan te wijzen, dat *Beit Jibrin* het vroegere *Eleutheropolis* is (25), zag de magazijnen aldaar, zonder te vermoeden, dat zij die waren, van wege welke *Achzib* roem had in MICHA'S eeuw. Het zijn kunstmatige ruimten in de bergen, die zich aan wederzijden der Wady verheffen, waarin *Beit Jibrin* ligt. Eene afdeeling er van diende hoogst waarschijnlijk tot berging der lijken; — eene andere, die men in den berg ten noorden van het dal aantreft, kenmerkt zich als eene vereeniging van voorraadschuren. Daar zijn groepen van kamers en koepels; het inwendige van den geheelen berg omtrent is op die wijze uitgehold. — In de nabijheid van deze korenstad lag *Maresa*. Niet alleen het stedenregister vereenigt *Achzib* en *Maresa* (*d*), ook de Profeet doet het, terwijl hij schrijft (*e*): *de korenhuizen van Achzib zullen den Koningen van Israel tot een' leugen zijn; ik zal u nog eenen erfgenaam toevoegen, gij inwoneres van Maresa!* uw goed gevende ter bezitting aan eenen anderen (26). *Maresa* was eene sterke stad; REHABEAM had haar bevestigd (*f*); *Maresa* wilde ZERAH

(*a*) Neh. III : 17, 18. (*b*) Genes. XXXVIII : 5. (*c*) Micha I : 14. (*d*) Joz. XV : 44. (*e*) Micha I : 14*b*, 15*a*. (*f*) 2 Chr. XI : 8.

de Cusschiet bemagtigen, maar ASA sloeg hem in de Wady aldaar, het *Dal Zefatha* (*a*). *Maresa* had in ELIËSER den Profeet gegeven, die JOSAFAT aankondigde, dat Jehova zijne vloten zoude verbrijzelen (*b*). In de nabijheid van *Maresa* lag MICHA'S geboorteplaats, *Moreseth-Gath* (*c*). *Maresa*, later ook *Marissa* geheeten, staat bij herhaling vermeld in de oorlogen der Makkabeërs (*d*) en in de geschiedenis der Joodsche onlusten ([27]). Waar men de ruïnen van *Maresa* kan verwachten, daar liggen zij inderdaad; een weinig slechts ten zuiden van *Beit Jibrin*. — Zoo diep is *Saphir* niet gezonken, dat op de stedenlijst niet voorkomt, maar dat MICHA vermeldt (*e*); het bestaat nog; *Es Sawafir*, dat tusschen *Beit Jibrin* en *Esdud* ligt, bewaart den naam; maar zijne „schoonheid," van welke het eens den naam *Saphir* ontving, is voorlang een roof des tijds geworden!

Nog van twee andere stammen zag ik overblijfsels op het noorden der *Sefala*, van *Benjamin* en *Efraïm*. De zuidelijke grenslijn van genen was het zuiden van het gebergte, dat tegenover *Neder Bethhoron* is, de thans zoogenoemde *Wady Suleiman* (*f*). Met de afdaling en opening van deze bereikte Benjamin, wat noordelijk van *Ajalon*, de vlakte. Hare zachte golvingen hadden reeds eeuwen lang den zoon van het gebergte bekoord; wachtende stond hij, om het snoer van zijn erflot te doen nedervallen op die vruchtbare velden. Gedeeltelijk slechts werd, bij de scheuring des volks, die wensch vervuld; van Dan's steden werden in die

(*a*) 2 Chr. XIV : 9—13. (*b*) 2 Chr. XX : 37. (*c*) Micha I : 1, 14. (*d*) 1 Makk. V : 65—68. (*e*) Micha I : 11. (*f*) Joz. XVIII : 13, 14.

dagen reeds *Zora* en *Ajalon* bij het rijk van REHABEAM gevoegd; zij kwamen aan den stam van den jongsten broeder (*a*). Maar toen de Assyriër de burgers van Israel verre, zeer verre wegvoerde, en de gewesten Dan en Efraïm ontbloot lagen van bewoners, verbreidden zich de Benjamiten over den verlaten' bodem. Ik zie hen aldaar het zwaard op de zijde, den metselhamer in de handen. De inwoners van *Gath (Rimmon)* verdreven zij; een hunner, de Benjamiet SEMER was het, die *Ono bouwde en Lod met hare onderhoorigheden* (*b*). En Benjamin, terugkeerende uit de ballingschap, die hij met Juda had gedeeld, vestigde zich weder in de steden der *Sefala*, te *Lod* en *Ono*, te *Hadid* en *Neballat* (*c*) De beide eerstgenoemde steden hadden vroeger behoord tot het stamgebied van Efraïm; want de zuidelijke limite van hetzelve was eene lijn, loopende van *Bethhoron* over *Gezer* naar de Middellandsche Zee (*d*). — Zij sloot denkelijk *Jafo* mede in ([28]). *Gezer's* naam roept eene der merkwaardigste steden van dien geheelen omtrek voor mijnen geest. Tot hooge oudheid, als Kanaänitische koningstad opklimmende (*e*), was zij, van wege hare sterkte, niet te ontweldigen aan de handen der Kanaäniten en Filistijnen (*f*). Eerst door de magt van Egypte werd *Gezer* overwonnen; de Farao gaf deze veste tot huwelijksgift aan SALOMO's huis (*g*). *Gezer*, dat ook wel eens *Gob* werd geheeten (*h*), is vervolgens

(*a*) 1 Chr. XI : 10. (*b*) 1 Chr. VIII : 12, 13. (*c*) Esra II : 33; Neh. XI : 34, 35. (*d*) Joz. XVI : 3; XXI : 22. (*e*) Joz. X : 33. (*f*) Joz. XVI : 10; Rigt. I : 29. (*g*) 1 Kon. IX : 16. (*h*) 1 Chr. XX : 4, vergelijk 2 Sam. XXI : 18, 19.

als *Gazera* bekend (*a*). Intusschen het laatste spoor van *Gezer* was reeds sedert vijftien eeuwen verloren; ik zelf had daarom vroeger gewanhoopt, dat men *Gezer* immer zoude wedervinden (29). Te aangenamer werd ik verrast, toen ik de plaats herkende; *el Kubab* is *Gezer*. Juist daar, waar de Kerkvaders *Gezer* aanwijzen (30), ligt *el Kubab;* het ligt er met gebouwen van oude zware steenen zamengesteld; het ligt er vast op zijnen hoogen en steilen bergrug, de sleutels in handen hebbende van den pas, dien ik stond in te trekken. „Waarlijk," zeide ik, de plaats doorwandelende en haar geheel opnemende, „waarlijk, wie *Jeruzalem* dekken wilde tegen het noorden der *Sefala*, die moest niet alleen *Bethhoron*, die moest ook *Gezer* bevestigen. SALOMO, het eene doende en het andere niet nalatende, was wijs" (*b*). — Ook *Ono* mogt ik wederzien; zijnen oorspronkelijken naam onverminkt bewarende, ligt het juist ter plaatse, waar eene oude aanteekening het stelt (31). Een uur ten oosten van *Ludd* verheft het zich op het gebergte, waar dat vooruitsteekt. De vlakte, die aan de zuidzijde van deze plaats zich uitstrekt, houd ik voor het *Dal van Ono*, dat het Oude Testament vermeldt (*c*). — Ten noorden van *Ludd* en ten noordwesten van *Ono* vond ik *Beit Nebula;* op evenwijdigen afstand van de beide genoemde plaatsen, dien van een klein uur, is het gelegen. Ik herken er in het *Neballat* der Benjamiten. — Ik was te *Jimzu*, — en *Jimzu* is het *Gimzo*, dat de Filistijnen namen (*d*). — Ook *Hadid*, later

(*a*) 1 Makk. IV : 15; VII : 45; XV : 28, 35; 2 Makk. X : 32.
(*b*) 1 Kon. IX : 17. (*c*) Neh. VI : 2. (*d*) 2 Chron. XXVIII : 18.

Adida geheeten (*a*), bestaat nog; het draagt den naam *el Chaditeh;* ten oosten van *Jimzu* rust het aan het gebergte.

Inderdaad ik sta diep getroffen door het verschijnsel, van nog in het midden der negentiende eeuw eene zoo groote nalatenschap der oudheid reeds op de *Sefala* te vinden. Mijnen Bijbel in handen, is het mij, als of ik eensklaps aan zijne oorkonde eene reeks van zegels zie gehecht. Die zegels hebben meer of min geleden door de hand des tijds; sommige er van zijn gescheurd, van andere zijn stukken afgebroken; beeldwerk en inschrift zijn gedeeltelijk uitgewischt. Maar de kenmerken van den echten stempel dragen alle; zoo mogt het mij gelukken, ze te ontcijferen. Het charter der gewijde geschiedenis prijkt aldus met eigenaardige bewijzen. Ik schat ze hooger, dan die ik vond in andere landen, waar de graveernaald op platen van koper of aan opgerigte gedenkzuilen heeft geschreven van feiten der historie; want hier zijn natuurlijke gedenkteekenen, bij welke niet valt te denken aan eenig toeleg of opzet, ten einde de waarheid te staven. Eene bewijskracht, die de drogrede doet verstommen, die de lippen des twijfelaars sluit, die het natuurlijk verstand dadelijk en volkomen overtuigt, gaat er uit van dit merkwaardig verschijnsel. — En waren de overoude stedenlijsten van Dan, Juda en Benjamin aangehouden, — hadde men telkens de namen bijgeschreven van iedere plaats, die in verloop van tijd voor en na op de *Sefala* gesticht is, hoe veel grooter zoude dan nog de oogst zijn, dien de negentiende eeuw op dat

(*a*) 1 Makk. XII : 38; XIII : 12.

veld der historie voor haar en hare waarheid kon vergaderen! — Het is niet geschied; waar geene bijzondere aanleiding er toe bestond, daar heeft het Bijbelschrift de nieuwe plaats onvermeld gelaten. Er liggen vele dorpen en ruïnen van dorpen op de *Sefala* die nog hunnen oorspronkelijken naam dragen; maar de Heilige Schrift vermeldt ze niet, en van daar, dat men hunne oudheid uit het gewijde blad niet kan aanwijzen.

Intusschen er zijn ook dorpen en gehuchten, die nieuwe namen ontvangen hebben. De oude naam werd bedolven met het puin; de laatste klanken van denzelven stierven weg, waar geen mond was, die ze overnemen en overleveren konde. Eeuwen later wordt er op nieuw gebouwd; natuurlijk, de plaats ontvangt eenen nieuwen naam. — Hier sticht de Christen te midden van eene oude localiteit een klooster; daar doet de Muhammedaan er een grafteeken voor eenen Santon rijzen. De roem van het heiligdom is weldra grooter dan die der oudheid. Men noemt de plaats naar het klooster „*Deir*", naar den Santon „*Neby*." — Deze verdringt den oorspronkelijken naam, tot dat hij hem eindelijk geheel doet verzinken. — Ook bijzondere omstandigheden gaven wel eens aanleiding tot verwisseling van den naam. Veelal voegde men zich dan naar den reeds bestaanden, en bestempelde de plaats met eenen naam, die overeenkwam, die bijna eensluidend was met dengenen, dien zij had gedragen.

Een opmerkelijk voorbeeld van zulke naamsverandering levert de stad op van JOZEF, den Raadsheer, *Arimathea*, eene *stad der Joden*. Het Grieksch

klinkend woord is eene verbastering van het Hebreeuwsche *Haramathaïm*, *Ramathaïm* of *Rama*. Het Oude Testament vermeldt deze stad niet; de Makkabeesche boeken echter gewagen (*a*) van een district, naar haren naam genoemd, dat van de Samaritanen aan *de Joden* kwam; met het oog daarop noemde men (*b*) *Arimathea* in de dagen van JEZUS nog *eene stad der Joden* ([32]). Zij hield zich staande tot aan en over het begin der Muhammedaansche overheersching; daarna echter werd zij weldra geheel verwoest. Doch ten jare 716 herbouwde SULEIMAN haar, en gaf haar den naam *Ramleh*. — Dat *er Ramleh* „de zandige" beteekent, stem ik volgaarne toe; maar ik deel niet langer in het gevoelen, dat die benaming van groote juistheid, dat zij bijzonder treffend zoude zijn. Immers ik heb mij met eigene oogen overtuigd, dat de terp, waarop *Ramleh* ligt, niet meer zandige bestanddeelen in zich bevat dan vele andere hoogten in de *Sefala*. Maar eene terp is het, een *rama*, eene hoogte. Door den klank van den naam, dien het puin droeg, eenigzins te veranderen en de nieuw gebouwde stad *Ramleh* te noemen, wilde men denkelijk verhoeden de verdere verwarring van deze plaats met eene andere van soortgelijken naam, die nabij *Jeruzalem* op het gebergte is gelegen. En toch heeft men niet dadelijk den ouden naam kunnen verdringen. Ik zie hem in de berigten der pelgrims voortleven, die hem nog lang daarna *Rama* of *Ramula* spelden ([33]).

Het scheen eerlang, dat het nieuwe *Ramleh* tot de welvaart en den roem van het oude *Rama* of *Arima-*

(*a*) 1 Makk. XI: 34. (*b*) Luk. XXIII: 50, 51.

thea zich zoude verheffen. Eene stad was het met eenen muur omgeven en hebbende een sterk kasteel; naast *Jeruzalem* werd *Ramleh* onder de voornaamste steden des lands geteld. De karavanenweg liep langs deze stad en ten behoeve van den koophandel werd er, geheel in hare nabijheid, een khan gebouwd, verblijven voor den reiziger en zijn lastdier, onderaardsche magazijnen ook hebbende, om te strekken tot bergplaats voor waren. Toen later in de veertiende eeuw het gebouw niet meer als khan gebruikt werd, stichtte men er den fraaijen toren en bouwde er binnen den ringmuur moskeën (34). Gebrek aan plaatselijke historiekennis heeft den khan en hare minaret gemaakt tot een klooster met kerk en toren, een heiligdom, gewijd aan de veertig martelaren. Maar zoo zeker ik weet, dat hiervoor hoegenaamd geen grond bestaat (35), zoo vast ben ik er ook van overtuigd, dat ik, te *Ramleh* zijnde, was in de geboorteplaats van den goeden en regtvaardigen JOZEF. — Ja, ik erken, *Lydda* heeft mij bezield, gelijk *Joppe* mij reeds ontvonkt had. Het was, omdat ik de sporen er vond van eenen Apostel; omdat de zegen, daar eens uit den mond van PETRUS gevloeid, omdat de kracht des Geestes, daar eens in hem geopenbaard, de hoogste wijding aan deze plaatsen hebben gegeven. Maar JOZEF'S stad is in mijn oog evenwel eene Apostelstad. Waarlijk hij heeft ook gepredikt, die Raadsheer uit *Arimathea;* het graf der ruste en verrijzenis voor den Zaligmaker bereidende, werd hij door eenen mond, die anders zwijgt, een Evangelietolk. De verkondiging, aldus van hem uitgaande, is in heerlijkheid en kracht door alle eeuwen!

Ik daal uit Apostolischen tijd af in dengenen, die er op volgt. De *Sefala*, al meer en meer ontdaan van het bijgeloof der Heidenen, wordt tot een Nederland, waar de eene gemeente des Heeren paalt aan de andere. Niet alleen uit de schriften der Vaders ken ik de kerkelijke *Sefala*, ook uit de akten der conciliën. Zij, die haar bijwoonden en hare handelingen onderteekenden, voegden telkens bij hunnen eigenen naam, ook dien van de gemeente, over welke zij gesteld waren. — Onder die gemeenten was ook *Sariphea*. Het had mij meermalen bevreemd, dat in het onderschrift van het concilie, te *Jeruzalem* ten jare 536 gehouden, eene verandering was gemaakt met betrekking tot de handteekening van STEFANUS. Terwijl het Grieksche stuk eenvoudig *Sariphea* als de gemeente van dien man opgeeft, heeft de Latijnsche vertaling *Sariphea en Scarphia* (36). Ik dacht aan eene verplaatsing der letters van den zelfden naam, en geloofde, dat aldus de onkunde der afschrijvers van ééne en de zelfde gemeente er twee had gemaakt. Ik heb mijne dwaling ingezien; ik ben overtuigd geworden van de groote juistheid der aanteekening. Immers terwijl ik *Surafend*, het oude *Sariphea*, passeerde, passeerde ik ook *Safiriyeh*, *Scarphia* in het Latijnsche stuk geheeten. De weg alleen scheidde de beide plaatsen; natuurlijk dat zij eens, als zeer nabij elkander gelegen, eene gecombineerde gemeente uitmaakten.

Ik was te *Annabeh; Annabeh* is het *Beth-Annoba*, dat EUSEBIUS en HIERONYMUS vermelden (37). — Tot hooge oudheid klimt ontegenzeggelijk *Beit Dejan* op. Immers de naam is de zelfde als het Hebreeuwsche *Beth Dagon*, „huis van *Dagon*." En toch met Juda's

Beth Dagon (*a*) waag ik niet, het te vereenzelvigen; want ik weet, dat de grenzen van deze stamprovincie zich nooit zoo ver naar het noorden hebben uitgestrekt. — Tusschen *Beit Dejan* en *Jaffa*, ligt *Yazur*. Mag ik er het *Hazor* in zien, dat de Benjamiten bouwden (*b*)? Dan heeft hun stamboom, verkwikt geworden zijnde door *Babels waterstroomen* en als verjongd weder geplant in den vorigen grond, zijne takken uitgestrekt tot over *Lod*, tot niet ver van de groote zee. Ik vind den naam *Hazor* later in *Gazera* weder, dat ook wel *Gazeron* werd geheeten (38). Juist eene dagreis van de streek bij *Bethhoron*, waar de Makkabeesche boeken het aanwijzen (*c*), trof ik het tegenwoordige *Yazur* aan. Het is geene andere plaats, dan die in de geschiedenis der kruisvaart *Jasur* wordt geheeten. Koning RICHARD was er. De sterkten echter, die hij in de nabijheid aldaar oprigtte, zocht ik te vergeefs, het kasteel *de Planis*, dat ook wel de *Templo* wordt geheeten, alsmede het kasteel *Maon*, dat men ook *Josafat* noemde (39). — Maar zelfs de geweldige burgten, die men eens tegen het nog onbedwongene *Askalon* stichtte, zijn niet meer. Van *Hibelim* is geen stuk steen op het andere gelaten (*d*); *Gibelim* heeft in het lot gedeeld van *Eleutheropolis* of *Betogabra*, uit welker overblijfsels het gebouwd werd (40). Van de *Alba Specula*, die zich hoog verhief op de platte kruin van *Tel es Safieh* bestaan alleen ruïnen.

Mag ik ook in *Latrun* een verwoest kasteel der kruisvaarders begroeten? Intusschen, er is eene legende ten

---

(*a*) Joz. XV:41. (*b*) Neh. XI:33. (*c*) 1 Makk. VII:45. (*d*) Zie hier voren, blz. 19.

opzigte van *Latrun*. Ik kan van haar niet zwijgen; want zij heeft aan de plaats haren tegenwoordigen naam gegeven, en deze wil zoo veel zeggen als „roover." Zij verhaalt, dat eens op die hoogte een roover huisde; gelijk de arend neêrschietende op de prooi, zoo overviel hij de vreedzame reizigers, wanneer zij den bergweg uitgingen naar de *Sefala* of van daar denzelven optrokken. Hij leefde er in de dagen van JEZUS en zijn naam was DISMA. Toegeschroeid lag zijne borst voor elk menschelijk gevoel; eens echter ging zijn binnenste open. Het was, toen het Heilig gezin, op de vlugt naar Egypte, langs zijn kasteel trok. Gereed, om deze armen uit te schudden en te mishandelen, deinst hij eensklaps terug; die onschuld en majesteit doen hem vlieden! Maar hij verbetert zich niet; jaren gaat hij voort in zijn misdadig bedrijf. Ten laatste valt hij in de hand van den regter; gelijk een ander zijner mederoovers wordt hij, tegelijk met JEZUS, op Golgotha gekruist. Andermaal treft hem nu de majesteit en onschuld des Heeren. Boetvaardig wendt hij zich tot zijnen lotgenoot in den zelfden dood, die nu, in onnagaanbare ontferming en genade, hem tot zijnen togtgenoot maakt naar het betere paradijs daar boven. — Zoo de legende. Zij is waarheid en verdichtsel; althans de aanwijzing van dit bergslot is van zeer jonge dagteekening; voor de tijden der kruistogten en gedurende dezelve kent men geen *Latrun;* eerst in de zestiende eeuw wordt deze ruïne voor het eerst onder dien naam vermeld (41). — Ik echter geloof in de overblijfselen van dit bergslot die te herkennen van het *Castellum* ARNALDI, dat de Patriarch en burgers van *Jeruzalem* gebouwd hebben

ter beveiliging van de pelgrims (42). Niet ver van het zelve ligt de ruïne *Amwas* voor mij; naam en ligging maken het zeker, dat zij het *Emmaüs* is van de Makkabeesche boeken, gelegen aan het vlakke land (*a*). Intusschen kan ik in den heuvel van *Amwas* evenmin de geschikte plaats voor eene sterke veste herkennen, als ik in de rots van *Latrun* eene localiteit zie, waar eens eene groote stad kon zijn gelegen. En toch was *Emmaüs* zoo wel het een als het ander. De stad gaf aan eene toparchie van Judea den naam, en de veste komt voor als geduchte sterkte in den oorlog der Joden met de Romeinen. Ik geloof van de stad *Emmaüs*, die in de derde eeuw *Nicopolis* werd geheeten, is *Amwas* het overblijfsel; van haar kasteel is *Latrun* de ruïne, die, herbouwd door de kruisvaarders, weder ruïne is geworden (43). Nog ziet men de sterke muren, die den rand van het bergplat omzoomen; op dit plat is alles vervuld met steenen en ondermijnd met gewelven van de oude veste en kerk. Eenige Arabische huisgezinnen hebben zich in deze bouwvallen genesteld; zij maken zich de bergwanden te nutte; zij planten er boomen en kweeken er graan.

Aan de uiterste grens der *Sefala* staande, heb ik op haar mijne blikken terug geslagen. Zij is voor mijnen geest herleefd in hetgeen zij geweest is; zij worde eerlang weder wat zij was!

(*a*) 1 Makk. III:40, 57; IV:3.

II.

DE OPTOGT NAAR JERUZALEM.

Er zijn gebergten, geschapen naar het schijnt, om tot veilige plaatsen, om tot vesten zelfs te strekken voor hen, die ze bewonen. Ik bedoel niet een gebergte, hetwelk als eene groep van enkele verheffingen zich uitstrekt, zoodat iedere berg is als op zich zelven en het geheel uit deelen bestaat, los aan elkander verbonden; neen, ik heb het oog op een gebergte, dat eene innige vereeniging uitmaakt van bodemrijzing, dat als een uitgestrekte en hooge steenklomp zamenhangt. — Klimt zulk een gebergte uit de laagte, die het omringt, — uit de heuvelige vlakte, waarin zijne voeten staan, omhoog, maar niet met zachte en regelmatige rijzing; — heeft het integendeel van de buitenzijde eenen vorm meer of min steil, althans eene meermalen gebrokene of klippige afhelling, — het bergland is dan geen open land. De onbezwaarde voetganger, die vlug is, moge er paden vinden, —

het geoefende bergpaard, op- en afklauterende, zijnen ruiter naar boven brengen, — den anderen gelukt het niet. De karavane, zamengesteld uit vele lastdieren, welke beladen zijn met vracht, — het leger, dat grooten tros heeft en langen trein, zij zijn gebonden aan bepaalde wegen, willen zij doordringen tot naar het midden van die hooggelegen streken. De kloven moeten zij zoeken, welke van het gebergte uitgaan naar de vlakte; de verdiepingen en dalen, door welke het water zijnen uitgang zoekt, zullen hunne ingangen zijn. Kent de bewoner van het bergland de gunst van zijn terrein, — hij versterkt en bewaakt dan deze toegangen. Zoo maakt hij ze tot zoo vele poorten van zijne natuurveste, die hij sluit en opent, die hij opent en sluit. De toegang tot zijn land ligt in zijne handen.

Ook de rotsverheffing van het Heilige Land heeft het straks opgegeven karakter. Eene massa van steengevaarten, hooger steeds en hooger, — zoo rijst het uit de Sefala. Zoowel de vreedzame pelgrimskaravane, die uit deze laagte komt, om bij de heiligdommen van *Zion* te aanbidden, als ook het heirleger, dat zich heeft aangegord, om de sterkte van *Jeruzalem* te bemagtigen, moet deze opgangen zoeken. — Intusschen is er voor de eene en het andere keus gelaten. Drie hoofdrigtingen bieden zich aan. Wil de beladene troep eenen meer zuidelijken weg kiezen, hij daalt dan af tot aan den mond van *Wady Surar*. Door haar langs het oude *Bethar* gaande, komt hij in de *Wady el Werd* en bereikt zoo de *Vlakte Refaïm*, welke is ten zuiden van *Jeruzalem*. — Behaagt hem een meer noordelijke toegang, bij *Berfilya* is de gele-

genheid tot de zoodanige. Hij kan de *Wady Suleiman* intreden, die langs eene bijna oostelijke lijn voortloopt en een zeer gemakkelijk kameelpad is; hij kan ook, zich wat ten noorden wendende, den pas *Beit Ur* zoeken. Zoowel langs den eenen als den anderen weg komt hij te *el Jib*, en nadert nu de Heilige Stad van de noordzijde. — Maar er bestaat ook nog eene andere gelegenheid, die men in het midden tusschen de beide reeds genoemde vindt; het is de pas van *Wady Aly;* men bereikt hem, gaande over *el Kubab* en *Latrun.*

De eerstgenoemde dezer bergpassen, dien ik eenige weken later bezocht, lag geheel buiten ons tegenwoordig plan. Van de regte lijn, die loopt naar den laatstgenoemden, — langs welken de pelgrims gewoonlijk in éénen dag, van *Ramleh* uit, in *Jeruzalem* komen, — hadden wij ons verwijderd, doende den uitstap naar *Ludd.* Maar nabij de monden van den in de tweede plaats genoemden toegang waren wij, toen wij van *Ludd* naar *Jimzu* trokken. Wij zouden van daar langs *Berfilya* het gebergte zijn ingegaan, ware er een bekwaam nachtverblijf te vinden geweest op dien weg. Doch men verzekerde ons, dat die streek was eene zeer onherbergzame. Wij bevonden ons aldus in de noodzakelijkheid, om, of laat en zeer vermoeid de Heilige Stad te bereiken, of den gewonen pelgrimsweg weder te zoeken, kunnende wij dan te *Abu Ghush* vernachten. Hiertoe werd besloten, en daarom waren wij den bergpas, die voor ons lag, voorbij getrokken, en hadden dien vervolgens, ons van *Jimzu* wendende naar *Annabeh*, gelaten aan onze linkerhand.

De zamenloop dezer omstandigheden leverde voor

mij eene teleurstelling op. Zeer had ik verlangd, dezen bergpas te beklimmen en, over *Beit Ur* gaande, *el Jib* te bereiken, want ik kende hem als tooneel van roemrijke wapenfeiten; ik wist, dat hij een zoodanig geweest was van het tijdstip af, toen JAKOB's nakomeling zich in het beloofde erfdeel zijner Aartsvaders vestigde, tot op het oogenblik toe, waarop hij voor altijd zijn land en zijn volksbestaan moest verliezen. — Nu moest ik mij tevreden stellen, om met het oog de streek van *Jalo* tot *Beit Ur et Tahta*, zoo ver de blik reikte, te volgen, — terwijl het mij later gebeuren mogt, den weg te zien, die van *el Jib*, het oude *Gibeon*, naar *Beit Ur el Foka* leidt. Die weg loopt eerst een uur lang over eene vlakte; een berggevaarte, dat van het noorden naar het zuiden zich strekt, en twee uren lengte heeft, is de grens van dit plein. Dat berggevaarte buigt zich in het midden wat ter neder, het vormt eenen zadel; en naar dien zadel wendt zich het pad, voortgaande in eene noordwestelijke rigting. Maar van daar begint de afdaling tot aan *Beit Ur el Foka* toe. Men gaat over rotsen en door rotsen; het is eene tusschenbeiden steile, bogtige en soms hoogst moeijelijke passage. Zoo komt men van den bergzadel in ruim een uur te *Beit Ur el Foka*, dat nu slechts een klein dorp is; maar ook wanneer de naam zweeg, zouden de zware gekante steenen en de uitgestrekte fundamenten er voor spreken, dat hier de plaats moet zijn van het oude *Bovenste Bethhoron* (*a*). Ook een waterbassin, dat eens de bewoners drenkte, wordt er nog gevonden. Intusschen is de ligging van dit

(*a*) Joz. XVI : 5.

Beit Ur eene geheel eigendommelijke. Het gebergte toch gaat van daar in den vorm voort van eenen liggenden kegel, die zijne punt uitstrekt naar het westen, die het doet in een dal, aan welks wederzijden de rotswanden omhoog stijgen; het punt van dien kegel stuit tegen de hoogte, waarop *Beit Ur et Tahta*, het *Benedenste Bethhoron*, ligt (*a*). Langs dezen vooruitspringenden berg gaat het meer dan een uur omlaag; het gaat over rotsen, die ruw zijn en klippig; het gaat gedurig zigzagsgewijze. Smal is het pad; de afdalende kan gezien, hij kan ook bereikt worden door de steenen of de pijlen van hen, die hem van de hoogte op eenigen afstand volgen. Op den ganschen weg vindt men geene effene plaats, die eenige ruimte biedt, met uitzondering van de eene, die er wordt aangetroffen omtrent op de helft der afdaling, waar de overblijfselen staan van een oud kasteel. De helling, die vrij steil is, heeft men in ouden tijd hier en daar gebroken, door trappen in de rots uit te houwen; de sporen zijn er nog van voorhanden. Zoo bereikt men het einde van deze tusschen rotskaken uitgestoken tong. Volgt men de ingeslagen rigting ten westen, — dan gaat men over *Beit Ur et Tahta* naar *Berfilya* en *Ludd;* wendt men zich ten zuiden, men doorsnijdt dan den mond van *Wady Suleiman* en ziet tot *Jalo*, het oude *Ajalon*, op eenen afstand van twee uren, de heuvelige vlakte zich uitstrekken.

Zoo had ik dit terrein leeren kennen, deels door aanschouwing, deels door vragen en weder vragen, deels ook door hetgeen ik zag in *Wady Aly*, waar zich eene flaauwe kopij van den *Nedergang* bij *Beth-*

(*a*) Joz. XVI: 3; XVIII: 13.

horon aan mij vertoonde. Het natuurbeeld stond voor mij; geheel en in alle trekken zweefde het voor mijnen geest. Maar die grond is het, waarop het voor mij begint te leven en zich te bewegen. Ik zie er groote oorlogstooneelen; zij staan voor mijne verbeelding.

Het eene heeft plaats in overouden tijd. JOZUA is met het volk gelegerd bij *Gilgal;* de.tenten der stammen vervullen daar het *Dal van de Jordaan*, den stroom, dien Israel niet lang te voren is overgetrokken. Wel is waar, *Jericho's* muren zijn gevallen en *Ai* is veroverd; intusschen bevindt geheel Kanaän zich nog in de magt van kleine geweldenaars, met uitzondering slechts der steden van het *Gemeenebest Gibeon.* Dit had door schrandere list een bondgenootschap met Israel weten te verkrijgen, maar ook door zijnen afval de verontwaardiging der Vorsten opgewekt en hen met regtmatige vrees vervuld. Zij, die over het midden van Kanaän gebieden, hadden de wapenen aangegord. ADONI ZEDEK, den Koning van *Jeruzalem* aan het hoofd, waren de gebieders van *Hebron* en *Jarmuth*, van *Lachis* en *Eglon* met eene geduchte magt voor *Gibeon's* bergveste verschenen (*a*). Intusschen mogt het de bedreigde stad gelukken, dadelijk boden te zenden tot JOZUA naar de legerplaats te *Gilgal.* Nederig smeekende, was hunne taal geweest: „trek uwe hand niet af van uwe knechten; kom haastelijk tot ons en verlos ons en help ons; want al de Koningen, die in het gebergte wonen, zijn tegen ons vergaderd (*b*)." En JOZUA had niet op zich laten wachten. Bezield door den moed en bestuurd door

(*a*) Joz. X: 1—5. (*b*) Joz. X: 6.

het beleid van Jehova's helden, was hij dadelijk opgebroken; behoedzaam den sluijer van den nacht te baat nemende, om zijne aannadering voor het oog der vijanden te bedekken. — Zoo overvalt hij de Kanaäniten; schrik en verwarring gaan uit voor Israel. Eindelijk zwicht de laatste tegenstand, — en toen de zon neigt naar het westen, is de overwinning volkomen.

Voor de verbondenen, voor al de verbondenen, blijft geene andere redding, dan in de vlugt (*a*). Naar de Sefala zoeken zij langs den bergpas van *Bethhoron* te ontkomen en zoo hunne vaste steden te bereiken. Maar nu begint eene vervolging, die in snelheid en kracht evenaart met den aanval, welke geschied was. Het oud verhaal noemt uitdrukkelijk eerst den *weg*, waar men van *Gibeon naar Bethhoron opgaat* en dan de *Afhelling van Bethhoron;* het merkt op, dat die laatstgezegde bergpas bovenal noodlottig is geworden voor de vliedenden (*b*). Zij, door eenen panieken schrik bebevangen, haastten zich, met overhaasting; in digte drommen opeen gepakt, zoeken zij te komen naar beneden. De Israelieten zitten hun op de hielen. Geen pijl, van boven geworpen, die niet eenen man doorboort, — geen steen, van de hoogte geslingerd, die niet treft. En de moedige vervolgers staan niet alleen op de hoogte boven hen, ook op de hoogten ter zijden; zij jagen hen ook voort naar beneden, het zwaard in de hand. Reeds verdringt men elkander op het smalle pad; de eene doet den anderen nedertuimelen bij de rotswanden. Toen opent zelfs nog de hemel zijnen mond en van uit de donkere onweêrswolken vallen er

---

(*a*) Joz. X: 7—10*a*. (*b*) Joz. X: 10*b*—11*a*.

zware hagelsteenen ter neder (*a*). — En te midden van de kreten der wanhopigen, en te midden van de juichtoonen der zegedronkenen, — hoor ik de stem van eenen, die bidt, die het doet tot God voor de oogen van Israel. Hij roept uit: „*zon, sta stil in Gibeon en maan, in het dal van Ajalon* (*b*)*!* Is dat wartaal? Ik weet wel, als de zon voortgaat haar helder schijnsel te geven, kan het zwakke maanlicht geen voorwerp meer zijn van verlangen. Maar ik weet ook, even hoog als de zon en maan, is deze taal verheven niet alleen boven de koude laagte van den letterzifter, als boven de stoffelijke bekrompenheid van den ijveraar. Alleen de geest, in staat om tot heilige vervoering opgewonden te worden, kan deze ontboezeming verstaan. Ik althans begrijp u, eerwaardige JOZUA! Verslaan, geheel verslaan wilt gij de vijanden; vernietigen, geheel vernietigen de afgodendienaars. Aldus de steden en velden dier Kanaäniten te maken tot het erfdeel der stammen, die Jehova heeft verkoren, is thans het toppunt uwer wenschen. Één hinderpaal slechts bestaat er, — de donkerheid. Valt de dag, eer de zege is voltooid, zij zal niet volledig zijn; gaat de maan onder, terwijl de vlugtenden, die de *Afhelling van Bethhoron* mogten ontkomen, de *Vlakte van Ajalon* bereiken, — de vernieling zal gedeeltelijk verijdeld worden. En inderdaad het ontbrak niet aan licht. De zon bescheen de overwinning; de maan de vervolging; — de tijd van het schijnsel der hemellichten bleek niet te kort geweest te zijn, nu de Heer streed voor Israel ([44]).

(*a*) Joz. X : 11[b]. (*b*) Joz. X : 12.

Eeuwen gaan voorbij mijnen geest. De *Bethhoron's* zijn niet alleen uitstekende punten geworden als grenssteden (*a*), zij zijn het ook als vaste plaatsen, die de sleutels bewaren van het gebergte (*b*). Maar nog eens zal de weg van *Gibeon* naar *Bethhoron* een pad der verschrikking, zal de pas van het gebergte aldaar een dal worden der schaduwe des doods. — De opstand der Joden tegen de Romeinen is uitgeborsten; CESTIUS GALLUS, Landvoogd van Syrië, komt, om haar te beteugelen. Over *Bethhoron* trekt hij naar *Gibeon*, waar hij zich legert. Maar weldra moet hij weder wijken naar *Bethhoron* en reeds op dien terugtogt ondergaat hij aanzienlijke verliezen. — Andermaal vermant zich de Romeinsche Veldheer; de tweedragt heeft eene scheur gemaakt in de rijën der oproerigen; hij hoopt door haar te dringen tot in het heiligdom des tempels. Doch niet lang, en hij moet van voor *Jeruzalem* den terugtogt weder aannemen, om de legerplaats te *Gibeon* te bereiken. Hij bereikt haar met moeite en acht er zich veilig. Maar dagelijks groeit het getal der vijanden aan; de geheele omtrek is weldra van hen vervuld. CESTIUS ziet, dat hij geen oogenblik langer vertoeven moet. Alle bagage, die belemmeren kon, achterlatende, — alle lastdieren, die overbodig waren, doodende, trekt hij terug naar *Bethhoron*. JOSEPHUS, die uit den mond van een' ooggetuige het gebeurde heeft opgeteekend, geeft van dien togt de volgende schets (45): „De Joden randdden de troepen niet aan, zoo lang zij in ruime

(*a*) Joz. XVI : 3; Hoofd. XVIII : 13, 14. (*b*) I Kon. IX : 17; I Makk. III : 13—25; VII : 39—50; IX : 50.

en opene plaatsen waren. Zoodra zij hen echter in enge doortogten en schuinten zagen, bestookten zij hen van voren, om het voorttrekken te beletten; zij vielen op hen van achteren, om hen dieper te drijven in de dalen; al de hoogten der omliggende plaatsen bezet hebbende, schoten zij op hen met pijlen. Terwijl het Romeinsche voetvolk aldus werd aangevallen, verkeerde de ruiterij in nog grooter gevaar. Zij kon, gestadig bestookt wordende, de orde niet bewaren, en den vijand aan te vallen, beletten haar de rotsige hoogten. — De Joden hadden daarenboven alle klippen en valleijen in hunne magt; zoo viel, wat ontvlugten wilde, in hunne handen. — De Romeinen zich aldus bezet ziende, zoodat zij noch vlugten, noch vechten konden, werden wanhopig. Zij begonnen te schreijen en te huilen. Toen schreeuwden de Joden van blijdschap en hielden niet op met het doodslaan; de lucht weergalmde te gelijk van de klanken der vreugde en droefheid. En indien de nacht, — die de Romeinen gelegenheid gaf *Bethhoron* te bereiken, — niet genaderd was, het ware gedaan geweest met het geheele heir van CESTIUS. — Maar nu omringden de Joden hen aldaar van alle kanten; alle toegangen hielden zij bezet; zij wilden, zoo veel mogelijk, den Romeinen den aftogt beletten. Maar CESTIUS, in het openbaar niets kunnende ondernemen, zocht zijne vlugt te bedekken. Tot dat einde deed hij vier honderd van zijne beste soldaten op de daken der huizen klimmen. Zij moesten al voort luide roepen: „wie daar?" gelijk de schildwachten gewoon zijn; het was, om de Joden te doen gelooven, dat het leger nog niet opgebroken was. Intusschen droop CESTIUS

met de overige manschappen af, en het gelukte hem, zonder gerucht, dertig stadiën lang den weg te vervolgen. — Toen des morgens de Joden zagen, dat de Romeinen doorgegaan waren, vielen zij op die vier honderd krijgsknechten aan, en doorschoten hen met pijlen; hierop jaagden zij CESTIUS achterna. Maar gelijk hij dien nacht grooten spoed gemaakt had, zoo haastte hij zich na het aanbreken van den dag nog meer. De schrik onder de soldaten werd zoo groot, dat zij al hun stormtuig en hunne muurbrekers achterlieten; de Joden bedienden er zich naderhand van tegen hen." — Waarlijk die beide tafereelen, waaronder „*Bethhoron*" staat geschreven, zijn tegenhangers; zij bieden elkander wederkeerig licht, — zij verhoogen elkanders waarde.

Een geheel andere pas echter dan die bergweg van *Beit Ur*, schijnt aanvankelijk hij te wezen, dien men bij *Latrun* intreedt. Immers, terwijl ik over eene bodemverheffing, de kasteelruïne voorbij, afdaal, zie ik voor mij eene vallei, die in eene oostelijke rigting voortloopt en breed zich uitstrekt. De bewoner des lands noemt haar eigenaardig *Bab el Wady*, dat is „Poort der Wady", omdat zij tot de eigenlijke Wady leidt. Inderdaad de *Bab* is eene vruchtbare en schoone streek. Aan de noordzijde wordt zij begrensd door den rug, die van *Latrun* af meer en meer rijst. Hoog op het gebergte aldaar zie ik eene ruïne met toren en poort, die men *Deir el Jub* noemt, terwijl omlaag een put *Bir el Jub* wordt geheeten. Ik begrijp niet, hoe de naam van JOB naar deze streken is verdwaald. Aan de zuid- en westzijde wordt de vallei bepaald door lagere bomvormige bergen; zij maken echter niet als

gene eenen rug uit, — min zamenhangend liggen zij verspreid. — De rotswal aan de linkerhand rijst niet steil omhoog; in eene half liggende houding ziet men de steenreuzen; bij afdeelingen verheffen zij zich, die echter geene scherp gekante trappen, die veeleer golvingen zijn boven golvingen. — Maar terwijl graauw de hoofdtint is, die er ligt op de bergzijde, steken er ook andere kleuren uit. Nu eens nadert de steen het donker zwart, dan weder het helder wit; hier is hij gestreept als de huid des tijgers, daar gevlekt als het vel des luipaards. — Het plantenrijk heeft deze rotsverheffingen niet ten eenenmale onbegunstigd gelaten. Ja, de stekelige plant, die ik reeds op de Sefala aantrof, tiert ook hier bij menigte, maar ook heesters groeijen er tusschen de steenen, en grazige plekjes worden er gevonden. Zelfs zag ik er ploegers gaan op meerdere of mindere hoogte; zij woelden den steenachtigen bodem op, ten einde ook van de rotsen graan te winnen. Geitjes huppelden daar op en neder. — Terwijl ik deze hooge bergschakel ter linkerhand had, ging het voort over rijzenden en dalenden bodem; nu eens op meerdere, dan weder op mindere hoogte boven de groeve, door welke het water naar de Sefala afloopt. — Ter regterhand breidde zich de breede vallei uit. Zij is heuvelig en grootendeels bedekt met gras; doch ik zie ook afdeelingen, die geploegd, die bezaaid zijn. Inderdaad de *Bab el Wady* is een schilderachtig bergbassin; ware die kil, met het weinigje water, dat zij afvoert, een stroom, breed en vol, er zoude niets ontbreken, om het bassin geheel pittoresk te maken.

Zal het zoo voortgaan naar de Heilige Stad, — waarlijk dan is het eene opklimming zonder gevaar;

dan doet men den togt te midden van bekoorlijkheden der natuur. Intusschen moet ik weldra ondervinden, dat deze ingang gelijk is aan zoo vele in het Oosten, waar de schoone poort, ten opzigte van hetgeen achter haar ligt, grootelijks misleidt. — Reeds een uur achter *Latrun* verandert alles; de eigenlijke Wady begint. De ruimte tusschen de bergen wordt minder; de zool van het dal krimpt zamen tot twintig, tien of vijf voeten; en zelfs zijn er plaatsen zoo eng, dat er niet meer ruimte bestaat, dan die één lastdier volstrekt noodig heeft; en deze kloof is de weg des reizigers. — Het is er ver van, dat dit pad eene effene baan zoude wezen. De grond, waarover men gaat, bestaat uit de zelfstandigheid der bergen, die hier hunne voeten vereenigen; hij is verhoogd door den afval dier bergen. Waar dikke rotsblokken zich dwars over het pad geworpen hebben, zoodat zij het geheel versperden, heeft men deze gevaarten wat op zijde gewerkt; waar het echter niet volstrekt noodig was, wilde men die moeite niet nemen. Zware stukken, die een geheel uitmaken, opeenstapelingen ook van kleinere steenen vindt men midden op het smalle pad. De ruiter moet er langs, nu eens aan deze, dan weder aan gene zijde eenen doortogt zoekende. — Doch niet alleen kronkelt aldus het pad, wordende tot eene slingerende lijn, maar ook opwaarts en afwaarts gaat het; de lastdieren moeten klauteren en klimmen over de steenen. Geen moment mag ik de oogen afslaan van dat pad; het dier, dat mij draagt, moet ik helpen toezien, want zijn val is mijn val; en toch kan ik niet nalaten, nu en dan eenen blik te slaan naar boven. Steenschicht ligt daar op steenschicht; het verheft zich hoog en

hooger, het eene gevaarte boven het andere. De bergen zijn als gescheurd en gespleten; heesters groeijen er in de kloven, struiken in de diepe plaatsen. Stukken van onregelmatigen vorm, vervaarlijke dobbelsteenen, twintig tot zestig voeten in doorsnede zijnde, zie ik dreigend boven mijn hoofd. Daaronder zijn er, aan welke slechts weinig ruimte is overgebleven, waarop zij kunnen liggen. Ik ontwaar er zelfs, die nog slechts met een enkel punt steun vinden, en bijna geheel gescheiden zijn van het gevaarte, waarvan zij oorspronkelijk een deel hebben uitgemaakt. De hand van de natuur zelve heeft ze allengskens losgemaakt en voortgaande ze ondermijnd; zij heeft ze bestemd, om te vallen; zij zal ze neêrsmijten. Wanneer? het is onzeker; elk oogenblik kan het dal weergalmen van eene steenstorting, die alles verplet en vermorselt, wat zij bereikt. — En terwijl het gevaar boven mijn hoofd hangt, neemt het ook onder mij toe. De paarden glijden en stompelen; de steenen rollen onder de voeten der dieren! En stort hier een paard, — de val van het schepsel en zijnen ruiter is op steenen, hoekig, scherp, en als ware het, er voor gemaakt, om een beenderengestel te breken, het te verbrijzelen. Ik heb later nog Wady's bezocht, waarin de passage erger en de natuur woester was dan in dit gedeelte van de *Wady Aly;* doch tot dus ver kende ik slechts één evenbeeld van haar, — het Duitsche *Höllenthal.*

Intusschen verwijdt zich de bergkloof. Het pad, dat tot in de diepste laagte van haar kronkelde, begint te zijn aan de regterzijde der afhelling; naar mate het op meerdere hoogte aan den bergwand voortloopt, wordt het boven mij lager en onder mij dieper.

Ik ontdek overblijfsels van vroegere bestrating. Zoo overtuig ik mij, dat in vorige tijden door *Wady Aly* een arm heeft gelegen van de kunstwegen, die eens het Heilige Land hebben doorsneden, en zeker ben ik er van, dat het de oude weg is, die van *Nicopolis* naar *Jeruzalem* ging. Als men de rotsbrokken wegwentelt en het gruis opruimt, dat zich hier allengskens door neêrstorting heeft opeengehoopt, men zal het oude plaveisel weder vinden. — En in dien tijd, toen de Wady eenen weg had, waren ook hare bergwanden gecultiveerd. De sporen er van loopen al meer en meer in het oog, terwijl de bergafhelling aan de regterzijde terug wijkt en met zachter afdaling van eene hoogte, die ik op duizend voeten schat, de vallei begrenst. De gelijkloopende breede lagen, waarmede de bergen rijzen, waren aan de buitenzijde met steenen beschut; eens ruischten op die platten de halmen, eens rankten er de wijnstokken! Maar de aarde, waarmede men deze rotstrappen had bedekt, spoelden de stortregens er af of voerde de wind weg op zijne vleugelen. Slechts een enkele olijf staat er nog; een lieveling der natuur, heeft zij hem bewaard, om getuige er van te wezen, dat niet door hare schuld het thans hier zoo woest en onvruchtbaar is. Intusschen doorsnijdt de weg het dal; hij buigt zich naar de linkerhand; op eenige hoogte aan de afhelling voortgaande, is hij een tamelijk effen pad. Maar ofschoon onder de voortgaande rijzing der zool van het dal schijnbaar de bergkruinen dalen, de zijden zich meer strekken en de hemel ruimer wordt, — het is niets dan rots en steen, dan steen en rots, wat het oog hier ziet.

Een opmerkelijk verschijnsel vertoont zich thans eens-

klaps in de Wady. Het is dat, hetwelk een berg oplevert, die er rijst midden in het dal. Gelijk de punt van eene Delta den éénen stroom noodzaakt, om zich in twee armen te scheiden, zoo hier het uitstekend bergpunt de bodemverdieping. „Zoo is de opgang naar *Beit Ur!*" zeide mijn vriendelijke reisgenoot, de Gouverneur van *Ramleh.* — Op dezen eigenaardigen driesprong vertoefde ik eenige oogenblikken. Ik vond er ruïnen, welke mijne oplettendheid tot zich trokken. Die aan de regterzijde zijn wel het meest merkwaardig. Een vlak ligt twee voeten boven den beganen grond; het kenmerkt zich, als zijnde geweest de vloer van een gebouw. Van dit gebouw staat nog de achtermuur voor een gedeelte, en in denzelven is eene nis. Ook van de beide zijden zijn er nog overblijfsels ongesloopt gebleven. Het gebouw was van een' koepelvorm. — Boomen staan er verspreid op dit plekje, zij omringen den bouwval; zelfs hebben er twee, die tot tamelijk zware stammen zijn opgegroeid, in het gebouw zelf plaats genomen. — Tegenover deze ruïne vind ik in den bergwand kelders; bakken zijn het, uitgehouwen bakken. De Arabier noemt deze overblijfselen *Mam Aly;* zij staan op wat meer dan half-weg van *Ramleh* naar *Jeruzalem.* — Voor mij was dit gezigt eene verrassing; want ik herinnerde mij niet, dat ik ze bij eenen reiziger had vermeld gevonden. Maar schooner verrassing moet het voor den pelgrim geweest zijn, toen hij, de onherbergzame Wady, welke den gloed der zonnestralen terugkaatste, doorgekomen zijnde, eensklaps hier eene plaats vond der aanbidding en een bosschaadje, dat met lommer en vrucht hem verkwikking bood; toen ook water hem hier werd

geschonken, om tot voorsmaak te strekken van de lafenis, welke het heiligdom op *Zion* zoude bieden aan de ziel, die dorstte naar God.

Ter linkerzijde van de bergtong gaat de weg verder. Het voorkomen der natuur wordt aangenaam, het wordt vriendelijk. Wijder ligt het dal open. Zwarte geiten met lange, hangende ooren zoeken kruiden, springende van de eene rots op de andere; schapen met zware vetstaarten grazen omlaag op golvende grasvelden, die versierd zijn met maagdeliefjes, welke van hunne goudgele star ontelbare witte stralen in het rond uitschieten. Een troep logge kameelen ligt er gelegerd. — Olijven breiden er de oliedragende takken uit. Ik zie deze zegenrijke boomen weldra ook aan de afhelling der bergen, en zelfs de kruinen der rotsen zijn met dit eeuwig groen gekroond. — Maar lager is het daar boven ook geworden, niet op zich zelf, maar met betrekking tot het pad. Dit toch gaat bij voortduring opwaarts, hooger en hooger; de opklimming moet eindelijk zelfs zigzagsgewijze geschieden. Ik wist, dat het de opklimming is naar den zelfden bergrug, waarop twee uren verder ten noorden het *Bovenste Bethhoron* gesticht werd.

Gelijk daar op de hoogte van den alleen staanden berg eene oude plaats ligt, die nog haren naam bewaart, zoo ook hier. „*Saris!*" riep de Gouverneur mij toe, wijzende naar boven. Ik sloeg mijne oogen omhoog en ik zag, dat de vermelde vooruitspringende berg hier eindigde als eene alleen staande hoogte, die vrij steil rijst uit het rotsig plateau. De bewoners van dit kruindorp stonden daarboven in eene lange rij geschaard; zij zagen ter neder van den rand hunner

rots, om onze karavane gade te slaan, die zeker niet tot de alledaagsche verschijnselen behoorde. „Ja waarlijk," hervatte ik, „het is *Saris;* eene stad, die reeds voorkomt in de Grieksche vertaling van het Oude Testament." De goede Turk gaf door gebaren te kennen, dat die mededeeling boven zijn bereik en buiten den kring zijner belangstelling was gelegen. Voor mij intusschen was het wedervinden van deze plaats eéne omstandigheid van hoog gewigt. *Saris* behoort toch tot die steden, welke de overzetting der Zeventig bij de lijst van Juda heeft gevoegd, waar deze de bezittingen optelt, welke deze stam had op het gebergte. Aan het einde dier lijst, na *Kirjath-Jearim* en *Harabba* (*a*) nog elf plaatsen optellende, die in het oorspronkelijk Hebreeuwsch niet gevonden worden, noemt het Grieksch ook *Saris* of *Soris.* Ik heb niet den minsten grond, om er aan te twijfelen, dat het de zelfde plaats is. Naam en ligging geven hier eene alles afdoende zekerheid. Ook vindt men er alle kenteekenen van eene oude locatiteit. Zware steenen liggen er, overblijfsels van sterke gebouwen. Verscheidene wegen loopen op *Saris* uit, die hier, als in een middelpunt, elkander ontmoeten. Aan den voet van den berg zijn waterbakken uitgehouwen. Ik geloof, dat de reiziger en zijn lastdier reeds voor vele eeuwen de verkwikking hier hebben gevonden, die wij ons thans te nutte maakten.

De avond daalde, toen wij op de hoogte van *Saris* nog wat vertoefden. Bij de stralen der zinkende zon bood zich een vergezigt aan, begunstigd door

(*a*) Jozua XV: 60.

de schoonste verlichting. — Wendde ik mij naar het noorden, mijn oog kon den bergrug volgen, dien wij hadden beklommen, op welken *Saris* als een verheven punt uitsteekt; die *Bethhoron* draagt, en, al breeder en breeder wordende, Samaria's zuiden hoog doet rijzen. Vooral trof mij het gezigt naar het westen. Het oog daalde neder op de gebomde hoogten der kruinen en op de ruggen der rotsen van de streek, die wij waren doorgetrokken. Tusschen die bergen door vertoonden zich enkele afdeelingen der *Sefala* in het blaauw, en verder blonken er plekjes van de groote schoone zee. — In eene zuidelijke rigting volgde ik den hoogen bergrug, zoo als hij zich buigt ten westen en zich wendt naar den mond der Wady van SIMSON'S wieg en SIMSON'S graf. Het gezigt naar het oosten werd door de nabij liggende bergen het meest belemmerd; doch wij trekken ze te gemoet, gevoelig aangedaan wordende door de fijne en koude lucht, die de avondstond, welke neêrzinkt op deze hoogten, uitademt. Op den afstand van nog geen uur van *Saris* ligt het thans zoo genoemde *Abu Ghush;* daar zal de dagreis eindigen; daar zal ons nachtverblijf zijn.

De hooge bergstreek, die den omtrek van *Saris* vormt, is te allen tijde berucht geweest als middelpunt der rooverij, die men pleegde aan den pelgrim. Reeds bij het doortrekken van de dorpen, die voor de *Bab el Wady* liggen, — bij het passeren ook van *Latrun* stond hij aan afpersingen en mishandelingen bloot. De Wady zelve scheen als gemaakt, om een terrein te wezen, waar men onverhoeds den reiziger kon overvallen; zoo vele bergkloven en heesterboschjes, zoo vele plaatsen ook van hinderlagen, waar de

plunderaar zich gemakkelijk kan verschuilen. Doch ook, wanneer de bedevaartganger het gevaar, dat hem daar bedreigde, mogt ontsnapt zijn, moest hij als van zelf vallen in de handen van hen, die op deze berghoogten zetelden; want tot deze is de opklimming uit de Wady, en geen andere weg wordt er gevonden, om te komen naar de Heilige stad. Intusschen het onregt en geweld, den pelgrim aangedaan, werden nog wel door niemand tot dien trap opgevoerd, als zulks geschiedde door de hoofden der familie ABU GHUSH.

Reeds vóór den tijd der Fransche invasie was ABU GHUSH bekend als een stam van aanzien. Niet lang daarna had die stam een hoofd, dat groote en steeds grootere magt wist te verkrijgen. Het is waar, deze ABU GHUSH stierf ten jare 1817 in de gevangenis te *Akka;* maar een ander volgde hem op, die het gebied nog verder uitbreidde over het gebergte. Ten jare 1821 vermeesterde deze *Kuryet el Enab.* Hij vermoordde er vele van deszelfs bewoners, nam er met de zijnen plaats in hunne bezittingen, vestigde er den zetel van zijne heerschappij en liet het dorp naar zich *Abu Ghush* heeten. — Al de Arabieren, die er zijn als Fellah's of Beduïnen van *Ramleh* af tot *Jeruzalem* toe, waren hem onderdanig; zij hingen trouwhartig hem aan. Met de Sheiks in het Jordaandal en de hoofden der zwervende stammen aan de Doode Zee had hij verbonden gesloten; veertig duizend menschen zeiden, dat zij behoorden onder ABU GHUSH. De Pacha's van *Damaskus* en *Akka* oordeelden het raadzamer, geschenken van hem te ontvangen, dan eenen oorlog te ondernemen, strijdende tegen de magt van den Sheik en tegen de gunst van zijn bergterrein. En terwijl

hij de handen dier heeren vulde met gouden piasters, moest hij ook nog zijne medehelpers door zilveren koorden aan zich blijven hechten. — Intusschen eene onuitputtelijke mijn van edel metaal had hij voor zich geopend; de pelgrimage moest ze voor hem opleveren. Hare herbergen, — de kloosters der Armeniërs, Grieken en Latijnen, — zette hij op eene ongehoorde schatting, en eischte daarenboven nog van iederen pelgrim, die door zijn gebied trok, geld (46). Toonde de bedevaartganger zich onwillig, om aan deze afpersing zich te onderwerpen, of was hij van wege armoede onvermogend, om aan 's mans hebzucht te voldoen, hij werd grovelijk gesmaad en wreed mishandeld; zelfs vele arme bedevaartgangers vielen als offers van zijnen moordlust. Zoo oefende ABU GHUSH zijn handwerk als gepriviligeerd roovershoofdman tot aan de dagen van het Egyptisch bewind. Dit maakte een einde aan des mans afpersingen en bood den pelgrims bescherming. Een der ABU GHUSH'EN bragt het zelfs zoo ver, een' tijdlang Gouverneur van *Jeruzalem* te zijn. — Later wilde dit geslacht de vroegere winstgevende rol hervatten en zijne magt in het gebergte herstellen. Het Turksch Gouvernement was niet bij magte, dit te beletten. Eerst voor een paar jaren heeft het het hoofd van dit rooversnest kunnen vangen en hem, met eenige zijner voornaamste volgelingen, in eene kooi te *Konstantinopel* geplaatst, intusschen het nest zelf roeide men niet uit; men liet het in wezen.

Terwijl wij, een vierkant steenen gebouw voorbij gaande, dat de Arabieren *Ibn Harim* noemen, het dorp naderen, zien wij eensklaps eenen troep mannen, die ons staan op te wachten. Zij zijn ongewapend.

Twee van hen naderen eerbiedig; zij brengen, naar de wijze des lands, hunne hulde. Zij hebben een verzoek voor te dragen; het is, „dat de Prinses in hun dorp moge vernachten en het de eer gelieve te bewijzen, er, met Haar gevolg, den intrek te nemen." — En deze mannen zijn de familiehoofden ABU GHUSH, — en dat huis is de kweekplaats van hun rooversgeslacht! — Desniettemin aarzelen wij geen oogenblik. Wij verklaren, dat wij ons stellen onder de bescherming van het heilig regt der gastvrijheid, ons en onze goederen. Daarenboven wij waren niet alleen, en wij wisten, ABU GHUSH had steeds ontzien den roem en de hoogheid van stand der reizigers uit het westen.

Het huis, dat weldra bereikt werd, vertoonde uitwendig niets van het voorkomen, waardoor het slot van eenen roover zich kenmerkt. Een muur omsloot het kleine voorplein. Van hier daalde men aan de linkerhand af in eene tamelijk uitgestrekte, morsige benedenruimte; deze namen de onzen in bezit, wakende en slapende bij de goederen. — Van het plein leidde een buitentrap van steen naar boven, zijnde de eigenlijke woning; zij bestond uit slechts drie vertrekken, liggende aan een bovenplein. De grootste van deze kamers vond ik rijk voorzien met vloertapijten; breede divans, zich een weinig boven den vloer verheffende, waren er aan twee zijden; en kussens en dekens ontbraken er niet. Eene inkasting in den muur strekte tot bergplaats van eene verbazende menigte der heerlijkste karpetten, der meest rijk gewerkte dekens. Dit was echter ook het eenigste, dat voor den dag kwam van den jaren langen oogst van bloed en tranen, vergaderd op het anders

onschendbare veld der pelgrimage; doch ik geloof, dat er geheime plaatsen zijn in dit huis, dat er onder de aarde magazijnen zich bevinden, waar schatten liggen verborgen. Zelfs de wapenen had men zorgvuldig verholen; ik zag er geen' sabel, schietgeweer of dolk. — Ook het huisraad vertoonde geene de minste luxe. Een kolenbekken bragt men, waarin vuur tot verwarming van het vertrek, — maar het was van geel koper. Eene lamp plaatste men er; hoewel met vier pitten licht gevende, was zij niets anders, dan een uit steen gebakken vierkant; een eenvoudige toestel verhief haar twee voet hoog, het was een bord, hebbende door middel van eene steng zijnen steun op eenen ronden voet; het een en ander was van blik. — Een maal bood men ons aan, dat wij, zittende op den vloer, nuttigden; maar in hoeveel dan ook uitmuntende boven de eenvoudigheid, die de oosterling bemint, het was toch niet te vergelijken met den rijkdom en de keur der schotels, die ik later zag toebereid voor den hoogen gast. — Met één woord, alles droeg het voorkomen er van, dat wij onder het gastvrij dak van eenen wel gegoeden, maar onschuldigen dorpbewoner lagen gehuisvest, — en desniettemin, wij bevonden ons in een roovershol!

De nacht, de half doorwaakte, werd eindelijk vervangen door de schemering van den morgen. Liggende op den divan, had ik mij bezig gehouden met voorstellingen uit den verloopen' tijd, die de plaats van mijn verblijf eigenaardig opwekte. Ik wist toch, waar ik was. Gelijk het dorp thans sedert eenige jaren van eenen beroover der Christenen den naam draagt, zoo ontleende het dien eeuwen lang van eenen Profeet

Gods, van JEREMIA. In de dagen der kruistogten werd zijn naam aan deze plaats gegeven. Toen vestigden de Latijnen op deze bergen eene kerk en een Franciscanerklooster; het geschiedde, ten einde de pelgrim op den langen weg van *Ramleh* naar *Jeruzalem* eene herberg mogte vinden, waar hem ligchamelijke en geestelijke verkwikking werd geboden. De monniken noemden dat gesticht naar JEREMIA. Zij deden het niet, het er voor houdende, dat hier het *Anathot* was, waar de Profeet het levenslicht had gezien; zij deden het, omdat zij geloofden, dat de zanger der Klaagliederen deze streek dikwerf had bezocht, welke niet ver lag van de plaats zijner geboorte. — Weldra ging de naam, aan deze heiligdommen gegeven, over op het dorp zelf; althans de Christenen waren gewoon, het *Hieremia* te noemen. De bewoners des lands echter bleven doorgaans den naam bezigen, welken het voor dien tijd droeg; zij zeiden *Hieremia* of *Kuryet*, gelijk zij thans zeggen *Abu Ghush* of *Kuryet*. — Intusschen het Arabische *Kuryet* is geen ander woord, dan het Hebreeuwsche *Kiriath* of *Kirjath*, hetwelk „stad" beteekent. Zoo vind ik hier eenen naam, uit tijden herkomstig, die de verwoesting van het Heilige Land zijn voorafgegaan; die naam roept eigenaardig voor mijnen geest deze plaats, als zijnde bevolkt door burgers, omsloten met muren, beveiligd door torens; een *Kirjath* bij uitnemendheid, dat uitblonk boven de opene vlekken en dorpen van den omtrek. En bij herhaling vind ik in het Oude Testament een *Kirjath* genoemd, dat lag in deze streken. Intusschen mij ontgaat niet het opmerkelijk verschijnsel, dat er is met betrekking tot de vermelding van deze plaats. Het bestaat hierin,

dat zij nu eens *Kirjath-Baäl* of *Baäla*, dan weder *Kirjath-Jearim*, dat zij ook *Kirjath-Juda* wordt geheeten *(a)*. Ik zie er uit, dat doorgaande de naam *Kirjath* is de vaste, — dat echter de bijgevoegde bewegelijk is, en, in verloop van tijd gedurig verandert; of *Baäl*, of *Jearim*, of *Juda*. Daarom verwekt de omstandigheid, dat de Arabieren den naam thans *Kuryet el Enab* schrijven, bij mij niet den minsten twijfel ten opzigte der identiteit van de tegenwoordige met de oude plaats. Het *Kirjath*, naar BAäL geheeten, toen men dien afgod daar wierookte, — naar de *Wouden*, toen die daar het gebergte bedekten, — naar *Juda*, toen die stam het ontving, — kon later met even veel regt van de *wijnstokken*, die er tierden, den toenaam ontvangen ([47]). De oude oorkonde schrijft ergens (*b*): *Kirjath-Baäl*, *deze is Kirjath-Jearim*; ik zeg met het volste regt: *Kirjath-Jearim*, *deze is Kuryet Enab*.

Ik volg met mijnen geest de geschiedenis dezer plaats. Uit de donkerheid der eeuwen zie ik haar te voorschijn komen als gemeenebestelijke stad van Gibeon (*c*). — Eene bergstad van Juda (*d*) blinkt zij als lichtend punt in de grenslijn van dezen stam (*e*). En hooger nog rijst zij in eer. Tot jaren lang verblijf der ark van Jehova mogt zij strekken (*f*); en die wetkist wordt daar niet tot eene vloekkist, als bij den afgodischen Filistijn, — ook niet tot eene doodkist als bij den nieuwsgierigen Bethsemiet (*g*); — neen, eene

---

(*a*) Joz. XV: 60; 2 Sam. VI: 2. (*b*) Joz. XV: 60. (*c*) Joz. IX: 17. (*d*) Joz. XV: 60, vergel. 48. (*e*) Joz. XV: 9, 10. (*f*) 1 Sam. VII: 1, 2*a*. (*g*) 1 Sam. VI: 19.

schatkist, die zegen uitstort, wordt zij voor *Kirjath-Jearim.* Alleen een DAVID kon haar van daar wegvoeren; alleen ten behoeve van *Jeruzalem,* dat Jehova verkozen had, wilde Juda's stad haar heiligdom opofferen (*a*). — Uit *Kirjath* hoor ik nog kort voor de ballingschap eene profetenstem zich verheffen (*b*), en ik zie de kinderen van *Kirjath-Jearim* eerlang wederkeeren naar de hoogten, van welke NEBUKADNEZAR de vaderen had weggevoerd (*c*). Eeuwen gaan er voorbij, die onvermeld laten het lief en leed, dat deze plaats is te beurt gevallen; maar het leed moet groot geweest zijn, want de stad is in dien tijd vernederd tot een dorp. Als zijnde niet meer dan een zoodanig, spreken de kerkvaders van het oude *Kirjath-Jearim;* zij wijzen naauwkeurig de plaats aan, waar *Cariathiarim* ligt; tien mijlen, zoo zeggen zij, van *Jeruzalem* op den weg naar *Diospolis* of *Lydda* ([48]).

Al die historiebeelden hadden gezweefd voor mijnen geest, terwijl ik in half wakenden en half slapenden toestand het morgenlicht verbeidde. Het verspreidde zich over het gebergte, en reeds de eerste stralen der zon beschenen mij bij het rondwandelen door het dorp, bij het zwerven ook in den omtrek. — „Welk eene schoone bergkom!" riep ik uit, terwijl ik mijn oog liet zweven over het terrein. „Hoe zacht golvend buigt het zich aan alle zijden ter neder; diep genoeg ten einde den bergwanden beschutting bieden, en toch niet te diep, zoodat zij hinderpalen konden worden voor het licht en den straal der zon! — Hoe bevallig is die

---

(*a*) 2 Sam. VI: 1—5. (*b*) Jerem. XXVI: 20—24. (*c*) Ezra II: 25; Neh. VII: 29.

kronkeling, welke voortgaande van het westen naar het oosten de diepte vormt der vallei, waardoor de weg gaat en het water ruischt!" — Van daar loopt het meestal op over groen, waaruit boomen zich verheffen. Ten westen en noorden zijn er geheele olijfbosschen; alleen ten oosten ligt de ronding der bergen kaal. Ik geloof, dat zij vroeger althans gedeeltelijk zijn bekleed geweest. — Het is waar, de roem en de grootheid der stad zijn verloren; een dorp is het nu slechts, dat den naam eener stad draagt; intusschen een der schoonste dorpen is het. Het ligt aan de zuidzijde van den klimmenden bodem; het telt meer dan vijftienhonderd inwoners. Ik houd het er echter voor, dat eens veel verder de gebouwen, tot welke de toegang was door de poorten, zich hebben uitgestrekt.

Ik laat mijnen blik zweven over den omtrek. De beschrijving ligt in mijne handen, welke de ligging van *Baäla* of *Kirjath* in de grenslijn van Juda aanwijst (*a*). *Zij zal zich omkeeren van Baäla tegen het westen naar het gebergte Seïr.* „Ja wel *Seïr*, of het *wilde*, dat ik als zoodanig ken, dat zelfde, dat de noordzijde vormt van *Wady Aly.*" — *De grens zal doorgaan aan de zijde van den berg Jearim van het noorden; deze is Chesalon.* Die *Berg Jearim* ligt daar voor mij; bij zijne afhelling aan gene zijde moet *Chesalon* zijn gebouwd geweest, dat de Kerkvaders aldaar nog gekend hebben (49). — Naar *Machane-Dan* heb ik geen oogenblik te zoeken, de plaats, waar de Daniten wat vertoefden, die van *Zora* en *Esthaol* optrokken, aangegord met krijgswapenen, en zich legerden bij *Kirjath-Jearim* in Juda. Terwijl

(*a*) Joz. XV:9, 10

het verhaal zegt: *Machane-Dan is achter Kirjath-Jearim* (*a*), wijst het mij de vlakte aan ten westen van *Kuryet*, die er is tusschen hier en *Saris*, de zelfde, waarop het gedenkteeken *Ibn Harim* staat. — Ik heb mij gewend naar de andere zijde; ik wilde den weg zoeken, langs welken de mannen van *Kirjath-Jearim* de arke opwaarts voerden. Hij kan geen andere zijn geweest dan de bodeminsnijding, welke reeds de gewapende Daniten volgden, de zelfde, welke naar het zuiden afdaalt in de *Wady Ismaïl;* door haar en *Wady Surar* gaat nog de weg naar de streek van *Ain Shems*, het oude *Bethsemes*. — Mogt ik ook de standplaats kunnen wedervinden van het huis van ABINADAB, dat, waar ELEAZAR zijn zoon en diens nakomelingen tot UZA en AHIO toe het heiligdom bewaakten, daartoe geheiligd zijnde! — Het Bijbelsch verhaal zegt bij herhaling, „dat het lag op eenen heuvel" (*b*). Waarlijk daar steekt in de hoogte op de afhelling tusschen het huis, waar ik ben, en den zuidelijken bergrand een gebouw uit, niet omdat het hooger is, maar omdat het hooger ligt dan de andere! — Stond hier het huis, waar de wacht en verblijfplaats was van het heiligdom der wet? Het is niet onwaarschijnlijk. — Inderdaad ik kan er niet dankbaar genoeg voor zijn, dat de natuur in deze streken is van zulken onverwoestelijken aard. Zij, haar oorspronkelijk gelaat onveranderlijk bewarende, verrast nog den naauwlettende met de zelfde trekken, die de oudheid onder haar signalement opnam. Zoo vergoedt zij het gemis van overblijfselen der kunst, herkomstig uit lang verloopen eeuwen!

(*a*) Rigt. XVIII : 11, 12. (*b*) 1 Sam. VII : 1, 2 Sam. VI : 4.

Slechts éénе ruïne heeft *Kuryet*, maar eene, die meer dan vele anderen nog toont wat zij eens geweest is. Ik bedoel de kloosterkerk van deze plaats. Zij begint in het oosten met drie halfronden, van welke het middelste het verst uitsteekt; natuurlijk, dat onder de drie schepen, welke van die bogen uitgaan, het middelschip het langste is, omdat de kerk in het westen met eenen regten muur eindigt. Dit schip wordt aan elke zijde gedragen door drie pilaren; het verheft zich op deze met zijmuren, welke uitsteken boven de daken der beide andere; in die verheffing zijn ramen. De geheele lengte van het gebouw bedraagt negentig voeten, de breedte zestig. De kunst wilde zich niet onbetuigd laten; versierselen heeft de steenhouwer aan de ramen gebeiteld, hij heeft ze vooral weten aan te brengen ter zijden en boven den ingang der kerk, die is nabij den westelijken hoek van den noordermuur. — Die kerk boven den grond verhief zich op eene andere, welke onder haar, als een heiligdom in het donker, zich uitstrekte. Ik daalde al kruipende in haar af, en vond er eene schoone krypte. Haar middelgewelf heeft de lengte der bovenkerk; de beide schepen van deze vindt men hier weder. De hoogte van de gewelven der krypte te bepalen is onmogelijk, ten zij er eerst een HERKULES kome, om dezen Augiasstal te zuiveren. De ingang tot de onderaardsche kerk was van de westzijde; ook kon men door eenen trap uit het koor der bovenkerk in haar afdalen. — De buitenmuren dragen er nog de kenteekenen van, dat andere gebouwen met de kerk verbonden waren; zij moeten vooral aan hare oostzijde geleund en ten zuiden haar belend

hebben. Daar ook zijn nog de kelders zigtbaar, die zich eens uitstrekten onder die gebouwen. Het waren de kloostergebouwen, die, in beter tijd, hier met de kerk een schoon geheel hebben gevormd. Maar ten jare 1483 werden zij uitgeplunderd en uitgemoord door het roofziek gespuis van deze streken. Geen zoon van FRANCISCUS had moed, om zich op nieuw te vestigen in de cellen, bevlekt met het bloed van zoo vele broeders zijner orde. Het klooster aldus ten eenen male verlaten, is allengskens geheel verdwenen. De schoone vierkante steenen hebben de dorpelingen voor en na weggenomen, ten einde er huizen voor zich van te bouwen. De kerk bezigen de reizigers, om er met hunne ezels, paarden en kameelen te vertoeven, en de krypte gebruiken de herders van *Kuryet* tot een' geitenstal!

Met gemengde gewaarwordingen keerde ik terug van mijne onvergetelijke ochtendwandeling. Ik zag reeds in de verte het platte dak van ons nachtverblijf bedekt met bontgetooide Oosterlingen; zij lagen er bij groepen in de koestering der morgenzon en rookten hunne pijpen. Rondom het huis was het levendig geworden; want de lastdieren, die in de kerk vernacht hadden, stonden er, toebereid om onze bagage op te nemen. Ook scheen het, dat bijna de geheele bevolking van het dorp den omtrek van ons huis tot hare vergaderplaats had gekozen; zij wenschte getuige te zijn van het vertrek onzer karavane. — Ik vervoegde mij weldra te midden der mannen op het dak en vond onder hen mijnen vriendelijken reisgenoot, den Gouverneur van *Ramleh.* Hij bood mij zijne morgengroete; hij deed het met de bijvoeging, dat hij niet langer

mijn reisgenoot zoude zijn. Een ander geleide was hij wachtende; het zoude het zijne vervangen. Ongaarne vernam ik dit; want hoe zonderling het convooi ook was geweest van *Jaffa* af tot hier toe, het had toch volkomen beantwoord aan het doel. Eer ons willende bieden, had het onzen weg doen zijn in veiligheid. Daarenboven, wat men van elk geleide niet kan zeggen, het had niet weinig bijgedragen, om ons te vermaken.

Reeds de troep, die te *Jaffa* zich bij ons voegde, was een tamelijk gemengde. De Gouverneur van die stad opende den trein; hij was gekleed als Turksch officier en droeg de roode muts. — De Engelsche Consul had nog wel het gewaad der Europeërs, doch men zag duidelijk, dat hij zich reeds bevond in eenen staat van overgang. Trouwens ook hij droeg eene muts, maar eene fiksche Engelsche slaapmuts, die was neêrgetrokken tot op des mans oogen en tot over zijne ooren. Een stuk van het nachttoilet des Europeërs was aldus eigenaardig verheven tot surrogaat van het hoofdtooisel des Oosterlings. Maar over die muts had hij eenen ronden hoed opgezet. Zóó mogt het hem gelukken, op eene vernuftige wijs te vereenigen het hoofddeksel, gebruikelijk in het land, waar hij woonde, met dat van het volk, hetwelk hij vertegenwoordigde! — Daarentegen leverde de Kanselier van het consulaat de echte type op van eenen man, gekleed naar de wijze der Oostersche Grieken. Roode laarzen aan de voeten en eenen fraaijen tulband op het hoofd, zat hij te paard met een lang en wijd opperkleed. — De Janitsaar, aan de beide genoemde Heeren verbonden, droeg eene bruine muts, volko-

men eenkleurig met zijn gelaat; van haar hing een ontzaggelijk lange blaauwe kwast tot op zijnen rug ter neder. Zijn voetschoeisel was rood, zijne broek wit en zijn buisje getooid met zilver-borduursel. In de regterhand droeg hij eenen stok van ruim vier voeten lang, aan wiens boveneinde een kolossale zilveren knop blonk, die den vorm had van eene peer, welke gehouden wordt met den stengel naar beneden. Maar terwijl de goede man zeer deftig dit teeken der waardigheid deed uitsteken, werd hij niet weinig belemmerd door de waterpijp van den Consul, die hij moest houden in de linkerhand. Tusschen deze beide dingen gezeten, kwam het mij voor als of zijne positie eigenaardig uitdrukte de juiste plaatsing van het Engelsch consulaat in Palestina, welke is in het midden tusschen de tabakspijp (of het kenmerkende van den bewoner des Heiligen Lands) en tusschen den schepter van Hare Majesteit, de Koningin VICTORIA.

De ruiters, die de Gouverneur van *Jaffa* met zich had, waren nog zonderlinger gecostumeerd. Met hen vereenigde zich een andere troep, die den Gouverneur van *Ramleh* vergezelde, toen hij aan de grenzen van zijn gebied de Prinses opwachtte. Nu wordt het een kakelbonte ruiterdrom. Allen dragen buisjes, maar ieder een verschillend. De één heeft er een, dat grijs is, doch geborduurd met blaauw; — de ander er een, dat blaauw is, doch bezet met groene strepen; — de derde er een, dat geel is, doch waarop krullen zijn gelegd van zwart. — Allen hebben sjerpen om het midden, maar in kleur zoo veel mogelijk afwijkende van die, welke reeds in de buis geplaatst werd. Alleen in het rood van laars en muts komen

allen, gelijk in de wijde broeken, overeen. Sabel en pistolen zijn hunne wapenen. Een enkele is er onder, die eene vervaarlijk lange lans draagt; bijna aan het boveneinde van den stok, bevindt zich een ronde, borselige en naar alle zijden uitstekende bos hairen. Zoo heeft dit ding bijna geheel het voorkomen van eenen ragebol. Alleen door de ijzeren piek, die er boven op gehecht en door den zilveren ring, die omtrent het midden van de schacht gelegd is, onderscheidt het zich van het werktuig onzer schoonmaaksters. Maar die ragebollige lans strekt tot teeken van waardigheid. Intusschen den lansman mag ik niet houden voor den aanvoerder der bende; een ander, die een rood buisje aan heeft, draagt daarin het teeken van zijnen rang. — De Secretaris van den Gouverneur scheen dezen te willen overtreffen in eenkleurigheid, want hij is geheel getooid in het blaauw. Daarentegen heeft de Gouverneur een zeer eenvoudig gewaad. Gelijk hij onder de mannen, zoo is zijn paard onder de paarden schoon. Maar aan den toom van het dier en aan een' lederen toestel, die hangt onder deszelfs hals, zijn ontelbaar vele kleine zilveren muntstukken gehecht; bij elke beweging, die het dier maakt, geven zij een schel geluid; zij klinken, als of de Gouverneur schudt met eenen halfgevulden geldzak.

Onder den troep is een muzikant. Het komt mij voor, dat de man al de kleuren op zijn ligchaam had willen vereenigen, die verspreid lagen over zijne makkers. Hij droeg bij de witte broek een wit kamizool met zeer lange mouwen. Over hetzelve had hij een tweede aangetrokken, doch dat bruin was; ook dit was voorzien van mouwen. Boven deze beide stukken van

zijn onderkleed was een buisje met geel en groen, met blaauw en rood, met zwart en wit, met bruin en violet. Over zijne schouders hing, aan eenen rood lederen riem, eene patroontasch, en in den bontgestreepten gordel droeg hij twee oude pistolen. Eenen grooten sabel had hij op zijde, doch in plaats van laarzen, droeg hij roode, spitse schoenen. Geene *souspieds* aan zijne broek hebbende, schoof die gedurig op en maakte de vrij ruige en bruine beenen van den man zigtbaar. — Hij scheen door dat een en ander nog niet genoeg gedaan te hebben. Het hoofd, dat zulk zamenstel van kleederen had uitgedacht, moest op eene in het oog loopende wijs worden onderscheiden als zetel van een genie. Op hetzelve had hij eene vervaarlijk hooge muts gezet, den vorm hebbende van een suikerbrood, en op de uiterste punt van die muts culmineerde dan ook de smaak van dezen cavalier op eene geniale wijs. Immers een stevige kattestaart, die was in eene regtstandige positie, vervulde de plaats van den kwast. En inderdaad hij mogt wel den staart eener kat zoo hoog verheffen; men kon hem aanmerken als symbool der muzijk, die hij deed hooren; want deze was geheel in overeenstemming met de welbekende toonen van dat beest. Op twee trommen musiceerde hij, zijnde kleine ronde bekkens, waarover kalfsvel was gespannen. Deze instrumenten waren bevestigd ter wederzijde van den zadelknop; hij sloeg er op met stokjes. Ontmoetten ons menschen of passeerden wij een dorp, hij deed zich hooren, en het was telkens „tik tak, ti ti, tik tak." Tot zulke eenvoudigheid van rhythmus bepaalde zich het talent

van dezen tambour, aan wien dus meer te zien, dan er van hem te hooren was.

Doch deed de zamenstelling van deze cavalerie mij meermalen lagchen, de bedrevenheid van haar hield mij ook meer dan eens opgetogen. Kwamen wij aan een terrein, waar de vlakke grond zich ver uitbreidde, de ruiters toonden dan, hoe vlug hunne paarden en hoe geoefend zij zelven zijn. Het rent elkander voorbij; het vliegt door elkander. Nu eens liggen zij op hunne paarden, dan weder hangen zij er bij neder. Of zij houden een spiegelgevecht. Met stokken, die speren zullen verbeelden, zoekt de een den anderen te treffen; de behendigheid van het mikken is even groot als die van het ontduiken; de vlugheid in het ontmoeten even bewonderenswaardig als die in het uitwijken. En dat al doet de Arabier, terwijl zijn paard is in vollen galop. Het zijn de zoogenaamde Cirkassische ruiterkunsten. Inderdaad deze mannen verdienden de bewijzen van goedkeuring, die de Gouverneur gedurig, ook door het uitreiken van kleine munt, als prijs aan de overwinnaars gaf.

Terwijl er zulke vertooning is op de velden, biedt bijna elk dorp, dat wij doortrekken, ook eene verschijning. Immers de Sheikh der plaats komt uit; verwittigd er van, dat er eene Sultane is in aantogt, staat hij met de zijnen gereed, om hulde te brengen. — Legert zich de troep, gelijk bij *el Kubab*, de karavane verdeelt zich dan groepsgewijze; een ieder vervoegt zich bij de zijnen, aan welke hem stand of lot heeft verbonden. Natuurlijk, dat de arme Mukkerers of eigenaars der lastdieren de laatsten zijn. — Maar, met uitzondering van deze en de drie mannen,

behoorende tot het Engelsch consulaat van *Jaffa*, staat het geheele bonte gezelschap ons thans te verlaten.

Intusschen zie ik reeds een ander komen, dat het henengaande zal vervangen. Er daagt eene afdeeling cavalerie op; zij bestaat uit ruim vijftig manschappen, weinig verschillende van de Gouverneursgarden. Bij haar bevinden zich drie Turken van aanzien; zij verzoeken, bij de Prinses toegelaten te worden. De Pacha van *Jeruzalem* heeft hen gezonden; hij wil de eer hebben, de Sultane te laten afhalen van *Kuryet* en te doen geleiden naar *el Kuds.* — Hunne aankomst was tijdig, want wij stonden zoo gereed, om te vertrekken. — Maar terwijl wij een paar oogenblikken daarna de paarden beklimmen, werd ik verrast door het zien van nog eene cavalcade. Zij is reeds zeer nabij, want zij bevindt zich in het bergbassin van *Kuryet;* zij volgt de lage streep, die omtrent honderd voeten beneden ons huis door het bassin kronkelt, die de waterbaan en tevens de weg is. Het gezelschap bestaat niet alleen uit Heeren, maar ook uit Dames. Wij ontmoeten hen, hun te gemoet rijdende. Weldra blijkt, het is de Engelsche Consul met zijne vrouw en eene andere dame; het is de Kapellaan van den Bisschop en een Geneesheer; het zijn mannen van het Engelsch consulaat daarenboven. Zij zijn in den vroegen uchtend uitgereden, om de hooge aankomeling een welkom te bieden en Haar te vergezellen naar de Heilige Stad. — Die verschijning was voor mij als eene tweede zon, welke deze dag deed rijzen; want zij verhoogde het licht, dat de dagtoorts reeds had doen vallen in mijne ziel; zij verruimde het hart in meerdere blijdschap, dan die de morgen er

in had uitgestort. Met het denkbeeld: ik zal heden *Jeruzalem* aanschouwen, was ik opgestaan; maar, dat ik reeds te *Kuryet* Jeruzalemmers zoude zien, die Protestantsche Christenen, die Europeërs en voor een gedeelte althans zelfs Duitschers waren, was eene treffende verrassing.

Na de eerste begroeting zetten wij dadelijk den togt voort. Weldra vertoont zich *Neby Samwil* aan de linkerzijde op eene bovenal uitstekende hoogte, — aan de regterzijde verheft zich *Kustul*. Voorbij het bergbassin wordt het onvruchtbaar, doch de streek blijft tamelijk vlak. Eensklaps echter wendt zich de weg, die oostelijk liep, naar het zuiden; hier staan wij aan het begin eener afdaling, die zeker onder de moeijelijke bergpaden mag geteld worden. — Deze ontdekking treft mij, die reeds van het oogenblik aan, waarop ik *Kuryet* had verlaten, wist, op welk pad ik mij bevond. Het is toch het zelfde, dat gekenmerkt is geworden door de sporen van eenen trein, ten opzigte van welken het onzeker is, of hij meer door talrijkheid, dan door achtbaarheid uitblonk. Immers wat het meest aanzienlijk is van burger en krijgsman in het geheele rijk van DAVID, van den *Nijl* af tot aan de noordelijke streken des Libanons toe, ziet men hier vereenigd; een getal van meer dan dertig duizend mannen vervult de bergkom van *Kirjath-Jearim*. Den Koning aan het hoofd, zijn zij hierhenen opgeklommen, om het heiligdom van Jehova, die op Cherubim zetelt, weg te voeren. De ark, genomen uit het huis van ABINADAB, is geplaatst op eenen nieuwen wagen, voor welken runderen gespannen zijn. AHIO gaat voor bij de runderen, UZA ter zijde van de arke. De voort-

gang van den trein is de voortgang van het gezang der juichenden, van de akkoorden ook der muzijkinstrumenten. *Doch*, zegt het verhaal, *als zij nu kwamen tot aan* NACHON'S *dorschvloer, zoo strekte* UZA *zijne hand uit naar de arke Jehova's en hield ze, want de runderen struikelden.* Hier omtrent, waar ik nu ben, moet die dorschvloer geweest zijn; hier is ook het *Perez-Uza*, de plaats, waar God UZA sloeg om zijne onbedachtzaamheid, zoodat hij stierf: hier was het, waar eensklaps zweeg de juichtoon van het huis Israels en vervangen werd door toonen van vrees en droefheid (*a*). — Inderdaad, hoe meer ik den weg beschouw, hoe minder ik begrijp, waarom DAVID zich niet aan het gebod hield, ten gevolge waarvan men de arke, haar dragende aan draagbaren, moest vervoeren (*b*). Bijna onverklaarbaar wordt het mij, dat de Koning aan eenen wagen de voorkeur gaf, om te vervoeren eenen last, welken met de hand aan te raken en dus ook te steunen, bij de wet op straffe des doods was verboden. Immers vooral het eerste gedeelte der afdaling is steil; de weg is oneffen; de grond bestaat uit steenen, die gedeeltelijk los liggen. De paarden struikelen, de steenen rollen, het is een lange weg. Mijne medereizigers bevreesd er voor zijnde, dat zij met de paarden zullen storten, stijgen af en gaan te voet; ik blijf op mijn dier zitten, en het brengt mij behouden over het moeijelijkste gedeelte der afdaling. De tweede helft van haar is dan ook minder steil; en gezeten in den zadel, bereikte het geheele gezelschap zonder eenig ongeval het einde der afhelling.

(*a*) II Sam. VI: 1—9. (*b*) Num. IV: 15.

Van hier wendt zich de weg weder naar het oosten; hij loopt voort in de diepte der vallei. Intusschen het is eene streek zonder de minste vegetatie. In witgestreepte rijën vertoont zich de afhelling der bergen; de kleine stekelige plant tiert tusschen steenblokken; hier en daar ziet men op de terrasgewijze verheffing plekjes roodgele aarde, en eenen enkelen ploeger ontwaar ik nog slechts, waar in de tijden van 's lands bloei er vele gingen. — Wij naderen *Kulonieh*. Het ligt boven op den berg, die aan de linkerhand zich verheft; het ligt er met vierkante steenen huizen. In den bergwand ontdek ik openingen, die ingangen zijn tot kelders, welke men in de steengevaarten heeft uitgehold. — Inderdaad de naam *Kulonieh* is misleidend; eene treffende overeenkomst hebbende met de klanken van het Latijnsche *colonia*, meende men, dat de plaats zich volkomen, als zijnde van Romeinschen oorsprong, deed kennen. En toch is *Kulonieh* oud. Ik vind in hetzelve het verlorene *Koulon* of *Koulom* weder, eene der elf plaatsen, door welke de *Septuaginta* de lijst der bergsteden van Juda's stam heeft aangevuld.

Het voorkomen der natuur wordt gunstiger. Olijfboomen staan er bij eenen waterput, die mensch en dier lafenis aanbiedt. Het gezigt vooruit is op eene diepte in den bodem, die dwars ligt voor den weg, en waaruit aan de andere zijde het gebergte rijst, dragende wijnstokken. Wij buigen om ter linkerzijde, wij dalen af, waar de overblijfselen eener oude brug liggen, — en bevinden ons eensklaps in eene breede vallei. Haar bodem ligt bezaaid met keisteentjes van allerlei kleur. Over deze zoekt het water, afko-

mende van het noorden, zijne paden. Bevallig zich verspreidende in vele kleine stroompjes, ruischt het over de steenen en gaat steeds voort met ze te wasschen en glad te schuren. Alles is hier beplant; vijgeboomen staan er en wijnstokken, dik van stam. Welig tiert hier het geboomte, dat zijne plaats mogt vinden in eene diepte, waar de zon de vrucht stooft en het water de wortelen drenkt. Het is de Wady *Beit Hanina.* De gewone overlevering houdt deze vallei voor het *Eikendal*, waar DAVID den GOLIATH velde. Zij doet het, ziende op de glad geslepen keijen, doch uit het oog verliezende de betere aanwijzing, welke de oorkonde zelve geeft. Deze bepaalt het tooneel van het eerste en roemrijke wapenfeit, dat ISAÏ's zoon mogt volbrengen, met groote naauwkeurigheid; zij zegt, dat het zich uitstrekt tusschen *Socho* en *Azeka* (*a*). De *Wady Sumt*, meer dan zes uren ten zuidwesten van hier gelegen is het *Eikendal* des Bijbels (*b*).

Wij hebben de Wady doorsneden; het gaat opwaarts door een zijdal, dat van het oosten in haar afdaalt. Het pad is naauw. — Opziende naar boven, vertoont zich het gebergte als een wilde graauwwitte steentrap, als de zijde eener kolossale piramide; maar het platte bovendeel dezer terrassen kan ik van beneden niet onderscheiden; ik weet dus niet, of daar nog plekjes zich uitstrekken, niet geheel ontbloot van aarde. — Wij komen hooger en hooger en naderen het bergplateau. Wel is liefelijk het gezigt op *Lifta*, dat schuilt in de diepte eener zijwady, maar rondom wordt het

---

(*a*) I Sam. XVII: 1, 2. (*b*) Vergelijk het hiervoren gezegde, II. Deel, blz. 33.

steeds ruwer. Elke hoefstap der paarden is op steen. Van de eene verheffing tot de andere is het de voortgang over een veld van steen, dat geene andere afwisseling biedt dan van rotsgezigten. Als door elkander gesmeten, als op en over elkander geworpen, liggen de steenen en steengevaarten; een chaos, een veld woest en ledig, wild en ruw, waar men niet alleen geenen groei aantreft, maar ook geen handbreed aarde tot bodem voor groei, — zoo is de toenadering tot de Heilige Stad. Maar het is ook de stad, die, eens gehuwd zijnde geweest aan glorie en magt, tot eene weduwe is geworden. Ik eerbiedig het streven der natuur, om door het eigenaardig voorkomen van haar gelaat de ziel des pelgrims te stemmen, opdat de snaren van zijn inwendige geheel in harmonie komen met de gesteldheid van haar, die hij bezoeken wil. Zoo althans werkte die vertooning op mij; het ongeduldig reikhalzen werd tot een stil weemoedig verlangen, om de rouwdragende te zien, die was nedergezeten op de bergen aan de *Kedron*. Maar in weerwil er van, dat zij zoo hoog geplaatst is en ik reeds op minderen afstand dan dien van een half uur haar ben genaderd, blijft zij zich nog steeds voor mijne oogen verbergen. *Moab's* hoog en langgestrekte rug blaauwt daar in het oosten; in het zuiden vertoont zich eene groep van *Bethlehem's* olijven; het klooster, aan ELIAS gewijd, steekt uit boven zijne hooge standplaats en het convent der *Kruisvinding* biedt zich regts aan ter beschouwing; maar *Jeruzalem* duikt weg en verschuilt zich zelfs nog, als men is geheel in de nabijheid! Doch die oogenblikken van teleurstelling zijn voor mij die van onderwijs. Meermalen was ik gestuit op de toespraak,

waarmede de Profeet JEREMIA zich wendt aan de burgers van *Jeruzalem*, aan *Jeruzalem* zelf; hen spreekt hij (*a*) aan als „burgers des dals!" haar als „rots der vlakte!" — Maar ik zie, zijne benaming is juist, is treffend gekozen. — Het oude pelgrimslied zweeft op mijne lippen: *rondom Jeruzalem zijn bergen; alzoo is de Heer rondom zijn volk* (*b*). Zoo nader ik de hoogte, die als *Dal Gihon* afdaalt naar de muren der stad. — Eensklaps weergalmt het: „*Jeruzalem!*" — „*Zion!*" — „*Olijfberg!*" — en de stad strekt zich daar golvend henen met hare spitsen en koepels en vierkante daken voor den statigen Olijfberg en leunt met hare linkerzijde aan het heilig Zion. Zulk een drietal en dat in ééne vertooning, — en dat met die verrassing! — neen, dat was te veel op eens voor de ziel. Waarom was ik niet alleen, zoodat ik had kunnen afklimmen van mijn paard, om deze rots te maken tot het outer van dank en eerbied? — Maar ik ben in gezelschap van velen; en terwijl die mij omringen, zie ik voor mij eene ontelbare menigte. Zij staat ter noordzijde van den weg op de hoogte; zij heeft zich geplaatst aan de afhelling, zij is geschaard dieper in de laagte. Het geheele terrein, dat wij moeten overtrekken tot aan den muur der stad, vervult zij, en langs dien muur tot aan den ingang door de Jaffapoort breidt zij zich uit. Het zijn mannen, vrouwen en kinderen, vertoonende in voorkomen en kleedij groot verschil van stand en volk. Ik wend mij tot eenen mijner reisgenooten, die ons hadden afgehaald van *Kirjath*, en vraag wat dit be-

---

(*a*) Jerem. XXI:13. (*b*) Ps. CXXV:2.

teekent. Hij antwoordt: „half *Jeruzalem* is uitgekomen, wetende, dat Uwe Prinses in aantogt is; Christenen zijn het, die hier wonen en pelgrims van allen volke, die hier vertoeven. Ook zijn er Joden bij en enkele Muhammedanen!" — En pas heeft hij uitgesproken, of eene afdeeling gewapend voetvolk vertoont zich; het is de stedelijke garde van *Jeruzalem*, die bevel heeft ontvangen, om de Vorstin in te halen, die gereed staat bij de poort, om aan dien last te voldoen. — Zoo blijkt het dan ten volle, welke plannen men had. Terwijl wij gewenscht hadden, stil en nederig, gelijk het pelgrims voegt, de Heilige Stad binnen te gaan, overgelaten aan ons zelven en onze gewaarwording, wilde *Jeruzalem* ons naderen maken tot eenen statigen optogt en ons binnenkomen verheffen tot eene plegtige intrede. Het opzet was niet meer te keeren, — en zoo voegde zich weldra alles in eene behoorlijke orde. De Turksche Officieren in blinkenden wapendos openen den trein. De Janitsaren van *Jaffa* en *Jeruzalem*, dragende de schepters hunner waardigheid, gaan hunne Consuls vooraf. Dan volgt de Prinses zelve, hebbende aan iedere zijde eenen harer reisgenooten, die, na Haar, de hoofdpersonen van het gezelschap waren. De Engelsche Dames uit *Jeruzalem* rijden daarom onmiddellijk achter de Prinses, en de Heeren volgen haar. Dan komen de onzen; een lange trein volgt eindelijk; deze bestaat uit twee kameelen en een twintigtal paarden, muildieren en ezels; het zijn onze lastdieren, zij dragen onze bagage. — Voor en achter en ter zijden beschermen de ruiters van den Pacha den optogt, die onverhinderd zijne baan door de stille, maar eerbiedig groetende menigte voortzet.—

Als een spalier, staat de burgergarde van *Jeruzalem* geschaard; wij rijden het door, en de garde sluit zich nu mede aan. Zoo komen wij aan de *Jaffapoort;* — maar haar ingetreden zijnde, zie ik dat voor de huizen, achter de vensters en op de daken alles vervuld is met menschen. Ik vrees voor onheilen, vooral toen wij, het ruime plein bij den *Toren Davids* over, nu komen in de naauwe en sterk afhellende *Zionsstraat;* toen ook, hoewel over meer effen' grond, de trein zich afwendt ter linkerhand, volgende de lange straat, die loopt langs den westmuur der kerk van het Heilige Graf; maar de menigte, gewoon aan de verdrukking, weet zich ook thans, te midden van deze, te behoeden. Eindelijk komen wij, den hoek van de Grafkerk om, in de straat, waarmede de *Via Dolorosa* eindigt. Weder daalt het af, en onder de gewelfde *Porta Judiciaria* doorgaande, bereiken wij weldra gelukkig de toebereide woning. De negentiende Januarij van het jaar 1850 is onvergetelijk voor mij geworden. Bij zijn licht deed God mij *Jeruzalem* zien, en bij zijne reeds dalende middagzon gaf Hij het mij, de poorten binnen te treden der Heilige Stad.

III.

JERUZALEM.

Er zijn verschijnselen, die op het eerste gezigt eene kracht uitoefenen, welke treft met het eigendommelijke van een onwederstaanbaar vermogen. De mensch ziet zich niet alleen eensklaps gestuit in den gang zijner voorstellingen en gewaarwordingen, hij gevoelt zich ook verplaatst als buiten zich zelven. Hij zwijgt, — als of hij eensklaps de sprake had verloren; hij is verplet, — als ware eene ontzaggelijke kracht op zijne ziel gevallen. — Intusschen niet altijd is het vermogen van die verschijnselen lang van duur. Het schijnt geenszins bestand tegen het nadenken, dat zich verheft, of tegen het onderzoek, waaraan men het allengskens onderwerpt. Ziel en hart beginnen weldra terug te keeren, zich henen wendende tot den vorigen toestand. Dikwerf houdt nu de invloed geheel op. De mensch staat er nu zelfs verbaasd over, hoe hij in zulk eenen toestand heeft kunnen geraken; eene

tooverkracht schijnt het te zijn geweest, die hem verrast, die zich meester van hem gemaakt heeft.

De Heilige Stad is, gedurende alle eeuwen groot geweest in de openbaarmaking van verwonderlijke kracht. Zij wierp den pelgrim, die haar naderde, alleen door hare eerste vertooning, neder op de knieën; zij deed hem met het aangezigt vallen ter aarde, om den grond te bevochtigen met tranen, om de rotsen te kussen met gloeijende lippen. — De ziel van den tredende binnen de muren was ééne verbazing, ééne verrukking. Doch niet op den duur bleef deze hoog opgewondene stemming hem bij. Zij daalde allengskens. De heilige schijn, die *Jeruzalem* omgaf, verdween; de glorie, die rustte op de kruinen der bergen en de koepels der daken, vervloog. Hij zag al meer en meer, dat *Jeruzalem* eene stad is, niet verschillende van vele andere steden in het oosten; hij overtuigde zich weleens door noodlottige ervaring, dat de menschen er niet beter zijn dan elders. Van dingen werd hij getuige, welke de laatste illusie wegnamen, die zich had voorgesteld, dat *Jeruzalem* zoude zijn eene stad Gods en dat er Heiligen wonen. Zoo kortstondig is de gloed geweest, die zijn hart deed branden! — De stad heeft zelve het vuur gebluscht, dat zij ontstak; koud in de ziel, keert hij, en dikwerf met haast, terug van hare muren.

Zal ook mijn binnenste nu weldra deelen in het lot, hetwelk dat van zoo vele mijner voorgangers is geworden? — Maar mag ik de teleurstelling achten een eigenaardig smartelijk gevolg te zijn van overdrevene voorstelling, — ik heb die straf niet verdiend. Sedert lang ontdeed zich mijne ziel van alle opgewon-

dene denkbeelden aangaande het hedendaagsch *Jeruzalem.* Ja, ik wist, dat ook hier duisternis is nedergedaald op de bronwel van licht, — dat, terwijl de roos moest afvallen, slechts doornen konden achterblijven. Zoo kan ik zonder vrees voor mijne inwendige stemming er toe overgaan, het *tegenwoordig Jeruzalem* te beschouwen.

Gelijk de optogt in veel afweek van de gewone reis der pelgrims, die gaan van *Jaffa* naar *Jeruzalem*, zoo was ook het verblijf in de stad zelve verschillend van dat des gewonen bedevaartgangers. Is hij herkomstig uit het Westen, een Frank, hij neemt dan zijnen intrek bij de Franciskaner-monniken. Aan deze heeft hij, te *Jaffa* komende, zich toevertrouwd; zij hebben hem geleid naar de Heilige Stad, — zij brengen hem nu ook in hun convent, ten einde hij huisvesting, bescherming en geleide hebbe in de vreemde plaats. Dat al wordt er gulhartig geboden. En ruimer is de herberg geworden; want voor eenige jaren heeft men in de nabijheid van het eigenlijke klooster een fraai gebouw gesticht, dat den naam *casa nuova* draagt. Het beveelt zich aan door kamer en disch; het heeft vooral eene krachtige aanbeveling boven alle hotels ter wereld, deze, dat men er kan logeren, zonder iets te betalen. Die laatste eigenschap doet dan ook velen onder de pelgrims begeerig de handen uitstrekken naar het gastvrijë klooster en hen er vertoeven, zoo lang zij kunnen. — Intusschen bestaan er, met betrekking tot de gasten, vaststellingen, waardoor velen zich belemmerd gevoelen in hunne vrijheid. Den Protestant wordt evenzeer de deur geopend en de disch gespreid als den Roomschen; maar, natuurlijk, hij

moet de vastendagen houden, deelende in de instelling der kerk van zijne gastheeren. En, wie zal van eenen Franciskaner-monnik het vergen, dat hij den ijver, zijner orde eigen, beteugele, wanneer een arme Protestant zoo ongelukkig is, van in het klooster ziek te worden en er zijn sterfbed te vinden? — Het kosteloos logies moge voor den armen bedevaartganger of den reizenden *Handwerksbursch* eene wezenlijke uitkomst zijn, voor de anderen is het slechts een schijnbaar voordeel. Is de reiziger niet ontbloot van middelen, hij wil dan de moeite en opoffering, te zijnen behoeve gedaan, niet onvergolden laten; want *Sant Salvator* is niet rijk; het stelt ook daarom prijs op liefdegaven.

Uit aanmerking van dit een en ander zagen vele Protestantsche reizigers, die in den laatsten tijd de Heilige Stad bezochten, om naar een ander verblijf. Zij mogten het vinden onder het gastvrij dak van de Engelsche of Amerikaansche Missionarissen, die sedert een twintigtal jaren te *Jeruzalem* zijn gevestigd. Intusschen was ook dit niet zonder bezwaar, en bij het toenemen van het getal der Touristen werd de behoefte dagelijks grooter aan eene vrije herberg. Inderdaad zijn er ook thans twee zoogenaamde logementen te *Jeruzalem;* het eene wordt gehouden door eenen Maltezer, het andere door eenen, die het laatst is komende van *Tunis.* Deze, MUTSALLAM geheeten en van het Joodsche geloof, waarin hij geboren was, overgegaan zijnde tot dat der Protestantsche Christenen, was ons zeer aanbevolen. Men wenschte, dat 's mans hotel naam en gunst mogt ontvangen door het verblijf der Prinses. Ons werd verzekerd, dat het geheele huis

ter beschikking was, en MUTSALLAM voor goed logies en wel ingerigten Europeschen disch zoude zorgen. Daarom werd besloten, van dit lokaal gebruik te maken. Naar MUTSALLAM was dan ook de optogt gegaan en bij hem het verblijf voor goed gevestigd.

Het gebouw, dat aldus onze woning werd, is gelegen in de straat *Suk es Semani*, die van de Bazars, welke er zijn in het midden der stad, loopt naar het noorden en bij de Damaskuspoort eindigt. Zij snijdt de *Via Dolorosa* in een punt van haar laatste gedeelte, bij de *Porta Judiciaria*, maar wat verder dan deze henen naar de Damaskuspoort, ligt het huis. Het staat er aan de regterhand der straat, den toegang hebbende door middel van eene tamelijk breede steeg, die behoort aan het huis. Als men een donker en muffig kelderhok uitzondert, is er beneden geen verblijf. Een vijftiental smalle steenen trappen vormt den weg, om te klimmen in het eigenlijke woonhuis. Dit strekt zich uit ter zijden van een binnenplein, aan hetwelk de ingangen gevonden worden tot de vertrekken. Het zijn zes appartementen in het geheel; vier van dezelve liggen gelijkvloers met het binnenplein; twee er van hebben onmiddellijk aan hetzelve de deur, twee eerst door middel van eenen gang. De beide laatstgenoemde moet men voor de hoofdvertrekken houden; want zij hebben de meeste ruimte en de zoldering klimt hoog op in eenen koepel. Intusschen het is er donker; want de vensters zijn hoog in den muur aan de straat en van buiten met een' koekoek en houten traliewerk geheel bedekt. — Wat daarentegen de twee andere vertrekken verliezen aan ruimte en deftigheid, winnen zij

aan vriendelijk aanzien, en nu ook aan uitzigt op het binnenplein; want dit werd, van het oogenblik onzer komst af, eene plaats van leven en beweging, waar gedurig tooneelen van allerlei aard elkander afwisselden. — Doch er zijn nog twee vertrekken; zij liggen vlak boven de laatstgenoemde kamers. Tot het eene komt men, opgaande den steenen trap, die van het binnenplein leidt tot het dak, hetwelk zich over de beide hoofdvertrekken uitbreidt. Dit dak komt volmaakt overeen met het reeds beschouwde te *Jaffa*. De koepels der kamers verheffen zich er op als omgekeerde kommen en de omsluiting is een metselwerk, omtrent vijf voeten hoog, zamengesteld uit buizen. — Van dit dak is gelijkvloers de ingang tot de kamer; het biedt zich dus eigenaardig als wandelplaats aan voor hem, die deze kamer bewoont.

Mij viel het tweede dezer bovenste vertrekken ten deel. Het heeft aan de tegenoverliggende oostzijde van het binnenplein door een vijftiental steenen trappen eenen opgang. Het is een ruim, langwerpig vierkant; de bouworde moge geheel Oostersch zijn; maar de gemetselde steenen ramen, die naar boven boogsgewijze uitloopen, hebben het vensterglas des Westerlings moeten opnemen, dat gezet is in lood. Uit het eene venster zoude een uitzigt naar beneden zijn op het binnenplein, ware men niet belemmerd door het gewone houten traliewerk; maar het andere is van dit beletsel reeds ontdaan. Van hier zie ik den koepel der Groote Moskee geheel in de nabijheid, en het zuidelijke deel van den Olijfberg in klein verschiet. — De muren zijn uit vierkante bergsteenen opgetrokken, die men echter aan de binnenzijde bedekt heeft met een wit

kalkbekleedsel; zij zijn meer dan twee voeten dik. Ter hoogte van zes voeten loodlijnig oploopende, buigen zij zich van alle zijden naar een vlakliggend rond, dat de benedenring is van den koepel, die, als versierd metselwerk, het midden en het hoogste gedeelte van het kamerdak uitmaakt. — Eene andere bijzonderheid trekt vooral mijne aandacht; zij is de menigte inkastingen, welke er zijn in de muren. Niet alleen aan wederzijden van de beide vensters heeft men er; de geheele oostmuur is eene aaneenschakeling van zoodanige. In het midden van dezen bevindt zich eene groote kast, die vier voeten hoog, zes voeten lang en twee voeten diep is; maar deze slechts opene inkasting, zij is van boven en ter zijden omgeven door eene menigte kleine kasten, die men door houten deurtjes sluiten kan. De deurtjes zijn paneelwerk; geene verw is er ooit op geweest, slechts de witkwast, gevoerd door eene min vaste hand, heeft, in plaats van zich alleen tot den muur te bepalen, hier en daar met haren kalk het hout geraakt. — Terwijl aldus, — de ruiten uitgezonderd, — alles Oostersch is, heeft MUTSULLAM de divans voor een ledekant en een half dozijn stoelen doen plaats maken. Er is tafel en spiegel, en matten liggen er over den vloer. — Van het bovengedeelte des traps, die naar dit mijn vertrek leidt, heb ik over eenen lagen muur een heerlijk en heilig gezigt. Immers niet alleen breidt het noordoostelijk deel der stad zich voor mij uit, ook de Olijfberg rijst er, in eerbiedwekkende vertooning zich uitstrekkende.

Het was een zonderlinge toestand, waarin ik mij verplaatst gevoelde, toen ik mijne koffers van hunnen

inhoud ontlast, en in eene der muurkasten mijne kleine bibliotheek geplaatst en wat gerangschikt had. Ik kon het bijna niet gelooven, dat ik inderdaad te *Jeruzalem* was gehuisvest; ik moest de wezenlijkheid gedurig te hulp roepen, om de twijfeling te overwinnen. Natuurlijk, het was te groot voor mij, een inwoner van *Jeruzalem* te zijn en daar nabij de ringmuren van Jehova's tempel mijn bed gespreid te zien, en daar als onder de oogen van den Olijfberg, neder te liggen. — Maar het ongeloof, dat gaarne de vleugelen van den nacht te baat neemt en weleens de droomen tot zijne voertuigen maakt, verontrustte mij dien geheelen nacht. Ten laatste maakte het uchtendkrieken een einde aan de sluimering, die onvermogend was geweest, om mij te leggen in de armen van den slaap.

Terwijl mijne reisgenooten nog sliepen, snelde ik de deur uit, den gids en den beschermer hebbende in mij zelven. Naar de kruinen des Olijfbergs was het verlangen der ziel. En toen ik nu, buiten de Stefanuspoort gekomen, het Kedrondal met zijne schatten van den voortijd aan mijne voeten zich zag uitstrekken, — en toen ik vervolgens, de hoogte van den Olijfberg bereikt hebbende, eenen kring van oneindig vergezigt zich zag uitbreiden, vervuld van verschijnsels en overblijfsels eener heilige oudheid, werd mijn geest als bedwelmd. Maar toen ik, weder nederdalende, de olijven van *Gethsemane* bereikte, was het, als of ik werd nedergetrokken; onder de voorstelling van Hem, die in Godgewijde eenzaamheid zoo vaak in deze streek had vertoefd, wilde ik, ongezien van menschen, hier mijn hart ontlasten. Maar naauwelijks ben ik daar neergezegen, of het is, als of ik gezangen

hoor, beurtgezangen; als of lofliederen, een toon van velen, ruischen in mijne ooren. Getroffen zie ik bij den bergwand achter mij op en neder — maar er zijn geen reijen, die in Zions liederen zamenstemmen; — mijne oogen volgen het dal, — maar er zijn geene scharen, juichende met Hosanna's. Een enkele wandelaar, die stil zijnen weg gaat opwaarts of afwaarts, uitgezonderd, ben ik de eenige mensch, die zich thans bevindt in deze streek. En desniettemin de gezangen nemen toe. Ik rijs op, — ik nader het punt van waar die zacht golvende stroom komt vloeijen, en ik bespeur weldra, — hij welt op van uit de diepte. Eensklaps wordt het geheele geheimzinnige verschijnsel voor mij duidelijk. Wat ik mij dadelijk had moeten herinneren, dat niet ver van *Gethsemane* is de ingang tot de onderaardsche kerk van MARIA, kwam mij nu voor den geest. „Denkelijk," zeide ik, zijn, terwijl ik mij nog bevond op den berg, de Grieksche Christenen hierhenen afgedaald; zij vieren nu, want het was zondagmorgen, godsdienst." En dadelijk daalde ik af in de diepte van dit heiligdom; de gloed van ontelbare lampen straalde mij te gemoet. Eene aanbiddende menigte lag er geknield. Ja, deze ure der dankzegging heeft God mij gegeven, zijne stem roept mij, zijne hand brengt mij hierhenen. Met de hymnen der Grieken verhief zich mijn hart en al wat binnen in mij was, prees den God en Vader van mijn leven en mijn lot. Zoo mogt het gevoel, gisteren onderdrukt, nu op den dag des Heeren in eene rotsgrot bij *Gethsemane*, eene meer waardige plaats voor zijne uitstorting vinden.

De vrucht van deze wandeling mogt ik als een eer-

steling beschouwen, die mij ten onderpand strekte, niet zoo zeer van eenige vlugtig op te rapen halmen, die verstrooid liggen, als wel van eenen rijken oogst, die al meer zoude vallen in mijne handen. Immers tot eenige weinige dagen was het verblijf in *Jeruzalem* geenszins bepaald, weken zouden er aan de Heilige Stad worden geschonken, omdat zij het waardig was. Maar van dat zevental weken, welke voor het grootste gedeelte in de stad en haren omtrek werden toegebragt, wilde ik geen uur, dat tot mijne beschikking was, laten verloren gaan. Ik kende den prijs des tijds, mij thans gegeven. „Één dag in *Jeruzalem* is beter dan duizend elders," was mijne leus. Weldra bleef er dan ook geene straat of steeg over, geene diepte of hoogte, geen gebouw, tot hetwelk toegang kon verkregen worden, geen klooster of geene kerk, die de deuren voor den pelgrim open zet, — of ik was er geweest. En, gelijk door de stad, waren mijne omzwervingen buiten hare muren, over de bergen, langs de dalen, door de grotten, in de graven van haren omtrek. — Intusschen, wat ik aldus stuksgewijze verzamelde, dien ik te vereenigen, gelijk zij gewoon zijn te doen, die, steentjes zamenstellende, een mozaïkbeeld maken.

IV.

HET OUDE JERUZALEM.

Gelijk men zich bezwaarlijk eene juiste voorstelling kan maken van het oude *Jeruzalem* zonder met het nieuwe bekend te zijn, zoo kan men nog veel minder ja onmogelijk het nieuwe *Jeruzalem* naauwkeurig leeren kennen wanneer niet het oude in zijnen oorsprong en geschiedenis levendig staat voor onzen geest. Het is daarom, dat hier eene beschrijving van het *oude Jeruzalem*, die van het *nieuwe* voorafgaat.

Jeruzalem, *de Heilige Stad* (*a*), was op vier bergen gebouwd, van welke er twee, *Zion* en *Moria*, in den Bijbel voorkomen, doch de andere beide *Akra* en *Bezetha*, bij JOSEFUS genoemd worden. Aldus toch berigt die Joodsche geschiedschrijver: „De benedenstad van *Jeruzalem* ligt op eenen anderen berg, die

(*a*) Neh. XI : 18; Math. IV : 5; XXVII : 53; Ps. II : 6; Gen. XXII : 2, 14.

den naam van *Akra* voert, en van alle kanten gelijk afdaalt. Eertijds was er, tegenover dien berg nog een andere, die lager, en door een groot dal daarvan afgescheiden was; maar de Asmonesche vorsten hebben dat dal doen vullen, en den top van den berg *Akra* effen maken, om de stad aan den tempel te hechten, ten einde die te beter zou afsteken." — „Daar was nog een vierde berg, *Bezetha* genoemd, liggende tegenover den burg *Antonia*" (*a*). Deze groep bergen hangt ten noorden onafgebroken te zamen met den bergrug van *Juda;* ten westen is zij gedeeltelijk, ten zuiden en oosten geheel begrensd van dalen, die haar van de tegenoverliggende hooge bergen scheiden (*b*). Zij vormt dus eigenaardig eene bergtong, die uitspringt naar het zuiden.

De zuidzijde van deze tong werd bijna geheel gevormd door den *Zion.* Hij was de hoogste van het viertal en van eene langwerpig ronde gedaante. Met steile en hooge wanden ten westen en zuiden zich verheffende; de verheffing aan de westzijde is van 40 tot 100 en aan de zuidzijde van 150 tot 300 voet boven het dal. Alleen tegen het zuidoosten had *de Zion* eene trapswijze afhelling, die in de laagte van het dal eindigt. De oppervlakte, was oneffen, doch het minst aan de westzijde. De psalmdichter noemt den berg: *schoon van gelegenheid, eene vreugde der gansche aarde is de berg Zion (aan) de zijden van 't noorden* (*c*). Vlak ten noorden van *Zion* lag *Akra*, een gelijkmatig naar alle zijden afhellende heuvel, die veel had van de gedaante eener halve maan.

(*a*) Josef. Oorl. V: 13. (*b*) Jer. XXI: 13. (*c*) Ps. XLVIII: 3, 4.

Oostelijk van beide stond de kleine, ronde eenigzins hoekige en steile rots *Moria*. Zij schoot eenen wortel uit naar het zuiden, eenen langen, smallen en vlakken bergrug, die bij trappen afdalende in eene rotsklip eindigt, *Ofel* geheeten (*a*), terwijl aan de noordzijde van *Moria*, een rotspunt *Baris* (*b*), zich verhief. Dit drietal bergen werd gescheiden door het *Dal Tyropoön* (*c*). Het begon tusschen *Zion* en *Akra*, loopende van het westen naar het oosten. Tegenover den noordoostelijken hoek van *Zion* vereenigde zich met hetzelve eene diepte, komende van het noordwesten, welke tusschen *Akra* en *Bezetha* liep; dan wendde dat dal zich ten zuiden, scheidende *Moria* van *Zion* en zoo naar den vijver *Siloa*, scheidende *Ofel* van *Zion*. Dit laatste gedeelte van *Tyropoön* werd ook wel het *Dal Siloa* genoemd. — *Bezetha* was ten noorden van *Moria* en *Akra* gelegen. Hooger dan beide en steil zijnde aan drie zijden, helde het af tegen het oosten. — De drie bergen *Bezetha*, *Moria* en *Zion*, raken met hunne voeten ten oosten het *Dal Josafat*, vroeger *Schave* of *het dal des Konings* geheeten (*d*). Zij werden door dat dal gescheiden van eenen berg, die gras en boomen draagt en die kruinen heeft, welke nagenoeg van dezelfde hoogte zijn. Hij voert den naam *Olijfberg;* doch veelal wordt slechts de middelste top aldus geheeten. De zuidelijke, die met eenen lagen rug afdaalt, komt onder den naam *Maschit* of *Berg der Ergenis* voor. De noordelijke kruin die door eene buiging naar het

(*a*) II Chron. XXVII : 3. (*b*) Josef. Oorl. V : 15. (*c*) Josef. Oorl. V : 13. (*e*) Joël III : 12—14. Gen. XIV : 17. II Sam. XVIII : 18.

Westen met de hooge vlakte zamen hangt, droeg in oude tijden geenen bijzonderen naam. De *Olijfberg* is 416 voet boven het dal, doch 2500 boven den spiegel der Middellandsche Zee. De afstand van de eene kruin tot de andere is een vierde uur (*a*). De hoofdweg naar de hoogte van den berg noemde men *Opgang der Olijven* (*b*). — Het dal *Josafat* begint ten noordwesten van de stad, buigt zich dan door het zuiden naar het oosten en loopt vervolgens langs *Bezetha* van het noorden naar het zuiden in eene lengte van ruim twee duizend passen voort. De *Kidron* of *Kedron* (*c*) eene regenbeek vloeit door hetzelve. Tegenover den noordoostelijken hoek van *Bezetha* tamelijk breed zijnde, wordt het dal, voortgaande naar het zuiden, smaller, dieper en meer afhellende. De rotswand ten westen verheft zich tot meer dan 130 voeten; de *Olijfberg* ten oosten rijst veel hooger, doch minder steil, omtrent het midden is het dal niet meer dan de kil van de Kedron. Verder naar het zuiden wordt het wat breeder tot beneden, om het punt van den afdalenden *Ofel*, *Tyropoön* in hetzelve loopt. Daar vereenigt zich ook met het dal *Josaphat* het zuidelijk dal dat van ouds den naam *Ben-Hinnom* draagt (*d*). Het scheidt den *Zion* van den zuidelijk tegen hem overliggenden *Berg des Boozen Raads*, die wel even hoog als de *Zion* is, doch met meer helling trapsgewijze opschiet. Dit zuidelijk dal heeft eerst gelijke breedte met het westelijke, hetwelk het *Dal Gihon*

(*a*) Zach. XIV : 4; I Kon. IX : 7; II Kon. XXIII : 13. (*b*) II Sam. XV : 30. (*c*) II Sam. XV : 23; I Kon. II : 37; Joh. XVIII : 1. (*d*) Joz. XV : 8; XVIII : 16.

wordt geheeten. Het *Dal Gihon* ontstaat uit eene spleet in de hooge vlakte *Gihon*, westelijk tegenover het begin van *Tyropoön*. In hetzelve heeft de *Drakenfontein* (*a*) later *Slangenpoel* of *Bethara* (*b*) geheeten, haren oorsprong. Omtrent tegen het midden van dit dal, waar het honderd voeten breed is, welde de Bron *Gihon* (*c*). Daar het dal *Gihon* steil afhelde naar het dal *Hinnom*, en dit al naauwer en steiler wordende naar het dal *Josafat*, vormde in den voortijd het bronwater een beekje, hetwelk door die dalen vloeijende, zich met den *Kidron* vereenigde. Ter plaats van die vereeniging, vormt het eene langwerpige vlakte, die ook wel *Thofeth* wordt geheeten (*d*). In den vlakken rotsgrond van *Thofeth* bevond zich ook water, hetwelk in den herfstijd oprees en overliep. Dit water werd de *Vuurbron* genoemd (*e*). Meer water echter leverden de beide bronnen *Siloa* (*f*) en *Rogel* (*g*) op. *Siloa* heeft zijne diep liggende wellen in het hart van de rots *Ofel* zelfs in *Moria*, *Rogel* aan de oostzijde van *Ofel*. De *Kedron* door dit water gevoed, liep nog eerst tusschen den *Berg des Boozen Raads* en *Maschit* naar het zuiden, dan boog hij zich met het dal *Josafat* naar het oosten om de *Doode Zee* te bereiken. — Dit zijn de hoofdtrekken van den grond waarop eens *Jeruzalem* is gebouwd; bij hare wording en uitbreiding echter moet de grond vele veranderingen ondergaan hebben.

In de aartsvaderlijke tijden vinden wij reeds *Jeru-*

(*a*) Neh. II : 13. (*b*) Josef. Oorl. V : 12. (*c*) II Chron. XXXII : 30. (*d*) II Kon. XXIII : 10; Jer. VII : 32. (*e*) II Makk. I : 18--22. (*f*) Jes. VIII : 6. (*g*) Joz. XV : 7, XVIII : 16.

zalem d. i. *woonplaats des vredes* vermeld. Immers toen ABRAHAM als overwinnaar terug keerde van het verslaan der vijf Koningen, die schandelijken roof gepleegd hadden, en hij alle geroofde have weder bragt en ook LOT zijns broeders zoon, en ook de vrouwen en het volk, toen kwam dien Vader der geloovigen niet alleen de dankbare Koning van *Sodom* te gemoet maar ook MELCHIZEDEK de Koning van *Salem.* Hij bragt met zich brood en wijn om den vermoeiden Herdersvorst en de zijnen een blijk te geven van zijnen eerbied en de dappere strijders te verkwikken. Maar bovenal kwam hij om het plegtstatig: *Gezegend zij Abram Gode den Allerhoogsten die hemel en aarde bezit, en gezegend zij de Allerhoogste God die uwe vijanden in uwe hand geleverd heeft,* uit te spreken (*a*). Het hier vermelde *Salem* of gelijk JOSEFUS heeft *Solyme* (*b*) is ontegenzeggelijk het latere *Jeruzalem.* Onder den naam *Salem* toch komt *Jeruzalem* ook nog voor in eenen Psalm van ASAF: *God is bekend in Juda; zijn naam is groot in Israël, en in Salem is zijn hut en zijne woning in Zion* (*c*).

Voor zoo ver men weet, was een heerscher uit den Kanaänitischen stam *Jebus* de eerste die eenen Koningsburg op *Zion* stichtte. Weldra breidden zich nu ook over *Akra* woningen uit, zoodat *Jebus* reeds ten tijde van den intogt der Israëliten in Kanaän onder JOZUA, eene niet onaanzienlijke stad was die daar het eerst onder den naam *Jeruzalem* voorkomt; *Jeruzalem* had toen eenen eigenen Koning ADONIZEDEK d. i. *Regtvaardige Heer*, een soortgelijke naam

(*a*) Gen. XIV: 16—19. (*b*) Josef. Oudh. I: 10. (*c*) Ps. LXXVI: 2, 3.

als MELCHI-ZEDEK, *Regtvaardige Koning* (*a*). Bekend is ADONI-ZEDEK wegens het verbond dat hij met andere vorsten tegen JOZUA maakte. De Israëliten *Zion* dat van drie zijden door de natuur onverwinnelijk gemaakt en van de noordzijde versterkt was, niet kunnende veroveren, woonden eeuwen lang met de Jebusiten te zamen (*b*). Eerst DAVID veroverde het sterke bergslot. Tot op DAVIDS tijd wordt *Jeruzalem Jebus* genoemd (*c*). Het zoo gunstig, in het midden des lands gelegen *Jebus*, onder den naam *Jeruzalem*, tot residentie van zijn eerlang uitgebreid en bloeijend rijk verheffende, deed hij voor de stad een nieuw en glansrijk tijdperk aanbreken (*d*). *Zion* toch was overal het voorwerp van zijne zorg. Tegen de noordzijde of tegen *Tyropoön*, liet hij eenen dikken en hoogen muur *Millo* optrekken; de burg werd versterkt en van nu aan zijn koninklijk paleis (*e*); ook het heiligdom des volks werd op de meest plegtige wijze naar *Zion* overgebragt (*f*). *Zion* werd daarom bij uitnemendheid *de stad Davids* geheeten (*g*). Meer nog dan DAVID deed de prachtlievende SALOMO. Tegen de oostzijde der rots *Moria*, van ouds als heilig beschouwd (*h*), trok hij geheel van beneden tot de hoogte eenen muur op; en, terwijl hij de tusschenruimte aanvulde, verkreeg hij aldus eene toereikend breede oppervlakte die hij liet effen maken voor zijn prachtig gebouw. Hij vestigde op de oostzijde van dien

---

(*a*) Joz. X : 1, 3—5; XII : 10; XV : 8. (*b*) Joz. XV : 63. (*c*) Richt. XIX : 10; I Chron. XI : 4. (*d*) I Chron. XI : 4—7. (*e*) II Sam. V : 7, 9. (*f*) II Sam. VI : 12, 17. (*g*) Neh. XII : 37. (*h*) Genes. XXII : 2, 14.

muur eene galerij (*a*). Waarschijnlijk werd reeds toen eene brug over *Tyropoön* naar de tegenover liggende steile noordoostzijde van *Zion* gelegd, van welke JOSEFUS veelmalen melding maakt, van welke brug ook thans nog vele sporen aanwezig zijn. Op *Zion* stichtte SALOMO een heerlijk paleis (*b*); aan den muur *Millo* gaf hij meerdere sterkte (*c*). Door toevloed naar de hoofdstad werd niet alleen *Zion*, maar werd ook *Akra* met huizen en paleizen vervuld. SALOMO wilde het noorderdeel der stad en den tempel niet open of slecht bevestigd laten liggen. Daarom bouwde hij *eenen muur rondom Jeruzalem* (*d*), die niet alleen de steile zijden van *Zion* maar ook *Akra* en *Moria* omsloot. Die muur is elders *Salomo's muur* genoemd (*e*).

Jeruzalem moge door den afval van Israël veel verloren hebben, het bleef toch het middelpunt der regering en godsdienst van Juda. Gedurig bedreigd door vijanden, versterkten de Koningen UZZIA (*f*) en JOTHAM (*g*) de muren en torens der stad. Doch HISKIA deed meer. Hij trok buiten den muur nog eenen anderen (*h*), zoodat hij aldus de stad niet alleen versterkte, maar ook uitlegde. Alleen aan de noord- en noordwestzijde was de uitlegging mogelijk. De muur van HISKIA liep denkelijk langs de voeten van *Akra*, terwijl de muur van SALOMO op de afhelling van dien berg zal gestaan hebben. De naam *Benedenstad* ging

---

(*a*) Josef. Oorl. V : 14; Joh. X : 23; Hand. III : 11; V : 12. (*b*) I Kon. IX : 1. (*c*) I Kon. XI : 27. (*d*) I Kon. III : 1. (*e*) In den *Bijbel-Atlas* op kaart XIX, no. II, waar het Jeruzalem der Koningen is geteekend. (*f*) II Chron. XXVI : 9, 15. (*g*) II Chron. XXVII : 3. (*h*) II Chron. XXXII : 5.

nu over op dat gedeelte, hetwelk tusschen den ouden en nieuwen muur was besloten; doch hetgeen tusschen *Millo* en den noordelijken ouden muur lag, werd de *Middelstad* (*a*) genoemd. Door dit werk bevestigde hij de stad, die toen zeer bedreigd werd, aan hare zwakke zijde. MANASSE wendde zijn zorg meer op de oost-, zuid- en westzijde van *Jeruzalem*. Tegen het dal *Gihon* bouwde hij; *Ofel* omringde hij met hoog opgetrokken werken en hij bouwde waar men naar de *Vischpoort* gaat (*b*). Zoo was het *Jeruzalem* der Koningen eene groote stad en eene geduchte veste (*c*).

Eindelijk bezweek het voor den geweldigen NEBUKADNEZAR die het verwoeste. Immers *het geschiedde in het negende jaar der regering van* ZEDEKIA (*in de tiende maand, op den tienden der maand* [*dat*] NEBUKADNEZAR *de Koning van Babel kwam tegen Jeruzalem, hij en zijn gansche heir en legerde zich tegen haar; en zij bouwden tegen haar sterkten rondom. Zoo kwam de stad in belegering, tot in 't elfde jaar des Konings* ZEDEKIA. *Op den negenden der vierde maand, als de honger in de stad sterk werd, en het volks des lands geen brood had; toen werd de stad doorgebroken en alle de krijgslieden* (*vloden*) *des nachts door den weg der poorten, tusschen de twee muren, die aan des Konings hof waren* (*de Chaldeën nu waren tegen de stad rondom*) *en* [*de Koning*] *trok* [*door*] *den weg des vlakken velds. Doch het heir der Chaldeën jaagde den Koning na, en zij achterhaalden hem in de vlakke velden van Jericho, en al zijn heir werd van bij hem verstrooid. Zij dan grepen den Koning en voerden hem op-*

(*a*) II Kon. XXII: 14; Zef. I: 10. (*b*) II Chron. XXXIII: 14.
(*c*) Ps. XLVIII: 14, Jer. XXI: 13b. Klaagl. IV: 12.

waart tot den Koning van Babel naar Ribla; en zij spraken een oordeel tegen hem. En zij slagteden de zonen van ZEDEKIA *voor zijnen oogen, en men verblindde* ZEDEKIA'S *oogen, en zij bonden hem met twee koperen ketenen, en voerden hem naar Babel. Daarna in de vijfde maand op den zevenden der maand (dit was het negentiende jaar* NEBUKADNEZARS *des Konings van Babel) kwam* NEBUZARADAN *de Overste der Trawanten, de knecht des Konings van Babel tot Jeruzalem. En hij verbrandde het huis des Heeren, en het huis des Konings; mitsgaders alle huizen van Jeruzalem, en alle huizen der Grooten verbrandde hij met vuur. En het gansche heir der Chaldeëen dat met den oversten der Trawanten was, brak de muren van Jeruzalem rondom af. Het overige nu des volks die in de stad overgelaten waren, en de afvallige die tot den Koning van Babel gevallen waren en het overige der menigte, voerde* NEBUZARADAN *de Overste der Trawanten gevankelijk weg* (*a*). Twee en vijftig jaren bleef aldus *Jeruzalem* verwoest en van Israël verlaten.

Ofschoon er geene naauwkeurige beschrijving der stad van vóór de Babylonische verwoesting bestaat, kan men echter met groote waarschijnlijkheid den loop der muren en de plaatsen der poorten aanwijzen. De natuur van den bodem en de berigten ten opzigte van den herbouw leiden hierbij vrij zeker. Immers NEHEMIA nam in het jaar 445 v. CHR. de muren en poorten naauwkeurig op, die toen nog zóó lagen als zij verwoest waren geworden. Vrijheid toch had hij verkregen van den Persischen Koning ARTAXERXES *Langhand* om *Jeruzalems* verscheurde muren en verbrande torens

(*a*) II Kon. XXV: 1—11.

weder op te bouwen. *Ik kwam*, aldus betuigt NEHEMIA (*a*), te *Jeruzalem en was daar drie dagen. Daarna maakte ik mij des nachts op, ik en weinig mannen met mij, en ik gaf geenen mensch te kennen, wat mijn God in mijn hart gegeven had om aan Jeruzalem te doen; en daar was geen dier met mij als het dier daar ik op reed. En ik trok uit bij nacht door de Dalpoorte en voorbij de Drakenfontein, en naar de Mistpoort en ik brak aan de muren van Jeruzalem dewelke verscheurd waren, en hare poorten met vuur verteerd. En ik ging voort naar de Fonteinpoort en naar des Konings vijver; doch daar was geene plaats voor het dier om onder mij voort te gaan. Toen ging ik op des nachts door de beek en ik brak aan den muur; en ik keerde weder en kwam in door de Dalpoort, alzoo keerde ik wederom.* Met groote gemoedelijkheid volgde NEHEMIA de aanwijzing van de overblijfselen bij zijne taak, die geenszins was om onwillekeurig eene andere veste te bouwen, maar bepaaldelijk om de verbrokene uit haar puin weder op te rigten (*b*). De *Koningstad* had ten tijde van hare verwoesting vooreerst eenen muur aan de oostzijde. Hij begon op den noordoostelijken voet van den berg *Akra* en liep aan den rand der afhelling van het dal *Josafat* langs *Moria* en *Ofel* in eene regte lijn naar het zuiden voort. In dit gedeelte van den oostelijken muur bevonden zich drie poorten. De *Oudepoort* was de noordelijkste, welke JOJADA en MESULLAM verbeterden, *deze zolderdenze en rigtten hare deuren op met hare sloten en hare grendelen* (*c*). Dan volgde de *Vischpoort* die door de kinderen van

(*a*) Neh. II: 11—15. (*b*) Neh. I: 3; II: 3, 5. (*c*) Neh. III: 6—8; Zach. XIV: 10.

Senaa gebouwd werd (*a*) en eindelijk nabij den tempel *de Schaapspoort* (*b*). De noordelijke breede buitenmuur liep langs den voet van den berg *Akra* in eene zuidwestelijke rigting. In dien muur waren twee poorten; de eene was de *Ephraïmspoort*, die ook wel *Benjaminspoort* wordt geheeten (aan welker binnenzijde zich een marktplein bevond), waar de Profeet JEREMIA valschelijk beschuldigd werd te willen overloopen tot de Chaldeën, daarom gevat, geslagen en in de meest gestrenge gevangenis geworpen werd (*c*); de andere was de *Hoekpoort*, aan welke, even als aan de *Dalpoort*, door UZZIA torens werden gebouwd (*d*). — De westelijke muur sloot zich aan den noordelijken met eenen stompen hoek (*e*). Hij volgde de lijn van *Akra* en neigde dus in zijne zuidelijke rigting westwaarts. Even voorbij het begin van het Dal *Gihon* vereenigde hij zich met *Millo*. In dit gedeelte des westelijken muurs was de *Dalpoort*, nabij de *Drakenfontein* (*f*), en bij *Millo* de *Mistpoort* (*g*). Van de *Mistpoort* aan begon de muur van *Zion*, doch de loop van den muur op den rand der rots nam eerst eenen aanvang bij de *Fonteinpoort* (*h*), aldus geheeten naar de tegenoverliggende bron *Gihon*. — De zuidelijke muur had, van wege de hoogte en steilte der rots, geene poorten. Dadelijk echter na de buiging des muurs om den zuidoostelijken voet van *Zion*, tegenover den vijver *Siloa*, was de *Waterpoort*, die ook

(*a*) II Chron. XXXIII : 14; Neh. III : 3; XII : 39; Zeph. I : 10. (*b*) Neh. III : 1, 32; XII : 39. (*c*) Neh. VIII : 17; Jer. XXXVII : 13. (*d*) II Chron. XXVI : 9. (*e*) Jer. XXXI : 38. (*f*) II Chron. XXXIII : 14; Neh. II : 13. (*g*) Neh. III : 14; XII : 31. (*h*) Neh. III : 15; XII : 37.

wel *Zonnepoort* wordt geheeten (*a*); zij had aan de binnenzijde een plein (*b*). De muur liep tot aan den noordoostelijken hoek van *Zion; Tyropoön* dwars doorsnijdende, strekte hij zich naar de westergalerij des tempels. Hier bevond zich in den hoek van dien muur de *Paardenpoort* (*c*). Van daar liep de muur eerst langs de westzijde van *Ofel* naar het zuiden; zoodat aan wederzijden van het Dal *Siloa* een muur stond. Dit is de zoogenaamde *dubbele muur* (*d*). De muur, zich om *Ofel* slingerende, vereenigde zich met het andere gedeelte van den oostelijken muur tegen den tempel. De muur van *Ofel* was, als zuidelijke voorburg des tempels, sterk bevestigd (*e*), vooral hadden zulks de Koningen JOTHAM en MANASSE gedaan en na de terugkeering uit de Babylonische ballingschap de *Thekoïten.* — De muren van het *Jeruzalem* der Koningen waren op sommige plaatsen met uitspringende hoeken (*f*). In dezelve bevonden zich torens; UZZIA *bouwde torens te Jeruzalem aan de Hoekpoort en aan de Dalpoort en aan de hoeken* (*g*). Van die torens worden de *Mea* en *Hannanaël*, tusschen de *Schaaps-* en *Vischpoort*, genoemd (*h*). Nabij de *Hoekpoort* stond de *toren der bakovens* (*i*).

Op *Zion* waren, behalve de burg en het paleis, het *Huis der Helden*, het *Wapenhuis*, het *Huis van*

(*a*) Jer. XIX : 2; Neh. III : 26; XII : 37. (*b*) Neh. VIII : 2, 4. (*c*) Jer. XXXI : 40; II Kon. XI : 16; II Chron. XXIII : 15; Neh. III : 28. (*d*) Jes. XXII : 11; II Kon. XXV : 4; Jer. XXXIX : 4. (*e*) II Chron. XXVII : 3; XXXIII : 14; Neh. III : 27. (*f*) II Chron. XXVI : 15. (*g*) II Chron. XXVI : 9; XXXII : 5; Ps. XLVIII : 13. (*h*) Neh. III : 1; XII : 39; Jer. XXXI : 38; Zach. XIV : 10. (*i*) Neh. III : 11; XII : 38.

ELJASIB, denkelijk het Hoogepriesterlijk paleis, en de Voorhof der Lijfwachten (*a*). Op *Ofel* stonden de woningen der Nethinim (*b*), en van de *Paarden-* tot de *Schaapspoort*, dus tegenover den tempel, woonden de Priesters (*c*).

Het eenige gebouw, dat nader beschreven wordt, is de Tempel. Hij bestond uit het kleine, eigenlijk gezegde heiligdom, zijnde een langwerpig vierkant van zestig ellen lang en twintig breed (*d*); doch dit was omgeven door twee lager gelegen voorhoven (*e*) en om deze waren weder andere gebouwen (*f*). Verscheidene Koningen hadden dit gebouw van SALOMO vernieuwd en versierd (*g*). SALOMO was zijnen opvolgers ook niet te vergeefs voorgegaan in zorg voor water ten behoeve der stad, hetwelk hij deels van boven, door den regen, die in groote bakken werd verzameld, moest verwachten, deels uit de bronnen moest ontvangen. De wateren van *Gihons* bron verzamelde HISKIA in eenen vijver en hij leidde dit water onder den rotsgrond door naar de westzijde der stad, aldus wordt ons in de Chronieken berigt: JEHISKIA *stopte ook den opper-uitgang der wateren van Gihon, en leidde ze regt af beneden naar het westen der stad Davids; want* JEHISKIA *had voorspoed in al zijn werk* (*h*), waarom deze vijver de *overdekte* genoemd wordt (*i*). Voor de wateren van *Rogel* werd een vijver gemaakt, die de *Oude Vijver* (*j*) heet; die van *Siloa* werden

(*a*) Neh. III: 16*b*, 19*b*, 20*b*, 25*b*. (*b*) Neh. III: 26; XI: 21. (*c*) Neh. III: 28. (*d*) I Kon. VI: 2—35. (*e*) II Kon. XXIII: 12. (*f*) I Chron. IX: 26. (*g*) II Chron. XV: 8; XX: 5. (*h*) II Kon. XX: 20; II Chron. XXXII: 30; Sir. XLVIII: 19. (*i*) Neh. III: 16. (*j*) Jes. XXII: 11.

in den *Ondersten Vijver* (*a*) verzameld, welke daarom de vijver *Selah* (*b*) en, omdat hij bij de koninklijke tuinen was, *Koningsvijver* genoemd is (*c*). De Bovenste of Opperste vijver lag bij *het veld* of *de legerplaats der Assyriërs en het veld des vollers*, eene ruimte van niet onbelangrijken omvang in het Dal *Josafat* en dus ten noorden der stad (*d*). Zij verzamelde het water dat uit den berg *Bezetha* vloeit. Het grootste waterwerk was echter dat, hetwelk uit bronnen bij *Bethlehem* het water in groote bakken vergaderde en het in kanalen, onder den grond door, naar *Jeruzalem* voerde. Deze waterleiding, aan SALOMO toegeschreven, die in het boek de Prediker zegt: *ik maakte mij vijvers van wateren, om daarmede te bewateren het woud, dat met boomen groende* (*e*), kwam over den berg des *Boozen Raads*, doorsneed dan het dal *Gihon*, kronkelde zich om *Zion* en liep bij den tempel in de stad. — In de zuidzijde der afhelling van *Zion*, bevonden zich de graven der Koningen van Juda, ook *graven* of *graven der zonen* DAVIDS genaamd, waarin DAVID, SALOMO, REHABEAM, ABIA, HISKIA en meer Koningen van Juda begraven zijn (*f*); zoodanige koninklijke eer werd ook bewezen aan den godvreezenden Hoogepriester JOJADA, den redder en opvoeder van Koning JOAS (*g*). Nabij den vijver *Siloa* waren *de koninklijke tuinen*, tot welke men met eenen trap afdaalde (*h*) en in het Koningsdal verhief

---

(*a*) Jes. XXII : 9. (*b*) Neh. III : 15. (*c*) Neh. II : 14. (*d*) Jes. VII : 3; XXXVI : 2; II Kon. XVIII : 17. (*e*) Pred. II : 6. (*f*) I Kon. II : 10; XI : 43; XIV : 31; XV : 8, 24; XXII : 51; II Chron. XXVIII : 27; XXXII : 33; Neh. III : 16. (*g*) II Chron. XXIV : 16. (*h*) Neh. III : 15.

zich, het door latere bouwkunde vervormde gedenkteeken, ABSALOMS *Zuil* geheeten. Aldus was het *Jeruzalem der Koningen.*

NEHEMIA, de muren op den ouden ruimen omtrek herbouwende, rekende op de toekomst. Hij nam dadelijk gepaste maatregelen, ten einde de bevolking te vermeerderen, door het bouwen van woningen, tevens onderzoekende, welke geslachten zich in Palestina bevonden. Zulks toch betuigt NEHEMIA, zelf schrijvende: *de stad nu was wijd van ruimte en groot, doch des volks was weinig daar binnen; en de huizen waren niet gebouwd. Zoo gaf mijn God in mijn hart, dat ik de Edelen en de Overheden en het volk verzamelde om de geslachten te rekenen; en ik vond het geslachtregister dergenen, die in 't eerst waren opgetogen* (*a*). Die bevolking nam zeer toe gedurende den tijd, dat Palestina onder Perzië was. De Syrische tirannij, die bloedbaden en brand stichtte, bouwde op de hoogte van *Akra*, waar het paleis der Perzische landvoogden stond (*b*), eenen burg. Immers *de Syrische Koning viel onvoorziens in de stad, en sloeg haar met eene groote nederlage en vernielde veel volks in Israël. En hij plunderde de stad en verbrandde dezelve met vuur; en hij brak de huizen en muren derzelve rondom af. — — En zij bouwden de stad Davids op met eenen grooten en sterken muur en met sterke torens, en deze was hen tot een burg. — — En (deze burg) was om altijd het Heiligdom lagen te leggen, en om tegen Israël een booze beschuldiger te zijn* (*c*). De Makkabeër SIMON sloopte dezen niet slechts, om gelijk JOSEFUS zegt: „te beletten, dat de vijanden zich

(*a*) Neh. VII:4, 5. (*b*) Neh. III:7. (*c*) I Makk. I:32—38.

er ooit meer van zouden kunnen bedienen", maar hij liet ook de hoogte van *Akra* afwerken en met de aarde den noordelijken arm van *Tyropoön* vullen, opdat de tempelberg hooger zoude zijn dan *Akra* (*a*). Ter plaatse waar de Koningswoning had gestaan, vestigden de Makkabeën hun paleis (*b*) en op de rots *Baris* eenen vasten toren (*c*).

Eene groote toevoeging, zoowel van sterkte als schoonheid, ontving *Jeruzalem* van HERODES *den Grooten*, die zeven en dertig jaren onder den van den Romeinschen Keizer OCTAVIANUS ontvangen' titel, *Koning der Joden*, heeft geregeerd. De rots *Baris* bekleedde en verdikte hij, zoodat hij op haar eene geduchte vierkante veste, waarvan elke zijde eene halve stadie bedroeg, met hooge torens kon oprigten. Eene diepe gracht werd aan de noordzijde van die veste gedolven. Hij noemde haar *Antonia*. Aldus berigt ons JOSEFUS (*d*) „Aan de noordzijde was een zeer sterke en vierkante toren, gebouwd door onze Koningen van 't laatste geslacht der Asmoneërs, die de opperheerschappij en het priesterdom te gelijk bezaten. Dezen toren hadden zij *Baris* genoemd, omdat men het gewaad des Hoogepriesters, waarmede hij alleenlijk, als hij offert, bekleed is, daarin opsloot; ook deed HERODES dat gewaad aldaar bewaren." — „Die toren was toen sterk; maar HERODES maakte hem nog vaster, om daardoor den tempel te meer te versterken, en noemde hem *Antonia*, ter

(*a*) I Makk. XIII: 49–52; Jos. Oudh. XIII: 11. (*b*) I Makk. XIII: 53; Jos. Oudh. XX: 7. (*c*) Jos. Oudh. XV: 14. (*d*) Jos. Oudh. XV: 14.

eere van ANTONIUS, van wien hij zoo veel vriendschap genoten had." ([9]) Op eene andere plaats zegt hij: „de burg *Antonia* stond op eenen hoek der twee galerijen des tempels aan de west- en noordzijde; en was door den Koning HERODES gebouwd op eene rots, vijftig ellebogen hoog en rondom ontoegankelijk. Zijne grootheid muntte in dit werk meer uit dan in eenig ander: want hij had de rots, van beneden tot boven toe met gladde gehouwen steenen doen bekleeden, zoo wel tot sieraad, als opdat men er niet bij op of af zoude klimmen. Voorts had hij den toren omringd met eenen muur, drie ellebogen hoog, en de geheele ruimte diens torens was, van den muur af te rekenen, van veertig ellebogen" (*a*). Die burg *Antonia* komt in het Nieuwe Testament voor onder den naam van *Legerplaats* (*b*). — Op den noordwestelijken hoek van *Zion* stichtte hij den zwaren toren *Hippicus*, op den noordoostelijken zijn koninklijk paleis, ter plaatse waar de vorstenwoning der koningen en Makkabeën geweest was. Het bestond uit twee gebouwen en was bovenmate prachtig en sterk. Tusschen deze sterkte en den *Hippicus* bevonden zich, achter *Millo*, de geduchte torens *Mariamne* en *Fasaël*. Die torens waren door den bouwzuchtigen en prachtlievenden HERODES op den ouden muur gebouwd; zij zouden in schoonheid en sterkte alle torens der wereld overtreffen. Immers gesticht werden zij, om de namen van drie hem bovenal dierbare personen te vereeuwigen. In *Hippicus* toch bleef de naam bewaard van eenen trouwen vriend, in *Fasaël* die van

---

(*a*) Josef. Oorl. V: 15. (*b*) Hand. XXI: 34, 37; XXII: 24: XXIII: 10.

eenen geliefden broeder, die te gelijk met hem door ANTONIUS tot Viervorst van Palestina was verheven, in *Mariamne* die eener uitmuntende vorstin, die zijne hoogste liefde had verworven, maar die ook een ongelukkig slagtoffer was geworden van de achterdocht en wreedheid van dien, in zoo vele opzigten, afschuwelijken vorst, waarover hij echter later tot diepe wanhoop is vervallen. De pracht en sterkte dezer torens beschrijft JOSEFUS, wanneer hij zegt: „De *Hippicus* had vier zijden, ieder vijf en twintig ellebogen breed en dertig hoog, maar van binnen gansch digt. Boven op was hij bevloerd met net gehouwen steenen, die wel aaneengevoegd waren, met eenen regenbak in 't midden van twintig ellebogen diep, om water in te ontvangen. Op dit plat stond een gebouw met eene dubbele verdieping; iedere verdieping was vijf en twintig ellebogen hoog, verdeeld in verscheiden vertrekken, boven welke rondom schietgaten waren van twee, en borstweringen van drie ellebogen hoog. Dus was de gansche hoogte dezes torens tachtig ellebogen. — De toren *Fasaël* was vierkant, iedere zijde veertig ellebogen lang en zoo veel hoog, zijnde van binnen ook geheel digt. Boven op was eene gedekte galerij van tien ellebogen hoog, rustende op stijlen en met kleine torentjes omringd. Op 't midden van deze galerij stond een toren, binnen welken zulke kostelijke vertrekken en baden waren, dat er overal een koninklijke pracht in uitblonk. Het opperste van dezen toren was ook met borstweringen en kanteelingen voorzien, en de geheele hoogte was van negentig ellebogen. Van gedaante geleek hij naar den *Faros* van *Alexandrië*, die tot een vuurbaken dient voor de zeevarende lieden, om op de rotsen geen

schipbreuk te lijden, maar hij was wijder van omgang; en op dezen was het, dat SIMON zijn verblijf genomen, en er den zetel zijner dwingelandij gevestigd had. — De toren *Mariamne* was twintig ellebogen lang, zooveel breed, en dus hoog, digt en gesloten; verder gelijk de vorige prachtig opgebouwd. En hoewel de vertrekken der twee anderen prachtig waren, waren zij echter bij die van dezen niet te vergelijken; want HERODES oordeelde, dat gelijk die twee, welke den naam van mannen droegen sterker waren, deze derde die naar eene vrouw en uitmuntende vorstin genoemd was, hen alzoo in schoonheid en sieraad overtreffen moest. Deszelfs geheele hoogte was van vijf en vijftig ellebogen. — Hoewel deze torens hoog uit zich zelven waren, deed echter hun stand hen nog veel hooger schijnen, omdat zij boven op den ouden muur waren gebouwd, welke muur, op eenen zeer hoogen berg zijnde opgerigt, wel dertig ellebogen hooger was dan de berg zelf; waardoor deze torens eene verwonderlijke hoogte voor 't gezigt uitmaakten. En indien ze verwonderlijk waren om hunne gedaante, zij waren 't niet minder om hunne stoffe; want zij waren van geene gemeene steenen, die door menschen gedragen konden worden, gebouwd; maar 't waren witte gehouwen marmersteenen, van twintig ellebogen lang, tien breed en vijf hoog, zijnde zoo net gehouwen, en zoo digt aaneen gehecht, dat men geene voegen daaraan kon zien, en dat elke toren maar uit één stuk scheen gemaakt te zijn" (*a*). Het zoo prachtvolle paleis, hetwelk aan de noordzijde stond, door eenen muur om-

(*a*) Josef. Oorl. V : 13.

... werd onder de Ro-
... des landvoogds, *Regthuis*
... hetzelve was met mozaïk
... *strotos* of *Gabbatha* (*b*) ge-
... het Raadhuis. Ook het
... was op *Akra*.

... werden echter door HERODES be-
... waarmede hij in het achttiende
... eenen aanvang maakte. De her-
... ie teruggekeerden uit de Babylo-
... was slechts een schaduwbeeld ge-
... Salomonischen. Van daar dat wij lezen,
... der grondslagen van den nieuwen
... het volk beurtzangen zong, JEHOVA
... dankende, *vele van de Priesteren en de Le-*
... *der vaderen, die oud waren, die het*
... *hadden, dit Huis in zijne grondlegging*
... *zijnde, weenden met luider stemme* (*c*).
... vernieuwde tempel zou de heerlijkheid van
... overtreffen. SALOMO had aan de oostzijde
... tegen *Moria* laten optrekken, — HERODES
... geheelen berg in muren, waardoor de op-
... eene dubbele ruimte verkreeg (*d*).

... verguld dak, de tinne (*e*), dekte het Heilig-
... dat in het *Heilige* en *Heilige der Heiligen* verdeeld
... (*f*), terwijl tot het binnenste en buitenste voorhof,
... het omringd was, nu nog een derde voor-
..., dat der Heidenen werd toegevoegd (*g*). Blinkende,

(*a*) Joh. XVIII: 28, 33; XIX: 9; Matth. XXVII: 27. (*b*) Joh. XIX: 13.
(*c*) Ezra III: 12; Hagg. II: 4. (*d*) Josef. Oorl. V: 14. (*e*) Matth. IV: 5.
(*f*) Matth. XXVII: 51. (*g*) Efes. II: 14; Joh. II: 14—16.

door wit marmeren pilaren onderschraagde, zuilengangen liepen langs de voorhoven; prachtige poorten openden den toegang. Aan het begin der Tempelbrug, die *Zion* met *Moria* verbond, bouwde hij eenen *Xystus* of groote galerij, tegenover zijn paleis (*a*), hoedanige er ook aan het westelijk einde dier brug op *Moria* was (*b*). Het geheel maakt een vierkant uit, waarvan elke zijde eene stadie of zes honderd voeten lengte had (*c*), denkelijk de buitenste voorhoven niet mede gerekend. Eene andere opgave noemt vijf honderd joodsche ellen of acht honderd vijf en zeventig voeten. Eerst kort vóór de verwoesting der stad werd dit gebouw geheel voltooid (*d*), in hetwelk JEZUS als zuigeling van veertig dagen voorgesteld werd en waar toen de zoo merkwaardige en duidelijke profetiën van den godvreezenden SIMEON en de profetesse ANNA werden gehoord (*e*); — als leergierig twaalfjarige knaap vertoefde Hij eens aldaar, de geleerden van Israël verbaasd doende staan, over zijne treffende vragen en juiste antwoorden (*f*); — als man deed Hij daar groote werken van Goddelijk gezag en Goddelijk vermogen. Hij deed het vooral toen Hij den tempel, die, onder den schijn van Godsdienst, verlaagd was tot eene veemarkt en wisselbank, in heiligen ijver reinigde; — toen Hij daar op *Moria* *vond in den tempel die ossen en schapen en duiven verkochten, en de wisselaars,* (daar) *zittende;* — toen Hij een' geesel van touwkens gemaakt hebbende, allen uit den tempel dreef, ook de schapen en de ossen; en

(*a*) Josef. Oorl. II : 28. (*b*) Josef. Oorl. VI : 24. (*c*) Josef. Oorl. XV : 11. (*d*) Joh. II : 20; Josef. Oorl. XX : 8. (*e*) Luk. II : 22—38. (*f*) Luk. II : 41—50.

het geld der wisselaren uitstortte, en de tafelen omkeerde, en *zeide tot degenen die de duiven verkochten: Neemt deze dingen van hier weg; en maakt niet het huis mijns Vaders tot een huis van koophandel* (*a*). Op dat gebouw was ook nog het oog van Hem, den stervende, gerigt. Maar terwijl zijn tempel, die toen aan het kruis werd verbroken, binnen drie dagen weder zou worden opgebouwd, zou van dien Jeruzalemschen tempel na weinige jaren geen steen op den anderen gelaten worden.

Een der vijvers van *Jeruzalem*, die ten noorden van den tempel bij de *Schaapspoort* zich bevond, wordt in het N. T. vermeld, als een *badwater*, *hetwelk in het Hebreeuwsch toegenaamd wordt Bethesda* (*huis van barmhartigheid*); beroemd is die vijver geworden door de wonderdadige genezing van eenen lijder, die acht en dertig jaren krank had gelegen, door JEZUS op een feest der Joden te *Jeruzalem* gedaan (*b*). Van de vijvers buiten de stad komt in het N. T. alleen de vijver *Siloam* voor, beroemd wegens een ander wonder van JEZUS, waarbij een blindgeborene werd ziende gemaakt (*c*); die vijver of dat badwater was gelegen tegenover den toren van het dorp *Siloam* (*d*). Aan de zuidelijke helling der vallei *Gehenna* of *Gehinnom* (waarvoor de Staten Overzetting steeds *helle* heeft) (*e*), lag *Akel-Dama*, de *akker des bloeds*, gekocht van eenen pottebakker voor dertig zilverlingen, den bloedprijs voor welken JUDAS *Iscariot* den CHRISTUS had verraden en overgeleverd in de handen zijner vijanden; gekocht

(*a*) Joh. II : 14—16. (*b*) Joh. V : 2. (*c*) Joh. IX : 7. (*d*) Luk. XIII : 4. (*e*) Matth. V : 22; Mark. IX : 43; Luk. XII : 5; Jak. III : 6.

werd die akker voor het verradersloon, waarmede de Priesters verlegen waren, om tot begraafplaats voor vreemdelingen te strekken (*a*). Bij het oostelijk over de beek *Kedron* gelegen *Gethsemane* (*b*), begon het smartelijk lijden, dat op den toen westelijk gelegen heuvel *Golgotha* eindigde (*c*).

Jeruzalem werd vóór zijn ondergang nog met verscheidene paleizen versierd. Midden op *Akra* stichtte HELENA (*d*), niet ver van daar BERENICE, en op *Zion* nabij het oude paleis, AGRIPPA II (*e*) eene vorstenwoning. Vroeger nog, omtrent tien jaren na JEZUS dood, legde AGRIPPA I de stad uit; maar terwijl hij haar verruimde, versterkte hij haar ook. Ten tijde van JEZUS had de stad *Zion* en *Akra* binnen den ouden muur, dien JOSEFUS *den eersten* noemt. Hij liep van den toren *Hippicus* eerst noordelijk en wendde zich dan oostelijk langs het Raadhuis naar de westergalerij des tempels. Zoo dekte hij de *oude Benedenstad*. Vervolgens liep deze muur als voormalig *Millo*, ten noorden van de Bovenstad van de westergalerij door *Bethso* tot de *Mistpoort*, toen *Essenerpoort* geheeten. Van hier slingerde zich de muur zuidelijk om het andere gedeelte van *Zion*, liep dan dwars door *Tyropoön* tot aan *Salomo's vijver*, aan de westzijde van *Moria;* eindelijk omsloot hij *Oflan* of *Ofel* en liep dan aan den *Kedron* tot voorbij den tempel voort, welks oostelijke galerij op dien muur stond. Deze muur had zestig torens, zijne grondvesten waren die des muurs van

---

(*a*) Matth. XXVII : 7, 8. (*b*) Joh. XVIII : 1. (*c*) Matth. XXVII: 33; Hebr. XIII : 12. (*d*) Josef. Oudh. XX : 2; Oorl. VI : 25. (*e*) Josef. Oudh. XX : 7; Oorl. II : 31.

SALOMO; alleen het noordoostelijk punt, hetwelk vroeger het dal raakte, toen *Antonia* gesticht werd, was ingekort en eindigde nu, zich buigende naar het zuiden, aan den noordwestelijken hoek des tempels. — De tweede muur kwam met dien van HISKIA overeen; in dien muur stonden veertien torens. Daar echter het noordelijk en noordwestelijk deel der stad aldus slechts door twee muren gedekt was, bouwde AGRIPPA I aldaar nog eenen derden. De derde muur liep om *Bezetha* (nieuwe stad), op welken berg toen reeds vele woningen stonden. Van het dal des *Kedrons* beginnende, liep hij eerst met eene bogt, tegenover het *Vollersveld,* op den noordelijken steilen rand van *Bezetha* tot op den *Hoektoren*, boog zich dan wat zuidelijk, houdende ten noorden op den afstand van drie stadiën het graf der straks genoemde HELENA, Koningin van *Adiabene*, die, met haren zoon ISATES het Joodsche geloof omhelsd hebbende, ten tijde der regering van Keizer CLAUDIUS (41—54 n. CHR.) te *Jeruzalem* leefde, bij welk graf tevens de graven van de Koningen waren. Die muur eindigde ten westen met den sterken achthoekigen toren *Psefinus* op *Gihon.* Die nieuwe noordelijke muur was door eenen korteren ten oosten en door eenen langeren ten westen met de reeds bestaande verbonden. Van *Psefinus* liep de muur in eene regte lijn tot *Hippicus* en sloot dus *Golgotha* binnen de stad. Deze muur had negentig torens. Hij werd eerst kort vóór de belegering geheel voltooid (*a*). Ten noorden van dien muur was de hooge vlakte vervuld met tuinen en hoven. Juist tegen dezen laatsten muur was de eerste aanval der

(*a*) Josef. Oorl. V: 13.

Romeinen gerigt. TITUS legert zich met zijne keurbenden te *Skopos*, zeven stadiën ten noorden van *Jeruzalem* (*a*). Hij laat van den *Slangenpoel* of *Bethara* tot aan het zoogenaamde *graf van* HERODES alles slechten, de muren en heiningen der tuinen en erven afbreken; alle boomen, de vruchtdragende niet uitgezonderd, afhouwen; de holten vullen; de grachten dempen; de uitstekende rotsen breken (*b*). Terwijl eene keurbende (de tiende) op den *Olijfberg* zich legert (*c*), naderen de andere de stad. Zij legeren zich deels tegenover den toren *Hippicus*, deels tegenover den toren *Psefinus*, op twee stadiën afstands van de stad (*d*). Tusschen *Psefinus* en den *Hoektoren* maken zij na veertien dagen eene bres in AGRIPPA'S muur en veroveren aldus de *Noorderstad* of *Bezetha* (*e*). TITUS laat dezen muur grootendeels afbreken en zijn leger breidt zich over het veld der Assyriërs uit (*f*). Daarop wordt de tweede muur bestormd. Door eene bres dringen de Romeinen op den vijfden dag binnen de *Nieuwe-Benedenstad;* door hunne zorgeloosheid verliezen zij haar weder, maar herwinnen haar tevens. Het noordergedeelte van den muur breken zij nu af, het zuidergedeelte laten zij echter staan, doch leggen daar op de torens sterke wachten (*g*). Den derden muur, die door *Antonia* en den tempel beschermd wordt, tast TITUS eerst zonder gevolg aan (*h*). Later verovert hij *Antonia* en den tempel (*i*) en eerst door

(*a*) Josef. Oorl. V: 8. (*b*) Josef. Oorl. V: 12. (*c*) Josef. Oorl. V: 8, 10. (*d*) Josef. Oorl. V: 12. (*e*) Josef. Oorl. V: 17—20. (*f*) Josef. Oorl. V: 12*a*. (*g*) Josef. Oorl. V: 21—24. (*h*) Josef. Oorl. V: 30. (*i*) Josef. Oorl. VI: 1—28.

de inneming van den tempel is hij in het bezit van de *Oude-Benedenstad* en van *Oflan* of *Ofel*, welke hij ter plundering aan zijne soldaten overgaf, hun toelatende, haar te verbranden. Zij deden zulks den volgenden dag, welke brand zoo hevig werd, dat hij oversloeg aan het hof der Koningin HELENA, staande op het midden van den berg *Akra*, de huizen verslond en de lijken, waarmede de straten der stad vervuld waren, verteerde (*a*). Eindelijk moet hij nog de *Bovenstad* met hare muren en torens veroveren (*b*), doch de overwinning hiervan wordt door de vrees, die eensklaps de Joden bevangt, spoedig behaald, en met die overwinning is het uur der geheele verwoesting van de Heilige Stad geslagen. Stad en tempel worden geheel in den asch gelegd. Alleen de hoek van den muur naar 't westen werd gespaard, alwaar TITUS eene plaats voor eene bezetting wilde houden, en de drie „torens *Hippicus*, *Fasaël* en *Mariamne*, omdat zij, al de anderen in grootte en maaksel overtreffende, den nakomelingen tot een teeken mogten dienen, dat de dapperheid en krijgskunde der Romeinen zeer ongemeen moesten geweest zijn, om zulk eene sterke en vermaarde stad te veroveren." Na die vreesselijke slagting en verwoesting stonden die drie torens daar als grafzuilen op een groot lijkveld. Dit was het einde van *Jeruzalem*, eene stad zoo heerlijk en bij alle volken beroemd (*c*). Dus ziet men, dat noch de oudheid dezer stad, noch haar grondelooze rijkdom, noch hare befaamdheid, die zich over

(*a*) Josef. Oorl. VII: 7. (*b*) Josef. Oorl. VI: 41. (*c*) Josef. Oorl. VII: 1.

den ganschen aardbodem verspreid had, noch de roem wegens hare Godsdienst, haren ondergang hebben kunnen verhinderen" (*a*). Gevallen is zij aldus, die eertijds groote en magtige stad, dat ten hemel toe verheven *Jeruzalem;* want de mate harer ongeregtigheden en gruwelen was vol. Hare fondamenten zijn gevallen, hare muren zijn afgebroken; want dat was des Heeren wrake. Vervuld heeft zij in haren rampzaligen val de profetie, ruim dertig jaren vóór dien tijd door den grootsten en laatsten der profeten uitgesproken over de schuldige stad: *Jeruzalem, Jeruzalem, gij, die de profeten doodt en steenigt die tot u gezonden zijn, ziet, uw huis wordt u woest gelaten,* (*b*) *hier zal niet (één) steen op den (anderen) steen gelaten worden, die niet afgebroken zal worden* (*c*).

(*a*) Josef. Oorl. VI: 47. (*b*) Matth. XXIII: 37, 38. (*c*) Matth. XXIV: 2.

V.

HET TEGENWOORDIGE JERUZALEM.

Jeruzalem zou niet deelen in het lot van zoo vele steden der oude wereld, die, zonder eenig spoor van hare standplaats achter te laten, van de oppervlakte der aarde zijn verdwenen. De naam der *Heilige Stad* was bestemd, om voort te leven op den zelfden bodem, dien zij had verheerlijkt. Tot in spade eeuwen zoude zij omringd zijn van plekjes, rijk aan heilige herinneringen; geenszins om de Christelijke vereering te binden, maar veeleer om tot een altijd levend getuige te strekken voor de Godsdienst, welke eens binnen de muren van deze stad leefde en van haar is uitgegaan over geheel de wereld.

Het tegenwoordige *Jeruzalem* beslaat het grootste gedeelte van den grond, dien het oude vervulde. Het ligt geheel omsloten door eenen muur; maar het is een muur, die het oude *Jeruzalem* niet onwaardig zoude zijn geweest; die, niettegenstaande de vele

scheuren, zich statig verheft en een indrukwekkend gezigt oplevert. Immers niet uit steen, die gebakken werd, bestaat hij; uit bergsteen is hij zamengesteld en met kalk zijn de steenen verbonden. En kleine stukken, ruwe brokken zijn het niet. Elken steen heeft de bouwmeester zorgvuldig bewerkt. Hij hield zich hierbij hoofdzakelijk aan den vorm van een' dobbelsteen, doch hij week er dikwerf van af, rekkende het vierkant in de lengte. Steenen van slechts éénen voet vierkant vindt men weinige; de meesten hebben twee, drie en meer voet lengte. Maar er zijn ook geheele afdeelingen in den gordel van *Jeruzalem* waarin rijën zeer groote steenen voorkomen en zelfs vindt men er, die bestaan uit stukken, van welke ieder heeft tien, twintig en zelfs vijf en twintig, ja meer voet en eene hoogte van twee à drie voet. Er is één, die vier en twintig voet lang, zes voet breed en drie voet hoog is. Hoewel de meeste dezer steenen eenvoudig zijn, zijn ook vele versierd. De zerkhouwer heeft eenen rand, die één of twee duim breed en een halven duim diep is, rondom in de buitenzijde in den steen gelegd. Waar zulke gerande steenen regelmatig naast en boven elkander liggen, daar ziet men eigenaardig over den muur regte lijnen loopen, die het denkbeeld van zamenvoeging wegnemen en den muur tot eenen gladden gekwadreerden rotswand maken. De kleur der steenen, oorspronkelijk geelachtig geweest zijnde, is door verloop van tijd graauw en zwartachtig geworden. Zoodanige gordel voegt eigenaardig de stad, die is in eenen staat der rouwe. Maar sterke muren zijn het, want zij hebben eene dikte van zes tot acht voeten, zoodat de vijand

bij herhaling groote kracht moet aanwenden, om ze te breken. Hoog zijn zij, zoodat er aan geen beklimmen dan door middel van lange ladders valt te denken. De hoogte in het algemeen is vijftig voet. Maar niet altijd is het metselwerk zoo hoog. Er zijn plaatsen, waar in de rigting van de lijn des muurs rotsen lagen; van deze heeft men gebruik gemaakt, ze op die plaatsen makende tot fondamenten, waarop de muur vervolgens tot de bepaalde hoogte werd opgetrokken. Zulke vakken zijn er verscheidene, gelijk, om er hier slechts één' te noemen, ten noorden van de Damascuspoort, daar waar de grot van JEREMIA is, waar die profeet gezegd wordt, zijne klaagliederen te hebben geschreven. Tegenover die grot toch staat de muur op eene rots, die bijna tot boven toe loopt, zoodat er slechts zes lagen noodig waren, om het tot de volle hoogte te brengen. De rots daar, die kennelijk eens met den steenrug van JEREMIA's grot verbonden was, is loodlijnig afgesneden. De bovenlijn der muren is geenszins eene regte lijn; integendeel, de muren zijn getand. Ze te beklimmen is zeer gemakkelijk; telkens toch op den afstand van eenige honderd passen zijn er aan de binnenzijde trappen, die leiden naar boven. Is men daar, men ziet dan, dat de muur zijne geheele dikte niet behoudt tot boven toe, zoo als het van buiten schijnt. Vier voeten beneden de hoogte heeft de bouwmeester geeindigd met de binnenzijde verder op te trekken; hij heeft haar met eenen vloer belegd en aldus tot eenen gang gemaakt. Aan de buitenzijde heeft hij het werk vervolgd en deze aldus tot eene borstwering en schietgaten gemaakt. Zoo hebben de verdedigers ruimte, om zich te bewe-

gen en zijn zij tevens veilig achter de borstwering. Tot daar, waar zij onafgebroken is, beschut zij het lijf, terwijl het hoofd des schutters, die zijnen boog spant, bescherming vindt door de tinne of tand, achter welken hij zich plaatst. In die muren van *Jeruzalem* zijn torens. Zij zijn van tweeërlei aard. De gewone zijn niet anders dan vierkanten, die zoowel in de buitenzijde van den muur vooruitspringen, als boven den muur, ter hoogte van eenige voeten, uitsteken. Zij staan van elkander op den afstand van eenen boogscheut. Daar zijn ook andere gevaarten op meer dan ééne plaats in den muur; ook torens groot en rond, die eene dikte van dertig en eene hoogte van honderd en twintig voet hebben. Dien muur van *Jeruzalem* kan men in één uur rondgaan, zoodat de stad thans slechts de helft der ruimte inneemt van het *Jeruzalem* tijdens de verwoesting door de Romeinen.

Het oostelijk gedeelte van den noordelijken muur staat op den zelfden rand van *Bezetha*, waar AGRIPPA's muur eens werd opgerigt, de muur aan het *Kedrondal* daar, waar die van het *Oude Jeruzalem* zich verhief. Intusschen strekt zich deze niet meer uit tot nabij den voet van *Ofel*, integendeel wendt hij zich dwars over *Ofel* naar het Westen en loopt midden over *Zion's* hoogte. Eerst waar deze muur de tegenoverliggende zijde van *Zion* bereikt, neemt hij de plaats weder in, waar de oude het Westen van *Zion* dekte. Naauwelijks echter is de tegenwoordige muur den noordwestelijken hoek van *Zion* voorbij, of hij wijkt weder af van de oude lijn; want hij springt uit op *Gihons* hooge vlakte en hecht een deel van haar aan de stad. En in die afwijking gaat de muur voort,

terwijl hij, met eenen uitloopenden bogt, zich wendt naar den noordelijken rand van *Bezetha.* — De noordwestelijke hoek, dien AGRIPPA aan *Jeruzalem* trok, moge aldus evenzeer buiten gesloten zijn als de zuidelijke helft van het Oude *Zion* en het grootste gedeelte van het reeds in ouden tijd toegevoegde *Ofel*, — de voornaamste deelen des *Ouden Jeruzalems* vindt men toch in het hedendaagsche weder. De noordelijke helft van DAVID'S stad, een groot gedeelte van *Bezetha*, alsmede geheel *Moria* en *Akra* liggen binnen de muren van het tegenwoordige *Jeruzalem.*

Die beperking heeft waarschijnlijk reeds AELIUS HADRIANUS (die van het jaar 117—138 n. CHR. Keizer van het Romeinsche Rijk was) aan de stad gegeven, toen hij, op *Jeruzalems* puin, zijne *Aelia* bouwde, en op *Moria*, daar waar eens het Heiligdom van JEHOVA gestaan had, eenen tempel ter eere van JUPITER (Capitolinus) oprigtte, eene daad, die eenen bijna driejarigen opstand der daardoor zoo verbitterde Joden heeft ten gevolge gehad. Zeker is het althans, dat de zuidelijke helft van *Zion* reeds lag gesloten buiten de veste des Romeinschen Keizers en dat zijne muur ten noordwesten niet de grondslagen van den toren *Psefinus* bereikte. Die beperking bleef de stad behouden, en, hoe vaak dan ook hare muren in het verloop der eeuwen afgebroken en weder opgebouwd zijn geworden, men volgde met weinige veranderingen de door HADRIANUS getrokken grenslijn. Zij bleef de zelfde, toen in het jaar 1178 *Jeruzalem* in handen der Christenen was en uit eene inzameling in het Westen de muren hersteld werden. En toen ze, in 1219 door de Muhammedanen afgebroken

zijnde, in 1239 op nieuw door de Christenen werden opgebouwd, te gelijk met de oprigting van een sterk kasteel in het westelijk gedeelte der stad; — ja, daarna andermaal, ingenomen door den Emir DAVID VAN KERAK, voor MUHAMMED'S halve maan bezweken, maar in 1243 zonder eenig beding in handen der Christenen gekomen, ook weder werden opgerigt, bleef de rigting steeds dezelfde. Toen ten jare 1543 SELIM I *Jeruzalems* veste geheel vernieuwde, verplaatste hij haar niet. Hij volgde de grondslagen en gebruikte de grondstoffen der oude muren. Nog zijn ze zoo, als hij ze toen oprigtte. Op eene doorgaande schaal van vijf en twintig voeten aangelegd, verheffen zij zich, naarmate de grond buiten daalt, tot meerdere hoogte. Eene getakte borstwering is de bovenrand, uit welken op kleine afstanden naar buiten uitspringende vierkante torens uitsteken.

Het getal der poorten, die het *Jeruzalem* der middeleeuwen had, behield SELIM, zonder zich echter aan de plaats, waar zij stonden, te binden. In de zevende eeuw had de stad de *Porta David* (Jaffapoort), de *Porta villae fulconis* of *judiciaria*, ook in het westen; de *Porta Stefani* (Damascuspoort), de *Porta Benjamin* (Herodespoort), de *Portula* (tegenwoordige Stefanuspoort), de *Porta Aurea* (Guldenpoort), de *Porta Fecuitis* (Mistpoort) en de *Porta Zionis* (Zionspoort). In den noordelijken muur maakte SELIM twee poorten, die van *Damascus* en *Herodes;* in den oostelijken muur ook twee, de *Stefanus-* en de *Guldenpoort;* aan den zuidelijken muur gaf hij er drie, de *Aksa-*, de *Mist-* en de *Zionspoort*, doch in den westelijken slechts ééne de *Jaffapoort.* Allengskens werd echter dit achttal op

de helft verminderd, daar vier van haar toegemetseld of gesloten zijn geworden. Dus heeft de stad thans slechts vier uitgangen, doch deze naar de vier hemelstreken: de *Damaskuspoort*, de schoonste der stad, ten noorden, de *Stefanuspoort* ten oosten, de *Zionspoort* ten zuiden en de *Jaffapoort* ten westen.

Het tegenwoordige *Jeruzalem* is zoo rijk aan heiligdommen van Muhammedanen en Christenen, dat het ook daarom teregt den naam *El Kuds* of *de Heilige* dragen mag. Terwijl de gestichten der Muhammedaansche Godsdienst in het oostelijke gedeelte der stad zich verheffen, vervullen die der Christelijke Godsdienst het westelijke gedeelte van *Jeruzalem*, terwijl de Joden het zuidoostelijke tot hunne wijk- en klaagplaats hebben.

Het den Muhammedanen bovenal heilig gedeelte is de *el Haram* of *el-Haram esh-Sherîf*, d. i. het Heilige, de Heilige tempel. Een langwerpig vierkant is het, met een heerlijk groen grastapijt overdekt. Hier en daar staan enkele cypres-, vijge- en granaatboomen die, eene liefelijke lommer spreiden. Rijk welt daar het verkwikkend water, hetwelk dezen bodem weldadig besproeit en de hitte der lucht bekoelt. Deze even heerlijke als merkwaardige oppervlakte, is omsloten en gesteund door eenen stevigen muur, en beslaat het grootste gedeelte van het oosten der stad. Immers de geheele oostelijke muur van *el Haram*, die daar hangt op den steilen rand van het Kedrondal en twee derde deel des zuidelijken van het plein, die op *Ofels* rug zich verheft, is tevens buitenmuur van *Jeruzalem.* Die muur aan de zuidzijde is de hoogste. Hij schijnt echter niet uit het dal op-

gebouwd, maar aan den rand der rots gebouwd te zijn. De hoogte van dezen muur is niet minder dan zestig voet. Immers uit twee en dertig lagen steen bestaat hij, waarvan de benedenste acht ongeveer eene dikte van drie voet hebben, terwijl hunne lengte door elkander is van zestien tot twintig voet; de vier en twintig kleinere lagen hebben eene dikte van anderhalven voet. Daarentegen wordt de geheele noorder- en westermuur van *el Haram* belend door gebouwen, die aan dezelve leunen. Die ringmuur omsluit den eeuwig gedenkwaardigen grond, op welken SALOMO'S tempel prijkte; hij vereenigt thans met dien den bodem, waarop eens *Antonia's* torens zich verhieven. Daar staat omtrent op het midden van dit plein de moskee van OMAR. Van hoogen ouderdom is dat wereldberoemde bedehuis der Muhammedanen. Immers ten jare 637 na CHRISTUS, kwam de Khalif OMAR, de derde opvolger van MUHAMMED, (die echter na eene tienjarige regering in 644 werd vermoord) te *Jeruzalem*, die in het glansrijkste tijdperk der Muhammedanen als overwinnaar reeds door *Egypte* was getrokken, en gereed stond, om ook *Syrië* en *Perzië* aan zijnen magtigen schepter te onderwerpen. Na eenen heftigen strijd van vier maanden werd *Jeruzalem* bij verdrag aan hem overgegeven en verdrong MUHAMMED'S halve maan het kruis van CHRISTUS. Door den eerbied, welken hij werkelijk als Muhammedaan had voor de oude Israelitische eeredienst, door de hoop ook daardoor, om de Joden te eerder MUHAMMED te doen aannemen als den beloofden Messias, maar bovenal door het zoo groote gewigt, hetwelk hij als Muhammedaan hechtte aan de geheiligde plek, rigt

hij op de plaats, waar eens de tempel voor Jehova gestaan had, eene moskee op, klein en eenvoudig, hoedanig de eerste moskee was, die door MUHAMMED zelven te *Medina* was gebouwd. Die door OMAR gebouwde moskee deed ABD-EL-MELEK vijftig jaren later vervangen door die prachtige *Kubbet es Sakhrah*, welke, hoewel later nog vergroot en verfraaid, thans nog bestaat, maar naar den eersten stichter den naam *Moskee van* OMAR behouden heeft. Door de pracht en grootte dier moskee wilde ABD-EL-MELEK de bedevaarten naar *Mekka* doen vervangen door die naar *Jeruzalem*, wegens twisten, welke er toen onder de Arabische stammen waren, inzonderheid met dien stam, welke toen over *Mekka* heerschte. Moeite en kosten waren hem niet te veel, goud en zilver werden niet gespaard, maar overal kwistig tot verfraaijing aangebragt. Hooger en hooger steeg spoedig de eerbied, welken de Muhammedaan voor die plaats der aanbidding had. MUHAMMED zelf toch had reeds *Moria* eene der paradijsrotsen genaamd; „de eerste onder de steden," zeide hij, „is *Jeruzalem* en de eerste onder de rotsen de rots *Sakhrah*." Terwijl vele Joden en Christenen geloofden, dat daar niet alleen ABRAHAM in de geheel éénige offerande van zijnen beminden IZAÄK het grootste bewijs zijner onbepaalde gehoorzaamheid aan JEHOVA en daarmede een treffend voorbeeld ter navolging gegeven had aan zijne nakomelingen, ja ook allen, die zeggen aan JEHOVA te gelooven, — dat ook ten tijde van DAVIDS regering JEHOVA'S engel gedurende de driedaagsche pest daar gestaan had, ja JEHOVA zelf daar op dien berg zijnen bijzonderen troon gevestigd had, — zoo geloofden de Mu-

hammedanen, dat van die rots MUHAMMED was opgevaren ten hemel. Zij meenden, dat die rots vrij in de lucht zweefde, dat onder haar de ingang was tot het doodenrijk, dat ook onder uit haar al het water der gansche aarde ontspringt. Een voorwerp van zoodanige hooge vereering en de grootste bijgeloovigheid is aldus de door SALOMO reeds, vooral voor de tempeldienst, aangelegde geheime waterbak geworden. Eene vrij naauwkeurige beschrijving van die onderaardsche watergrot geeft CATHERWOOD (*a*) aldus: „Aan den zuidoosthoek van de rots *es-Sakhrah* is eene in de rots uitgehouwen kamer, *de edele grot* genoemd. Met eenen steenen trap daalt men in haar. Zij is van eenen onregelmatigen vorm, ongeveer zes honderd voet ruim en door elkander zeven voet hoog. In het midden van den rotsachtigen grond is eene ronde marmeren plaat, die, wanneer men daarop slaat, hol weergalmt, waaruit blijkt, dat daaronder een hol of eene bron is. De Muhammedanen noemen haar *Bir Arruah*, *bronnen der zielen*, van de goddeloozen namelijk, omdat zij gelooven, dat daar de ingang ter helle is. De bron wordt gezegd vóór veertig jaar (1790) nog open te zijn geweest, maar sedert dien tijd te zijn gesloten, omdat de gemeenschap, welke men met de afgestorvenen hebben konde, misbruikt was."

Op dat den Muhammedanen zoo heilig langwerpig vierkant is weder eene vierkante verheffing, met blaauwachtig wit marmer bevloerd. Zij heeft eene lengte van nagenoeg vijftien honderd voet en eene breedte

(*a*) BARTLETT'S Walks sec. Ed., bl. 154.

van ongeveer duizend voet en wordt *Stoa Sakhara* genoemd, tot welke men met acht marmeren trappen opgaat. In het midden van haar staat de zoo evengenoemde *Moskee van* OMAR. Zij is een groot achthoekig marmeren gebouw. Het onderste gedeelte der moskee is wit marmer; het bovenste mozaïk van witte, gele, groene, maar vooral van hemelsblaauwe kleur. — De muren zijn met spreuken uit den Koran beschreven. Die muren zijn hooger dan het einde van het dak, zoodat men de goot niet ziet; de muur toch bedekt die. Eene breede lijst bedekt het bovengedeelte van den muur. Elke der acht zijden is ongeveer acht en zestig voet lang. Aan elke dier zijden zijn zeven met eenen spitsen boog toeloopende vensterruimten, die geheel van boven tot beneden gaan; de bovenhelft heeft alles glas van verschillende kleuren, op welk glas, even als op de muren, Arabische spreuken geschreven staan; de benedenhelft echter is toegemetseld, welk metselwerk uit mozaïk van verschillenden vorm en kleur bestaat. Aan vier zijden zijn poorten, van welke echter ééne is toegemetseld. Uit dat achthoekig gebouw rijst een schoone met lood bedekte koepel, uit welken een tweede sierlijke koepel te voorschijn treedt, die eindigt in eene spits, waarop eene gouden halve maan, welke men op alle moskeën ziet, geplaatst is. Een ongeloovige, die in de moskee durft treden, moet zijne nieuwsgierigheid duur betalen. Naauwlettend wordt door den achterdochtigen en vadsigen Muselman de toegang tot het heiligdom bewaakt, zelfs door vrouwen en kinderen, die een vreeselijk geschreeuw aanheffen, ja zelfs steenen opnemen, wanneer een Christen of Jood de hun zoo heilige plaats wil betreden of maar den

schijn daartoe aanneemt. Immers eene groote heiligschennis rekent zulks een Muhammedaan, eene heiligschennis niet minder groot dan de ongeloovige begaat, die *Mekka* durft betreden. Daarenboven gelooven de Muhammedanen, dat elk gebed daar opgezonden genadige verhooring zal vinden, inzonderheid het gebed van de vreemdelingen. Zij gelooven zulks op grond der woorden, door SALOMO bij de tempelinwijding gesproken, toen de heerlijkheid des Heeren het Huis des Heeren vervulde: *dat uwe oogen open zijn, nacht en dag over dit Huis, over deze plaatse, van dewelke Gij gezegd hebt: mijn naam zal daar zijn: om te hooren naar het gebed, hetwelk uw knecht bidden zal in deze plaatse. Hoor dan naar de smeeking uws knechts en uws volks Israëls, die in deze plaatse zullen bidden: en Gij hoort in de plaatse uwer woning in den hemel; ja hoor en vergeef. Zelfs ook aangaande den vreemde, die van uw volk Israël niet zal zijn; maar uit verre landen om uwes naams wille komen zal; (want zij zullen hooren van uwen grooten naam en van uwe sterke hand, en van uwen uitgestrekten arm) als hij komen en bidden zal in dit Huis, — hoor Gij in den hemel, de vaste plaatse uwer woning en doet naar alles, daarom die vreemde tot u roepen zal, — hoor dan in den hemel hun gebed en hunne smeeking en voer hun regt uit* (*a*). Bevreesd zijn zij daarom, dat Joden en Christenen daar ook smeekingen zullen opzenden tegen de Muhammedanen en voornamelijk ook de zoodanige, om *Jeruzalem* weder te maken tot den hoofdzetel van ABRAHAM'S nakomelingschap of tot eenen eigendom der Christenen.

(*a*) I Kon. VIII : 29, 30, 41—43, 45.

Terwijl vroeger de meesten, die het waagden de moskee binnen te treden, onder de slagen en vreeselijke mishandelingen bezweken, zijn lateren slechts deerlijk gehavend en hebben tegen betaling van eenen aanzienlijken losprijs het leven kunnen behouden. Zulks ondervonden ook zij, die zelfs van den Sultan verlof hadden ontvangen, om het heiligdom te bezoeken, maar niettegenstaande dat, deerlijk mishandeld werden; het bleek dus, dat indien de Sultan zich ook de magt aanmatigde, eenen ongeloovige in de moskee te brengen, hij echter de magt niet had, hem er ongedeerd weder te doen uitgaan. Onder de Westerlingen, welke meermalen de moskee hebben bezocht en haar naauwkeurig beschreven hebben, moeten de Engelschen Dr. RICHARDSON en BONONI in de eerste plaats genoemd worden. Viermaal toch betrad eerstgenoemde de moskee; het werd hem vergund onder krachtige bescherming door OMAR EFFENDI, als blijk van erkentelijkheid voor de genezing eener oogkwaal. Terwijl hij door een der overdekte en op marmeren zuilen rustende voorhoven, hoedanig men voor ieder der vier poorten vindt, de moskee was binnengetreden, vond hij zich in zoover te leur gesteld, dat hij geen belangrijk geheim vond, waar hij zulks verwacht had. De pracht en het grootsche van het inwendige echter overtroffen zijne verwachting. Aan elke der acht zijden toch staan drie, twintig voet hooge, pilaren. Zestien zuilen dragen den grooten koepel, die eene hoogte van nagenoeg negentig voet heeft en wiens middellijn veertig voet is. Eenige prachtige marmeren en met Koranische spreuken beschreven leerstoelen vindt men er. De middelruimte der moskee wordt door

een ijzeren traliehek omgeven. Daar storten de Muhammedanen hunne gebeden uit, het aangezigt wendende ten zuiden naar *Mekka*, de geboorteplaats van den stichter hunner Godsdienst, van MUHAMMED. In het midden van die omslotene ruimte is onder den koepel eene tweede afsluiting, door middel van een verguld houten hek. Binnen die tweede omsluiting ligt die heilige steen, omtrent welken zoo vele legenden zijn. Die groote, vijf voet boven den marmeren vloer uitstekende kalksteen, is zoo zorgvuldig omsloten, om hem voor de aanraking en ontheiliging der menigvuldige pelgrims te bewaren. De Muhammedanen toch gelooven, dat ALLAH dien steen, uit den hemel, te *Jeruzalem* heeft doen neêrvallen, toen voor het eerst daar de stem der profetie gehoord werd; dat die steen daarom later weder naar den hemel wilde terugkeeren, toen de profeten uit *Jeruzalem* vloden; dat echter de den aardbewoners zoo toegenegen engel GABRIëL dien steen heeft teruggehouden, waarvan men nog de indruksels van GABRIëLS vingeren op dien steen toont. Zij gelooven, dat MUHAMMED zelf dien steen later aan de rots *Moria* heeft vastgehecht en die steen daarna het middelpunt is geworden der door OMAR gebouwde moskee; zij staven dat beweerde zelfs door de aanwijzing der voetstappen van den Profeet! Anderen gelooven! dat het die steen is, dien de aartsvader JAKOB te *Luz*, toen hij, vlugtende voor zijns broeders wraak, henentoog naar zijns moeders land en maagschap, tot zijne hoofdpeluw genomen had, in dien merkwaardigen nacht, toen hij droomde, dat daar was *een ladder gesteld op de aarde, welker opperste aan den hemel raakte;*

en ziet de engelen Gods klommen daarbij op en neder, welken steen de aartsvader daarna met olie begietende, tot een opgerigt teeken zettede, dien heiligende tot een *Bethel*, tot een *huis Gods* (*a*). Er zijn ook zelfs vele Joden, die gelooven, dat die steen eertijds in het *Heilige der Heiligen* heeft gelegen, ja dat hij de verlorene verbondkist bedekt, van welke men na de verwoesting van den Salomonischen tempel door de Babyloniërs niets meer leest; dat men, om de arke des verbonds weder te vinden, slechts dien steen behoeft weg te nemen. — Als een der prachtigste gedenkteekenen der Oostersch-Arabische bouwkunst staat het hoogvereerd bedehuis der volgelingen van den leugenprofeet daar op *Moria*, op dien zoo geheiligden berg, waar eens SALOMO het *Heiligdom des Heeren* bouwde, en slechts van verre mag de Israeliet de plaats aanschouwen, welke te betreden voor zijn ver voorgeslacht het heiligste genot was, voor hetwelk hij geene moeite en opoffering te groot rekende.

Aldus predikt *Moria*, de zelfde berg, waar eens, bij de tempelinwijding, het heiligste verbond tusschen Jehova en Israel werd gesloten, luide en krachtig, dat het eens gesloten, maar door Israel zoo schandelijk verbroken verbond heeft opgehouden. Want sedert God een beter verbond met geheel de wereld op *Golgotha* had gesloten, had *Moria* ook opgehouden de geheiligde bidplaats bij uitnemendheid te zijn. Hersteld is zij als zoodanig niet geworden; de pogingen daartoe veelmalen aangewend, zijn steeds zigtbaar en treffend verijdeld. Inzonderheid ook de pogingen

(*a*) Gen. XXVIII : 11—22.

van den Keizer JULIANUS, den *Afvallige*, die, de wreedheid en weelderigheid van zijnen oom en voorganger CONSTANTIUS verfoeijende, medegesleept ook door de wijsgeerige en dichterlijke schriften der Grieken en Romeinen, — de Heidensche eeredienst in vollen glans wilde herstellen. Daartoe wilde hij, gedurende zijn kortstondig Keizerschap van slechts twee en twintig maanden, hare grootste mededingster, de Christelijke godsdienst, zooveel mogelijk vernederen, en hij meende zulks het best te doen, door eene der profetiën van CHRISTUS, dien hij uit minachting steeds *den Galileër* noemde, te logenstraffen, de profetie namelijk, dat het volksbestaan van Israel zou ophouden. Daarom had hij, reeds terstond na de aanvaarding der regering, aan de alom verstrooide Israeliten vrijheid en ondersteuning beloofd en geschonken, om den toen, vóór bijna drie honderd jaren, verwoesten tempel op *Moria* te herbouwen en dien weder tot middelpunt der Israelitische eeredienst te maken. Gretig werd van dat verlof en die hulp gebruik gemaakt, zoodat reeds ten jare 362 door hen daarmede een begin werd gemaakt. Maar, aldus verhalen de oude Christenschrijvers, stormwind en aardbeving en uit den grond opkomende vuurvlammen vernielden het pas begonnen werk, doodden vele der bouwlieden en maakten allen verderen arbeid onmogelijk. Want dat door Israel verworpen, dat van *Moria* weggenomen heil was geschonken aan de geheele wereld. Vervuld toch was de profetie des Heeren: *Het Koningrijk Gods zal van u weggenomen worden, en een volk gegeven; dat zijn vruchten voortbrenge* (*a*). Alomme toch heeft God zich door

(*a*) Matth. XXI : 43.

CHRISTUS geopenbaard als eenen Geest, die aangebeden moet worden in geest en in waarheid; tot wiens aanbidding men noch naar *Gerizim*, noch naar *Moria* behoeft op te gaan, maar elk plekje in de heerlijke schepping tot eenen tempelberg kan heiligen.

Op het zuidelijke gedeelte van dat effen en even schoon als merkwaardig plein *el-Haram*, staat, bijna honderd schreden ten zuiden der groote moskee van OMAR, de roodgekleurde moskee *el-Aksa*, d. i. *de verst verwijderde.* Dien naam *el-Aksa* draagt die moskee, omdat zij van de drie aan de Muhammedanen meest heilige steden, namelijk *Mekka*, *Medina* en *Jeruzalem*, de noordelijkste, de verst verwijderde is van de gewijde plaatsen in Arabië. Zij vertoont, de koepel aan het zuideinde uitgezonderd, nog geheel de oude *Basilica.* Ter wederzijden van het spits oploopend dak, dat op zijne muren zich verheft, beginnen twee platte daken, die aan beide zijden zich uitstrekken. Die naam *el-Aksa* is meermalen, met het oog op de plaats waar zij stonden, gegeven aan de verzameling van moskeën, welke men op *el-Haram* vindt. Die moskee was oorspronkelijk eene Christenkerk, ter eere der *Heilige Maagd.* Zij werd ten jare 530 gesticht door den Romeinschen Keizer JUSTINIANUS I, die niet alleen beroemd is geworden door de schitterende wapenfeiten zijner groote legerhoofden en door den reuzenarbeid zijner voortreffelijke regtsgeleerden, maar ook door de stichting van vele schoone Christenkerken en doelmatige kloosters, zoowel in als buiten Palestina (*a*). Die aan MARIA gewijde kerk werd reeds spoedig, slechts ruim

(*a*) Deel I, bl. 124.

éêne eeuw later, toegeheiligd aan MUHAMMED, — zij werd veranderd in eene moskee! Ook onder die moskee zijn ruime gewelven, welke denkelijk van den tijd van SALOMO of HERODES *den Groote* afkomstig zijn. De Muhammedanen vereeren in die moskee ook eenen steen, op welken zij gelooven, dat eens MUHAMMED ten jongsten dage in het *dal Josaphat* zal zitten, om de wereld te rigten. In dien steen echter ziet de naauwkeurige beschouwer slechts een brokstuk van eenen gebroken marmeren zuil, die boven in den oostelijken muur is gemetseld, hoedanige stukken op vele plaatsen in den muur zijn gevoegd. Daar dat stuk echter dikker is dan de muur, zoo springt hij natuurlijk iets vooruit en hangt als zoodanig eenigzins over het aan de oostzijde des muurs grenzende *dal Josaphat*, en gaf aldus aanleiding tot eene dier duizende legenden, welke men bij de Muhammedanen zoo overvloedig vindt. Nog vele kleinere moskeën en minarets staan aan de binnenzijde, tegen de muren van het zoo schoone *el-Haram*.

Regt tegenover de moskee van OMAR, tusschen den westelijken muur der stad en de westzijde van het tempelplein, hebbende de Damascuspoort ten noorden en den zuidelijken muur der stad ten zuiden, is *de Kerk van het Heilige Graf* gelegen. Terwijl de Muhammedanen beweren, dat hunne moskee op de juiste plaats van den Salomonischen tempel staat, willen de Christenen, dat daar, waar de kerk van het Heilige Graf zich verheft, eens de plaats van kruisiging en grafrust des Heeren geweest is. Die plaats is ook oorzaak geweest van vele en voortdurende oneenigheden. Immers zij, die de echtheid der overlevering aannamen, betwistten

elkander het regt op den eigendom dier zoo eeuwig gedenkwaardige plekjes, welke twisten dikwerf tot de meest ergerlijke tooneelen aanleiding gaven, ten aanschouwen van ongeloovigen. Twisten inzonderheid zijn er veelvuldig en hevig gevoerd tusschen hen, die de echtheid der overlevering aannamen en hen, die haar bestreden. Terwijl men aan den eenen kant, veelal met eene overdrevene naauwkeurigheid, plekje voor plekje wist te heiligen door een of ander, hetwelk betrekking had op het lijden of sterven, de begravenis of opstanding des Heeren en daarbij niet zelden in de ongerijmdste bijgeloovigheden verviel, ontzeide men aan den anderen kant alle gezag aan eene eeuwen oude overlevering, welke dikwerf meer door een medelijdend schouder ophalen dan wel door degelijke gronden werd verworpen. Eene der vele tegenwerpingen, van welke wij hier slechts gewag maken, is, dat met de berigten, welke men in de Evangeliën omtrent de ligging van *Golgotha* en het Heilige Graf vindt, die der thans daarvoor aangeduide plaatsen, welke midden in de nieuwe stad zijn, niet overeenkomt. Immers in de Evangeliën lezen wij, dat de plaats der kruisiging was buiten doch tevens nabij de stad. JOHANNES toch berigt ons omtrent de plaats der kruisiging: (PILATUS) *gaf Hem hun over, opdat Hij gekruist zoude worden. En zij namen* JEZUS, *en leidden (Hem) weg. En Hij, dragende zijn kruis, ging uit naar de (plaatse) genaamd Hoofdscheêlplaatse, welke in het Hebreeuwsch genaamd wordt Golgotha* (*a*). *De plaats, waar* JEZUS *gekruist werd, was nabij de stad* (*b*). Zulks bevestigt ook

(*a*) Joh. XIX : 16, 17. (*b*) Joh. XIX : 20.

de schrijver van den brief aan de Hebreën, terwijl hij groot gewigt hecht aan die bijzonderheid, dat de Heer buiten de stad geleden heeft. *Daarom*, zegt hij, *heeft ook* JEZUS, *opdat Hij door zijn eigen bloed het volk zoude heiligen, buiten de poort geleden* (*a*). De gewijde schrijvers berigten ons tevens, dat het graf, waar de gekruisigde JEZUS was nedergelegd, evenzeer buiten *Jeruzalem* en wel in de nabijheid der geregtsplaats was. De duidelijkste aanwijzing daarvan geeft ons de vierde Evangelist, schrijvende: *Daar was in de plaatse, waar Hij gekruist was, een hof, en in den hof een nieuw graf, in hetwelk nog nooit iemand gelegd was geweest. Aldaar dan leiden zij* JEZUS, *om de voorbereiding der Joden, overmits het graf nabij was* (*b*). Dat het graf van JEZUS was buiten *Jeruzalem*, berigt ons MATTHEUS als ter loops, terwijl hij den invloed der opstanding des Heeren op de grafwacht mededeelt: *als zij henengingen, ziet, eenigen van de wacht kwamen in de stad, en boodschapten den Overpriesters al de dingen, die geschied waren* (*c*). Overeenkomstig die aanwijzingen, wilde men ook nog later beide die plaatsen van de diepste vernedering en schoonste verheerlijking van JEZUS zoeken buiten de poorten der Heilige Stad. Men verloor daarbij ten eenemale uit het oog de wisselingen, welke *Jeruzalem* als stad heeft ondergaan; dat, terwijl de tegenwoordige muur een groot gedeelte der oorspronkelijke stad ten zuiden en zuidoosten buitensloot, hij daarentegen den aan de westzijde gelegen' grond, waar de heuvel *Golgotha* was, bragt binnen de stad; dat, even als vroeger de gansche berg *Sion* lag in de

---

(*a*) Hebr. XIII: 12. (*b*) Joh. XIX : 41, 42. (*c*) Matth. XXVIII : 11

stad, maar thans voor het grootste gedeelte buiten haar liggende, veranderd is in bouwgrond, zoo ook het vroeger buiten de muren liggende *Golgotha* thans ligt binnen hare grenzen. Immers reeds tien jaren na de kruisiging van JEZUS, heeft HERODES *Agrippa*, kleinzoon van HERODES *den Groote*, *Golgotha* en den omliggenden grond, waar eens het graf des Heeren was, binnen den stadsmuur gesloten. Terwijl dus de aangeduide plaats inderdaad de juiste plaats kan zijn, mag men daarenboven ook aannemen, dat het niet denkelijk is, dat de eerste Christenen de plaats, waar JEZUS was gekruisigd, — waar Hij na zijn lijden en in zijnen dood gelegen had, — waar ook Hij als overwinnaar van dood en graf was opgestaan uit de dooden, — waar ook engelen de blijde verkondiging dier opstanding hadden doen hooren, uit het oog verloren hebben. Neen, bewaard moet die plaatse zijn gebleven in het geheugen der eerste Christenen, even, ja nog meer onvergetelijk moet zij geweest zijn dan de plaats, waar MARIA het in doeken gewonden kindeke eens nederlegde in de kribbe. Op de geboorte- en doodsgrot des Heeren is steeds het oog van den Christen gevestigd geweest, en mededeeling daarvan heeft het eene geslacht aan het andere gedaan. Verloren kan zij ook niet geraakt zijn, toen, tijdens de belegering en vreeselijke verwoesting der stad door TITUS, de Christenen naar het Over-Jordaansche, bepaaldelijk naar het waterrijke *Pella*, eene in het noorden van *Perea* gelegene stad, gevlugt waren. Na de verwoesting toch schijnen de Christenen in de stad teruggekeerd te zijn. Ongestoord ook schijnen zij daar woonplaats behouden te hebben, toen in het jaar 135, na den opstand

van BAR COCHBA, die zich den MESSIAS noemde, den Joden op straffe des doods verboden werd *Jeruzalem* te betreden, waaruit men tevens niet alleen mag opmaken, dat er toen eene scherpe afscheiding was tusschen de Christenen en Joden, maar ook dat die afscheiding genoegzaam bekend was, om alle verwarring tusschen Joden en Christenen, welke zoo vaak bij de Heidenen had plaats gegrepen, bij de Romeinen te voorkomen. Het schijnt ook, dat de Christenen in de gunst der Romeinen deelden, om hunne onderwerping aan de wetten en de opvolging van het bevel des Heeren: *geef den Keizer wat des Keizers is* (*a*). En toen ten jare 136 Keizer AELIUS HADRIANUS, ter gedachtenis zijner twintigjarige regering, het zoo verwoeste *Jeruzalem* weder opbouwde en versterkte, het naar zijnen naam, *Colonia Aelia Capitolina* noemde, daar altaren oprigtte ter eere van de Goden der Romeinen, koos hij daartoe vooral de plekjes, waar de Joden en Christenen hulde gebragt hadden aan hunnen God en Zaligmaker. De Romeinsche Keizer deed zulks vooral opdat de Joden en Christenen ook daardoor te eerder zouden worden opgewekt, zich voor de Goden der Romeinen te buigen. Dat doende bewaarde hij toen ook de herinnering aan de sterf- en begraafplaats van JEZUS, door op den kruisheuvel een marmeren beeld te plaatsen van VENUS, de door de Romeinen zoo hoog vereerde Godin der liefde, — en op de aan de Christenen zoo dierbare grafplaats des Heeren, eenen tempel te stichten ter eere van die Heidensche Godin. Aldus

(*a*) Matth. XXII : 21.

werd een Heidensch Keizer zonder zulks te willen of te weten het middel, om de aan de Christenen zoo dierbare en geheiligde plaatsen der vergetelheid te ontrukken. Bewaard bleef aldus de bekendheid dier plekjes, ook in die voor *Jeruzalem* zoo donkere eeuwen, toen zelfs zijn oude eerbiedwaardige naam werd vergeten, toen de *Heilige Stad* niet meer als *Jeruzalem*, maar alleen onder den nieuwen Romeinschen naam *Aelia* bekend was; met welken naam *Aelia* zij vele eeuwen, zelfs nog langen tijd nadat zij onder het gebied der Muhammedanen was, genoemd werd.

Immers die voor de Christenen zoo ergerlijke ontheiliging van het graf van den gekruisten Heer is geeindigd, toen, met de verheffing van KONSTANTIJN tot Keizer, de Christelijke godsdienst godsdienst van den staat werd. De ijverige zoon toch wilde even als de grijze en zoo vrome moeder het verzuim van eeuwen herstellen, — en de miskenning, der godsdienst van CHRISTUS aangedaan, door de grootste verheerlijking vergoeden. Het *Heilige Graf* was een voorwerp, waarop spoedig beider oogen gerigt waren. Bijgestaan door den Jeruzalemschen Bisschop MACARIUS, deed men onderzoekingen; opgravingen hadden plaats, en weldra was het hun tot ontwijfelbare zekerheid geworden, dat de plaats, waar HADRIANUS den heidenschen tempel had opgerigt, de zoo geheiligde en gezochte plek was. De mogelijkheid, dat de tijd het graf ongeschonden heeft gelaten, kan men niet ontkennen, wanneer men bedenkt, dat graven in rotsen uitgehouwen, even als de rotsen zelven, eeuwen lang de verwoestingen des tijds trotseren. In de wijze, waarop het *Heilige Graf* is wedergevonden, verschillen de overleve-

ringen. Terwijl sommigen beweren, dat de mondelinge overlevering de gedachtenis aan die plaats heeft bewaard, — willen anderen, dat de zaak zich aldus heeft toegedragen. Terwijl HELENA, na plegtige geloften gedaan te hebben, om de door een of ander uit het leven van JEZUS of de Apostelen geheiligde plaatsen op te sporen, en ze daarna met kapellen te versieren, te *Jeruzalem* kwam, ontbood zij honderd Joden van *Jeruzalem* en *Galilea*. Uit die honderd mannen koos zij weder tien, en uit die tien drie, welke, naar zij meende haar aldus door God werden aangewezen, om de door haar verlangde inlichtingen te kunnen geven. Maar te vergeefs vroeg zij ze van hen, zij bad en smeekte hen, doch ontving geen ander antwoord, dan dat zij die plaatsen niet kenden en geene aanwijzing konden geven. Intusschen was haar geloof zoo vast, dat die mannen ze moesten weten, dat zij ze noodzaakte, door foltering te openbaren wat zij aan de dringende bede geweigerd hadden. Zij liet ze werpen in eenen droogen maar diepen put; zeven dagen bragten zij daar door zonder eenig voedsel of drank. Toen zeide een van hen, JUDAS genaamd: „de plaatsen, naar welke „die vrouw vraagt, heeft mijn vader mij aangeduid, hij „wist ze van mijnen grootvader." Zijne beide lotgenooten deelden die woorden mede aan HELENA, die JUDAS door middel van geeseling tot de bekentenis en aanwijzing bragt. Hij wees eene met mest overdekte plaats als die der begravenis aan, onder aanroeping van den naam des Heeren: „Heer! wanneer hier eens „de begravenis plaats had, doe dan de aarde beven „en eenen rook opstijgen, opdat ik gelooven kan." Daarop beefde de aarde en een welriekende rook

steeg omhoog. Aldus werd de gezochte plaats gevonden en JUDAS later een Christen. Plaats moest daarom ten jare 335, het dertigste regeringsjaar van KONSTANTIJN, de heidensche tempel maken voor de zoo prachtige kerk (*a*), *basilica*, welke niet zoo zeer als rijk kunstgewrocht van negen jaren, maar vooral als een boven alle andere plaatsen geheiligde, voortaan de oogen der gansche Christenheid op zich zoude vestigen. Slechts bijna drie eeuwen stond dat zoo hoog vereerde bedehuis. Toen de Perzische veroveraar CHOSROËS II, ten jare 614 Palestina veroverde, *Jeruzalem* innam en ontelbare Christenen doodde, vernielde hij ook de prachtige kerk van het Heilige Graf ten eenen male door het vuur, ja, voerde zelfs het heilige kruis mede. Wel is waar bleef Palestina en dus ook het Heilige Graf niet langen tijd onder de dwingelandij der Perzen. De reeds te lang door de overmoedige Perzen getergde Keizer HERACLIUS verbrak de Perzische slavenketen, heroverde het weggeroofde kruis, welke herovering nog jaarlijks in de Roomsche Kerk op het *Feest der Kruisverheffing* (14 September) herdacht wordt,— en de verbrande kerk van het Graf des Heeren herrees, even als een feniks, uit hare asch. Opgebouwd werd zij vooral door den heiligen ijver van den Abt MODESTUS en de zoo ruime ondersteuning van JOHANNES *den Barmhartige*, Patriarch van *Alexandrië*, die behalve duizend werklieden en duizend lastdieren ook eenen ruimen voorraad levensbehoeften en bouwstoffen zond. Maar beveiligd voor nieuwe verwoesting zou zij niet blijven, hoewel zij grootmoedig door OMAR en zijne

(*a*) Zie Deel I, bl. 115, 116.

opvolgers gespaard werd, overeenkomstig de openlijke plegtige verklaring door den Khalif bij de inneming der stad gedaan, toen hij niet alleen levensbehoud en eigendom aan de inwoners verzekerde, maar ook aan de bedehuizen der Christenen, vooral aan dat boven het Heilige Graf bescherming verleende. Bij meerdere opstanden echter van de Muhammedanen had de Grafkerk veel te lijden, vooral op den eersten Paaschdag van het jaar 936, toen zij voor een groot gedeelte verbrand en verwoest werd. Spoedig werd zij herbouwd, maar de brandstichting werd ook herhaald ten jare 969, bij welke zelfs de Patriarch JOHANNES IV het leven verloor; eene gebeurtenis, die in het Westen diep medelijden met de Oostersche Christenen deed ontstaan en reeds toen de begeerte, om hun te hulp te komen, opwekte. Weder werd zij hersteld, maar ook ten jare 1010 weder vernield. De Egyptische Khalif HAKEM BIAMER ALLAH, de profeet der Drusen, die zijne regering door de meest wreede vervolging der Christenen in *Egypte* en *Palestina* gekenmerkt heeft, gaf daartoe het bevel, en de Gouverneur van *Ramlah* voerde het met overdreven naauwkeurigheid uit, zoodat niet alleen de kerk, maar ook het graf zelf tot den grond toe verwoest werd. Verwoest bleef zij aldus, tot zijn opvolger EDH-DHAKER den opbouw der kerk begunstigde en in 1048 voltooide (*a*). Gebouwd werd toen op het graf zelf eene ronde kerk met eenen van boven open zijnden koepel en op den kruisheuvel eene alleen staande kapel. De kruisvaarders rigtten echter daar de prachtige kerk op en om-

(*a*) Zie Deel I, bl. 137, 138.

sloten den geheelen gewijden omtrek met muren en gaven dus die uitgebreidheid en vorm aan de kerk van het Heilige Graf, welke zij nog heden ten dage heeft. Immers terwijl in 1188, na eene bijna negentigjarige regering van acht Frankische Koningen te *Jeruzalem*, de stad weder in handen der Muhammedanen kwam en de Christenkerken weder in moskeën veranderd werden, werd het *Heilige Graf* voor eene aanzienlijke som door de Syrische Christenen vrij gekocht. Terwijl het Heilige Graf onder verschillende lotgevallen van *Palestina* in het genoegzaam onafgebroken bezit der Christenen is gebleven, heeft het groote prachtige gebouw ook geene noemenswaardige veranderingen ondergaan tot het jaar 1808, toen de kerk op den 12 October grootendeels door de vlammen werd vernield. De vlam in de Armenische Kapel uitgebarsten zijnde, verwoestte den grooten koepel en vele marmeren zuilen en rigtte meer andere aanzienlijke schade aan. De Latijnen beschuldigden toen en beschuldigen nog steeds de Grieken als stichters van dien brand. Zij zeggen, dat de Grieken aldus, door de afgebrande kerk uit eigene middelen te herbouwen, het regt van eigendom, hetwelk de Roomsche Christenen sedert eeuwen daarop hadden, zochten te verkrijgen. Terwijl echter nog over de ware oorzaak van den brand een sluijer hangt, is echter de schade spoedig hersteld. Met ongeloofelijken spoed toch hebben in één jaar tijds de Grieksche Christenen zich beijverd, om het afgebrande met geene noemenswaardige veranderingen te herstellen en op te bouwen. Elke ondersteuning van de Latijnen weigerden zij. Om des te beter hun vol regt van eigendom te kunnen laten gelden, hebben

zij ook dat vernieuwd, wat niet zoo zeer noodzakelijk was, waardoor de Grieken ten sterkste zijn beschuldigd geworden, dat zij zooveel mogelijk de aan de Latijnen bijzondere dierbare herinneringen hebben uitgewischt, door de vernieling ook van de graven der door hun zoo hoog vereerde Frankische koningen, GODFRIED VAN BOUILLON en zijnen broeder BOUDEWIJN I, welke graven aan den voet van den kruisheuvel in de ADAM'S *kapel*, bij den ingang regt tegenover elkander waren, door het wegnemen der latijnsche opschriften, enz. De tot dien opbouw benoodigde aanzienlijke sommen ontvingen zij, vooral van hunne geloofsgenooten uit *Konstantinopel*. Te vergeefs waren de luide en daaronder vele zoo billijke klagten der Latijnen. Zij toch konden toen in die voor het Westen zoo woelige en donkere dagen geene afdoende voorspraak van hunne Frankische broeders, hunne voormalige beschermers, verkrijgen, en evenmin van hen de noodige sommen gelds ontvangen, om de dure gunst der geldgierige Turken te koopén. En nog zijn bij de Turken de Grieken de meest begunstigden, niet alleen om hunne slaafsche onderdanigheid aan de bestuurders van het land, maar vooral ook om de groote geldelijke opbrengsten en andere voordeelen, welke de Muhammedanen zoo ruimschoots van hen trekken. De Muhammedanen dus, die zich als eigenaars van het land, ook eigenaars van het *Heilige Graf* noemen, hebben de door de Grieken verlangde en hun ingewilligde voorregten steeds gehandhaafd. Aldus steunende op hunne overmagt, trachten zij meer en meer de gewijde oude eigendommen der Latijnen in hun bezit te krijgen.

Het gansche groote gebouw, hetwelk met den naam *Kerk van het Heilige Graf* bestempeld wordt en eenigzins in den vorm van een kruis gebouwd is, omsluit de drie gewijde plaatsen, op ieder van welke vroeger afzonderlijke Kapellen stonden, namelijk het eigenlijk gezegde Heilige Graf, ten westen aan den voet van den kruisheuvel, de plaats der kruisiging zelve op Calvarië en die der kruisvinding, zijnde diep in den grond aan de oostzijde van den heuvel. — Aan de zuidzijde is de eenige en algemeene ingang. Ingetreden zijnde, ziet men ter linkerhand eene Turksche wacht, gewoonlijk van vijf of zes man. Men ziet ze meestentijds liggen op eenen divan, die in eene nis geplaatst is, en hen, rookende uit lange Turksche pijpen en sterke koffij drinkende, den tijd doorbrengen. Die wacht is daar geplaatst niet alleen om voor hen, die op eenen tijd waarop de groote kerkpoort is gesloten, maar de kerk wenschen binnen te treden, haar tegen eene kleine gift te ontsluiten, (daar de gewone toegang thans op bepaalde uren vrij is,) maar voornamelijk als politie, om de orde en rust te bewaren. De Turken toch doen zich daar nadrukkelijk als eigenaars van het Heilige Graf gelden. Zij doen het vooral bij de twisten, welke daar menigvuldig en dikwerf vrij hevig gevoerd worden tusschen de bedevaartgangers, maar vooral tusschen de elkander zoo vijandige Grieken en Latijnen, twisten, welke niet zelden de meest ergelijke tooneelen opleveren. Aan de bezoekers echter van de Grafkerk geven zij de meest onbeperkte vrijheid. Ongestoord kan elke bedevaartganger zich daar overgeven aan stille godsdienstige overdenkingen en den toegang tot het graf zelf zich doen openen.

Tredende in het koor der kerk, ziet men voor zich liggen den *steen der zalving* (petra unctionis.) Hij is uit eerbied en vooral ter voorkoming van schending omgeven door een traliehek en overdekt met eene marmeren plaat en in eenen marmeren rand gevat. Op elk der vier hoeken is een opstaande gouden knop. Die steen heeft eene lengte van twaalf, eene breedte van vier en eene hoogte van één voet. Aan het hoofd- en het voeteneinde staan drie buitengewoon groote zilveren kandelaren, waarop waskaarsen. Twee van die kandelaren gaven de Grieken, twee de Armeniërs en twee de Latijnen. Terwijl er acht altijd brandende zilveren lampen boven den hoog vereerden steen hangen, worden de kaarsen slechts bij plegtige gelegenheden aangestoken. De overlevering zegt dat JOSEPH *van Arimathea* en NIKODEMUS op dien steen het zoo aandoenlijke en liefdevolle werk der zalving van den gekruisten Zaligmaker hebben verrigt. In groote eer is steeds deze steen gehouden en groote sommen gelds zijn besteed, om dien in eigendom te verkrijgen of te behouden. Van daar, dat hij zoo vele malen van eigenaar is veranderd en, gekocht zijnde van de Muhammedanen, dan eens bezeten werd door de Kopten, Georgiërs, Latijnen en Grieken. Dat die steen echter meermalen is verwisseld, is boven alle bedenking. Onderscheidene naauwkeurige en geloofwaardige reizigers in verschillende eeuwen verschillen toch onderling aanmerkelijk van elkander in de opgave van grootte en kleur. Met de meest overdreven vergoding heeft men dien steen vereerd. Niet alleen dat men daarbij zijn gebed uitstortte, gelijk de pelgrims nog doen, niet al-

leen ook dat men dien steen met rozenwater besproeide en op den eersten dag van de groote vasten plegtig zalfde, maar men kuste hartstogtelijk dien steen en kende zoo groote heiligheid aan hem toe, dat men zoo ontroerd werd, dat tranenstroomen dien steen als doorweekten; ja men maakte overeenkomstig de lengte en breedte van dien steen zich doodkleederen. Thans is die steen een gemeenschappelijk eigendom van de Latijnen, Grieken en Armeniërs, hoewel de Latijnen het op zoo hoogen prijs gestelde voorregt hebben, de acht zilveren lampen boven dien steen brandende te mogen houden. Ter linker zijde van dien zalvingsteen duidt een ronde steen aan, waar de vrouwen gedurende de balseming van het lijk des Heeren stonden. Bij den steen staande, staat men onder een gewelf; voor zich heeft men den muur der Grieksche kerk, waarop eene afbeelding is van de afneming en zalving des Heeren.

Aan de regterhand is het koor, hetwelk men aan de noordzijde rondgaat. Na slechts twaalf of veertien schreden gedaan te hebben, komt men aan eenen negentien treden hoogen trap, welke leidt naar een vierkant. Daar zijnde staat men op den eigenlijken kruisheuvel, op *Golgotha.* De grondstof van dien heuvel ziet men niet, daar HELENA de rots liet afwerken. Die ruimte boven op de rots is verdeeld. Immers op *Calvarië*, welks oppervlakte door bijgebouwde gewelven aanmerkelijk is vergroot, heeft men aan het einde der trappen een portaal en de dus genoemde MARIA'S *kapel.* Men gelooft dat die plek geheiligd is door de vrouwen die de kruisiging aanschouwden en van welke JOHANNES zegt: *bij het kruis van* JEZUS *stonden zijne*

moeder, en zijn moeders zuster MARIA, [*de vrouw*] *van* KLOPAS, *en* MARIA MAGDALENA (*a*). Op het eigenlijk gezegde *Golgotha* zelf zijn thans twee kamers of Kapellen. De afscheiding wordt gemaakt door twee groote pilaren. Die Kapellen zijn van gelijke grootte. De zuidelijke is de eigendom der Latijnen, de noordelijke die der Grieken. In de zuidelijke Kapel wordt de plaats aangewezen, waar de Heer aan het kruis is gehecht: de Grieken en Latijnen toch gelooven, dat JEZUS aan het kruis is genageld, vóór dat het kruis was opgerigt. In de noordelijke Kapel toont men het juiste plekje, waar het kruis des Zaligmakers gestaan heeft. In die Kapel mogen de Latijnen eenmaal des jaars, en wel op den avond van Goeden Vrijdag hunne eeredienst verrigten. De grond en wanden van beide Kapellen zijn met marmer bedekt. In beide Kapellen worden steeds dertien lampen brandende gehouden. De uitgeholde plaats is geheel in zilver gevat en met eene zilveren plaat overdekt, waarop in het Grieksch geschreven zijn de woorden van Psalm vier en zeventig, vers twaalf: *evenwel is God mijn Koning van ouds af; die verlossingen werkt in het midden der aarde* (*b*). Op den rand, die de opening omgeeft, zijn de zeven kruiswoorden in beelden uitgedrukt. Boven die opening is eene soort van troonhemel, die over haar hangt. Aan de oostzijde worden op eenen afstand van bijna vijf voet de twee en een' halven voet ruime openingen getoond, waarin de foltertuigen der beide medekruiselingen geplaatst waren, zoodat de drie openingen eenen

(*a*) Joh. XIX : 25. (*b*) In de Grieksche vertaling der LXX, waaruit de aanhaling is geschied, is het Psalm LXXIII : 12.

regelmatigen driehoek vormen. Vier en een' halven voet ten zuiden der plaats, waar het kruis van JEZUS gestaan heeft, ter linkerhand dus van den Heer en iets hooger dan die plaats, is de met marmer overdekte rotsspleet, die eene rigting van het westen naar het oosten heeft. De overlevering zegt, dat die scheur veroorzaakt is door de aardbeving tijdens de kruisiging, toen *de aarde beefde, en de steenrotsen scheurden* (*a*). Wanneer men met het licht der waskaars, die elk bezoeker van het *Heilige Graf* koopt van eenen daar aanwezigen Griekschen monnik, die scheur beschouwt, dan ziet men bijna twee voet diep in de rots. Aanleiding heeft het aanwezen dier scheur gegeven tot verschillende verklaringen omtrent hare beteekenis. Eigenaardig is de beteekenis, die zij er aan hechten, welke zeggen, dat de scheur doorloopt tot aan het harte der aarde, — dat zij was tusschen het kruis van JEZUS en den onboetvaardigen kruiseling, en dat die scheur aldus de groote klove beteekent, welke er bestaat tusschen de goddeloozen en CHRISTUS, tusschen de rampzaligen en gelukzaligen. De spleet ziet men nog in de *Johannes Kapel*, thans de eigendom der Grieken, welke regt onder de kruisigingskapel, aan de regterzijde van den zalvingssteen, is. Daar wijst men, vooral gelooven zulks de Oostersche Christenen, de plaats ook aan, waar MELCHIZEDEK ABRAHAM heeft gezegend en waar later die priesterkoning begraven is; daar ook in die spleet is, zoo als gezegd wordt, de schedel van ADAM. Terwijl men onuitputtelijk was, om aan alles, zelfs aan de geringste bijzaken, eene belangrijke

---

(*a*) Matth. XXVII : 51.

beteekenis te geven, beweerde men, dat gelijk door den eersten mensch de dood en door JEZUS CHRISTUS, als den tweeden ADAM, het leven is gekomen, ook de eerste ADAM door den tweeden zou behouden worden; dat zulks echter niet konde plaats hebben, tenzij de schedel van ADAM met het bloed van CHRISTUS ware bevochtigd; dat daarom het kruis van den Verlosser der wereld werd opgerigt juist op de plaats, waar het stoffelijk overschot van den stamvader onzes geslachts was neêrgelegd, opdat CHRISTUS ook voor hem leven en onverderfelijkheid zou aanbrengen. Van daar, dat die Kapel bij de Latijnen niet alleen den naam draagt van den *discipel, dien* JEZUS *liefhad*, maar ook bij de Grieken *Adamskapel* genoemd wordt. De Grieken, die gelooven, dat daar waarlijk de schedel, de calvarie van den eersten mensch rust, gelooven ook, dat daarvan de heuvel den naam *Calvarië* ontvangen heeft, zonder echter in het oog te houden, dat die heuvel reeds langen tijd den naam *Calvarië* (*Golgotha*) droeg vóór het ontstaan der legende, van welke eerst in de derde eeuw gewag wordt gemaakt.

Langs den zelfden zuidwestelijken trap afdalende of langs dien van dertien treden, welke is aan den noordwesthoek van die hoogte, en dan in het halfrond naar de oost- en noordzijde voortgaande, wordt men van voetstap tot voetstap gewezen op plekjes, die tot tooneelen zullen gestrekt hebben van bijzonderheden, welke, naar de overlevering, bij de kruisiging, graflegging en opstanding des Heeren in dat kleine, binnen die kerkmuren besloten bestek zijn voorgevallen.

Immers den heuvel afgedaald zijnde en ter regter zijde voorttredende onder een plat gewelf, daar waar

vroeger de trap opging naar den *Calvariënberg*, komt men in het halfrond in het oostelijk gedeelte der kerk aan de *Kapel der bespotting* (*Capella Improperii*). Daar wordt een groot stuk steen van eene zuil bewaard, waaraan men JEZUS had gebonden, toen hij kort vóór de kruisiging, gekroond met eenen doornenkrans, omhangen met den purperen mantel, in de hand den rietstaf houdende, werd bespot en gescholden. Gezegd wordt er, dat die zuil vroeger gestaan heeft in het Regthuis van PILATUS. Anderen beweren met niet minder bijgeloovigheid, dat de Heer op die zuil gezeten heeft, toen Hij voor den Joodschen Raad bespot en geslagen werd. De zoo overdreven eerbied en begeerte, welke de bedevaartgangers hadden, om een stukje van dien geheiligden steen te verkrijgen, hebben het noodzakelijk gemaakt, hem nu eens met een ijzeren hek te omgeven, dan weder in eene ijzeren kist te bewaren, gelijk thans geschiedt. Eene afbeelding echter van dat stuk zuil ziet men in den muur dier Kapel. De Grieken zijn eigenaars dier Kapel en houden daar als zoodanig de lampen dag en nacht brandende.

Bij de door de schimpzuil geheiligde plaats gaat men langs negen en twintig breede trappen af in de ruime, geheel afgeslotene en gewelfde *Kapel van* HELENA, een eigendom der Grieken en Armeniërs. Vier trotsche, wegens hunnen grooten omvang en hun sierlijk gehouwen beeld- en vlechtwerk merkwaardige zuilen dragen den koepel, waardoor de Kapel licht en lucht verkrijgt. In die Kapel wijst men nog de plaats en eenen marmeren stoel aan, waar en waarop HELENA tijdens het graven naar de kruisen zat.

Die Helenastoel is veelmalen oorzaak van hevige twisten geworden en meermalen uit hoogen eerbied vernield. Immers, terwijl in die Kapel eerst een zetel, onder den naam *Stoel van* JACOBUS (broeder des Heeren), vereerd werd, werd naderhand een daar geplaatste stoel zitplaats van HELENA genoemd. Op die plaats werd later, in den aanvang der zeventiende eeuw, door den Armenischen Bisschop een bisschopsstoel van zeer hard en wit marmer gezet, waarop men, ter gedachtenis aan de eerwaardige moeder van den eersten Christen-Keizer, konde zitten. De bedevaartgangers waren echter in den waan, dat daarop eens de oude HELENA gezeten had en sloegen er stukken af tot een dierbaar aandenken. Geen wonder, dat de Bisschop, toen hij zijnen zetel deerlijk gehavend vond, omdat de pelgrims dien grootendeels in kleine stukken naar alle oorden der wereld gebragt hadden, zich daarover ernstig beklaagde. Korten tijd daarna liet de Armenische Patriarch, die alle heiligdommen der Armeniërs in oogenschouw nam, ook den verbroken' bisschopsstoel vervangen door eenen prachtigen zetel. Toen echter het Paaschfeest daar was en de bedevaartgangers weder in grooten getale elkander verdrongen op de heilige plaatsen, toen werd deze ongelukkige zetel weder een voorwerp dier vrome woede; want hij onderging het zelfde lot als zijn voorganger, daar de bedevaartgangers meenden, een stukje van den stoel, waarop de hoogvereerde vrouw gezeten had, mede te nemen. De Patriarch liet eenen nieuwen zetel vervaardigen, maar beklaagde zich tevens bij den Gardiaan van het klooster der Franciskanen over de voor hem zoo schadelijke vroomheid der pelgrims,

met dringend verzoek, dat·er maatregelen mogten genomen worden, dat de bedevaartgangers zijnen stoel ongemoeid lieten, daar hij zelf dien geplaatst en betaald had en die zetel niemand dan hem toebehoorde! Niettegenstaande dat gebeurde wordt hij door den Armenischen Patriarch nog heden ten dage als de eigene stoel van HELENA vereerd! Bevreemden kan echter die dwaze eerbied voor zoodanigen stoel van lateren tijd niet, wanneer men bedenkt, dat in die zelfde kapel de zuilen, waarop de koepel rustte, van steen waren, die vochten tot zich trekt, waar langs dus steeds waterdroppelen afliepen, welke men voor tranen hield, die de pilaren stortten om den dood van CHRISTUS! Eveneens toonde men daar vroeger eene opening, door welke men het knetteren der vlammen en al de verschrikkingen van het vagevuur hoorde!

Met dertien trappen daalt men aan de zuidoostzijde af naar de *Kapel der Kruisvinding.* Daar is het boven en rondom rots. Daar is de plaats, waar het kruis van CHRISTUS en die der beide misdadigers zijn gevonden. Volgens eene toch bij de Kerkvaders bewaarde legende gelooft men, dat de Joden, om het aandenken aan den afschuwelijken dood, dien zij den verworpen' Messias hadden doen sterven, te vernietigen, de foltertuigen der drie kruiselingen in eenen diepen put hadden geworpen. Eene goddelijke ingeving wees ten jare 326 HELENA die plaats aan. Nadat men eenigen tijd gegraven had, werden de drie kruisen gevonden en daarbij de nagelen en doornenkroon des Heeren en het bord, waarop PILATUS zeer vernuftig, bij gebrek aan misdaad, geschreven had: JEZUS *de Naza-*

rener, *de Koning der Joden* (*a*), welk opschrift voor den zwakken en verbitterden regter red- en wraakmiddel tevens was geworden. Om te ontdekken, aan welk van de drie kruisen JEZUS gehangen had, liet de Bisschop MACARIUS ze aanraken door eene bijna stervende vrouw. Terwijl de aanraking van twee kruisen vergeefsch was, werd zij echter door de aanraking van het derde eensklaps wonderbaar genezen; terstond toch werden hare levensgeesten weder opgewekt, hare oogen opende zij, de krachten waren teruggekeerd, geheel hersteld en volkomen gezond verliet zij haar sterfbed. Geen wonder, dat de Roomsche Kerk, welke die overlevering als eene geschiedkundige daadzaak aanneemt, die kruisvinding in gedachtenis houdt, door opzettelijk eenen dag (den 3 Mei) aan de herdenking van haar tot eenen feestdag te heiligen. Geen wonder ook, dat de Latijnen, welke eigenaars van die onderaardsche Kapel zijn, haar in hooge eer houden. Dagelijks toch wordt er de mis bediend. Kostbaar marmer dekt er den grond. Versierd ook is zij daarenboven met een groot kruis boven het altaar en met een prachtig kruis van marmer-mozaïk, hetwelk is op de juiste plaats, waar men zegt, dat eens het hoogvereerde kruis is gevonden. Negen prachtige zilveren lampen verlichten de anders donkere Kapel.

Wederom den trap der *Kapel van* HELENA afdalende, heeft men, terwijl aan de linkerhand de *Kapel der Bespotting* is, aan de regterhand die der *Kleederenverdeeling*, een' eigendom der Armeniërs. Op die plaats, zegt men, hebben de krijgsknechten de kleederen der

---

(*a*) Joh. XIX : 19.

gekruisten verdeeld; terwijl het tafeltje, waarop men over het gewaad des Heeren het lot heeft geworpen, te *Rome* en op meer plaatsen wordt getoond.

Verder het koor naar de noordoostzijde omwandelende, komt men aan de *Kapel van* LONGINUS, welke Kapel grootendeels gelijk is aan die der *Kleederenverdeeling*. LONGINUS wordt gezegd, een der Romeinsche krijgsknechten te zijn geweest, die JEZUS hebben gekruisigd, en bepaaldelijk, dat hij het geweest is, die de zijde des Heeren met eene speer doorstoken heeft; dat toen van dat bloed en water, hetwelk uit de wonde vloeide, iets gespat is in zijne oogen en hij daardoor zijn bijna verloren gezigt heeft teruggekregen. Toen werd het niet alleen helder voor zijn zinnelijk, maar ook voor zijn geestelijk oog. In den gekruisten Nazarener zag hij den CHRISTUS. Eene bittere droefheid overstelpte hem, dat hij den Heer die wonde had toegebragt. Daarom koos hij eene grot bij den heuvel *Golgotha* tot zijn verblijf, welke grot thans onder den naam van *Kapel van* LONGINUS, een eigendom der Grieken, wordt aangewezen. De andere lotgevallen van LONGINUS missen niet minder alle geschiedkundige zekerheid. De overlevering zegt, dat hij door de Joden zoo hevig mogelijk vervolgd is, zoodat hij heeft moeten vlugten naar *Kappadocië*, dat hij daarna te *Caesarea* is onthoofd en zijn hoofd gebragt is naar PILATUS, die het buiten de stad heeft doen werpen. Maar zijn romp is, gelooft men, overgebragt naar *Rome* en aldaar in de aan AUGUSTINUS gewijde kerk begraven. De Roomschen hebben LONGINUS onder het groote getal vereerde heiligen opgenomen en wijden eenen dag (den 15 April) aan zijnen martelaarsdood.

Eenige schreden verder komt men in eenen gang, die leidt naar den noordoostelijken hoek des gebouws, waar weder eene Kapel der Grieken is, die de *Gevangenis van* CHRISTUS genoemd wordt; drie trappen afdalende, treedt men dat kleine, donkere gewelf binnen. Op die plaats heeft, naar men zegt, de Heer eenige oogenblikken vertoefd, toen op de strafplaats de foltertuigen ter kruisiging gereed gemaakt werden en de gaten, waarin de kruisen moesten geplaatst worden, gegraven werden. Bij den ingang dier Kapel wijst men in eenen steen twee indrukken, waarin de voeten des Heeren zullen gestaan hebben vóór de kruisiging, of welke, volgens anderen, ontstaan zijn door het vallen des Heilands met de knieën op dien steen, hetwelk zulke diepe sporen heeft nagelaten.

Vroeger, dat is in de zeventiende eeuw, werd, bij den ingang dier Kapel, eene zeer beknopte ruimte, tusschen den muur en de pilaren, door vrome pelgrims doorgekropen. Zij, die met kwalen geplaagd waren, geloofden op die wijze genezen te zullen worden, anderen deden het uit groote boetvaardigheid. Natuurlijk dat zij, die eenen grooten ligchamelijken omvang hadden, daarbij niet zelden in geene geringe ongelegenheid kwamen. Zij echter, die te vergeefs getracht hadden, dien engen gang te doorworstelen, werden bespot of als voorwerpen van Gods ongenoegen en als groote zondaars beschouwd, terwijl zij, die dien dwazen togt goed volbragten, vergeving der zonden meenden te hebben en eens de zaligheid te verwerven, waarom zij dien doortogt ook wel den smallen weg ten hemel noemden!

Doch van pilaar tot pilaar, ja schier geen' voet kan

men voortgaan, waaraan de bijgeloovige monniken niet een of ander merkwaardigs weten te verbinden of waarvan zij zoodanig iets verhalen. Die dikwerf zoo laffe verhalen maken door het gezochte, beuzelachtige en overdrevene eenen diep weemoedigen indruk op den pelgrim, die zijne ziel wil verheffen tot dien God, die niet op of door steen en hout wordt verheerlijkt, maar die aangebeden wil en moet worden in geest en in waarheid.

Treedt men, dien aan legenden rijken omgang verlatende, door eene der drie groote deuren, waarvan eene zich aan den zuidkant tegenover den kruisheuvel, eene aan de noordzijde tegenover de gevangeniskapel en eene aan de overzijde tegenover het Heilige Graf zich bevindt, het schip der eigenlijke kerk binnen, dan bevindt men zich in het prachtig en zeer net onderhouden heiligdom der Grieken, dat nagenoeg midden in het groote gebouw is; het was vroeger het koor der eigenlijke kerk van het Heilige Graf. De aandacht wordt daar vooral gevestigd op den rijken en kwistigen tooi van schilderijen en beeldhouwwerk, welke op en boven het altaar zijn en de wanden bedekken. Inzonderheid is de groote koepel opmerkenswaardig, welke zich juist boven dat heiligdom verheft en de marmeren steen, die naar hunne meening het juiste middelpunt der aarde aanwijst! De Grieken staven dat beweerde, zich beroepende op de woorden van den psalm: *God is mijn Koning van ouds af; die verlossingen werkt in het midden der aarde* (*a*), met het oog vooral op hetgeen men bij EZECHIËL leest: *alzoo zegt de Heere* HEERE: *Dit is Jeruzalem,*

(*a*) Ps. LXXIV : 12.

welke ik in het midden der heidenen gezet heb, en landen rondom haar henen (*a*). Zij gelooven zulks met niet minder overtuiging, dan het oude Griekenland *Delphi*, de zetel van het beroemde orakel, het middelpunt der aarde noemde, bewerende, dat JUPITER zulks had aangewezen door twee arenden, waarvan de eene in het oosten, de andere in het westen was opgevlogen, en elkander op de plaats, waar later *Delphi* stond, ontmoetten.

Na de beschouwing der voornaamste plaatsen, die met het lijden des Heeren in betrekking gebragt worden, — na ook eenen blik geworpen te hebben in de kerk der Grieken, wenden wij ons naar een aan de westzijde gelegen en afgesloten gebouw, hetwelk daar ligt als eene kerk in eene kerk; het vertoont zich te meer als zoodanig door het koepeltje, dat zich als een torentje boven hetzelve verheft. Men ziet het reeds aan de uitwendige pracht bij den ingang, dat die plaats een voorwerp van buitengewone zorg en hoogen eerbied is. Marmeren banken en kolommen zijn ter wederzijden van den ingang geplaatst. Fijne marmeren platen bedekken de wanden; kostbare steenen versieren het; de ingang zelf wordt door helder brandende waskaarsen verlicht. Door dien prachtigen, indrukwekkenden, maar naauwen ingang komt men in de Engelen-kapel, als in het Heilige, hetwelk tot doorgang verheven is tot *het Heilige Graf* zelf, dat daar geheimzinnig, als het Heilige der Heilige, is verscholen. Terwijl reeds de graven in rotsen, gelijk de rotsen zelven, de stormen des tijds weêrstaan, is daar-

(*a*) Ezech. V: 5.

enboven deze geheel eenige grafstede met groote zorgvuldigheid bewaard.

In die grafspelonk des Heilands is slechts ééne nis en wel in den regter zijmuur. Deze bijzonderheid wijkt af van de gewoonte der Israelieten, die in zoodanige spelonken twee of drie nissen hadden, eene ter regteren eene ter linkerhand en eene regt tegenover den ingang, die voor een kinderlijk of graflamp gebruikt werd. Die afwijking verklaart men echter door de bewering, dat de doodkelder, welken JOZEF *van Arimathea* in den rotsgrond had uitgehouwen, om daar eens met de zijnen te rusten, in zoo ver nog onvoltooid was, dat er nog slechts ééne nis in gereedheid was gebragt bij de graflegging van JEZUS. De nis in de heilige grafspelonk is een langwerpig vierkant, zeven voet lang en drie voet breed, en ter hoogte van twee en een' halven voet opgetrokken. Daar wijst men de plaats aan, waar de Heer, na alles volbragt te hebben, wat opgenomen was in het groote verlossingsplan der wereld, de korte grafrust heeft genoten. Gelijk de geheele rots met marmer overdekt is, — even als de andere zoo hoog vereerde steenen, niet alleen uit eerbied, maar ook ter beveiliging voor de schendende handen der bedevaartgangers, die uit winzucht, bijgeloovigheid of alleen om het eigenaardige iets van dien rotssteen afbrokkelen, — zoo is ook eene marmeren plaat, even als een doodkistdeksel, waarop voor slechts drie of vier personen ruimte is, om neder te knielen, daar gelegd, waar het lijk des Heeren gelegen heeft. Daar ook zaten, zegt men, de beide Engelen, die op den morgen der opstanding des Heeren MARIA MAGDALENA zag, éénen aan het

hoofd en éénen aan de voeten, waar het ligchaam van JEZUS gelegen had, en die tot haar zeiden: *Vrouwe! wat weent gij?* (*a*). In het kleine gewelf, waarin dat graf besloten ligt, wordt heerlijk reukwerk gebrand, hetwelk eenen liefelijken geur verspreidt. De Grieken, Latijnen en Armeniërs houden daar beurtelings op vaste tijden hunne godsdienst. Zij hebben elk in de Grafkapel eene afbeelding hangen van de opstanding des Heeren. Elk der drie afdeelingen heeft voor het door haar geplaatste afbeeldsel zilveren kandelaren met waskaarsen, welke elk gedurende hare godsdienstige handeling aansteekt. Daarenboven worden er dag en nacht acht en veertig kostbare gouden en zilveren lampen brandende gehouden, van welke de meeste het Oostenrijksche wapen dragen. De walm daarvan is niet weinig zigtbaar, niettegenstaande de ronde opening in den koepel, die juist boven de grafplaats is, welke opening, ter inlating van lucht, slechts met ijzerdraad overtrokken is, terwijl de door die opening vallende sneeuw en regen door eene buis worden afgeleid naar eene cisterne. Het grafgewelf vormt met de daaraan verbondene *Kapel der Engelen* te zamen een tempeltje van twintig voet lang en tien voet breed, terwijl het koepeltje, hetwelk zich op dat kleine gebouw verheft, rust op zes kolommen.

De Christen, wiens Godsdienst is in geest en in waarheid, mag, wel is waar, geene hulde brengen aan *Golgotha* en het graf des Verlossers; zijn geloof is niet afhankelijk van de meerdere of mindere waarheid der overlevering omtrent die plaatsen, — hij weet

(*a*) Joh. XX : 13.

het, dat hij integendeel die hulde moet brengen aan den Gekruiste en Begravene, — maar zijnen eerbied kan hij niet weerhouden voor die geheiligde plek gronds. Daar toch wordt de voorstelling van het lijden en sterven des Heeren levendiger, het hart van den verloste, wanneer hij staat op die geheel eenige plekjes, slaat warmer voor den Verlosser, — dan bij het lezen van de door hare verhevene eenvoudigheid diep roerende Evangeliën of bij de heerlijkste prediking. Meer dan ooit of elders gevoelt daar de zondaar zijne schuld en de waarde van het offer, door CHRISTUS gebragt. En het is, als of alle aandoeningen, die bij elke schrede in de Grafkerk werden opgewekt, zich daar vereenigen, om er het volle hart uit te storten, om er in de diepste verootmoediging neder te zinken voor den Redder onzer zielen bij dat graf, hetwelk Frankrijks gevoelvolle dichter en reiziger zoo eigenaardig „het graf der oude en de wieg der nieuwe „wereld" (*a*) noemt! Hoe levendig, wegslepend en diep roerend wordt daar het eenvoudig schoone verhaal van den discipel, dien JEZUS liefhad, die zelf het lijden, sterven en de graflegging van zijnen geliefden Meester aanschouwde: *En* JOZEF, *van Arimathea (die een discipel van* JEZUS *was, maar bedekt om de vreeze der Joden), bad daarna* PILATUS, *dat hij het ligchaam van* JEZUS *mogt wegnemen; en* PILATUS *liet het toe. Hij dan ging, en nam het ligchaam van* JEZUS *weg. En* NIKODEMUS *kwam ook (die des nachts tot*

(*a*) DE LAMARTINE, *Voyage en Orient* — 29 Octobre 1832: *Ce tombeau est le sépulcre du vieux monde et le berceau du monde nouveau.*

JEZUS *eerst gekomen was), brengende een mengsel van mirre en aloë, omtrent honderd ponden [gewigts]. Zij namen dan het ligchaam van* JEZUS, *en bonden dat in linnen doeken met de specerijen, gelijk de Joden de gewoonte hebben van begraven. En daar was in de plaatse, waar Hij gekruist was, een hof, en in den hof een nieuw graf, in hetwelk nog nooit iemand gelegd was geweest. Aldaar dan leiden zij* JEZUS *om de voorbereiding der Joden, overmits het graf nabij was* (*a*). Een ongekend gevoel maakt zich dan onwillekeurig meester van hem, die staat in deze eerbiedwekkende grafspelonk. Onbewogen blijft niemand; zelfs de twijfelaar en ongeloovige worden getroffen. Zoo velen, die voor alle overtuiging het oor, voor alle godsdienstig gevoel het hart sloten, werden daar door een onweêrstaanbaar vermogen als nedergetrokken op dien met tranen doorweekten steen. Zij gevoelden daar, welken duren prijs de Goddelijke Lijder, de Redder der wereld ook gebragt had voor hen, die evenmin door eigene kracht als door goud of zilver behouden konden worden ten leven. Geroerd tot in de ziele vielen zij daar op de knieën en mengden hunne tranen met die der geloovigste pelgrims. O, dat zij allen, die een steenen hart in den boezem dragen, die beminnaars van twijfelen, die wijzen naar de wereld, die koude ijveraars ook voor de doode letter, die slaven ook der zonde, daar één oogenblik van stille afzondering doorbragten! Hoe geheel anders zouden velen de eerbiedwaardige plek verlaten, dan zij die betreden hadden! hoe velen bij dat Graf het ware leven vinden en het bijna niet willen en niet

(*a*) Joh. XIX : 38—42.

kunnen verlaten! — Overstelpt wordt inzonderheid het gemoed van den geloovigen pelgrim, wanneer hij zijnen voet zet in die kleine ruimte, naar welke het verlangen der ziel zich uitstrekte, die het toppunt was zijner wenschen, het hoofddoel van zijnen togt. Alle moeite, alle opofferingen, alle gevaren der reis worden onnoemelijk vele malen vergoed, wanneer de knie zich daar buigt, wanneer de stille traan welt uit het oog en de bewogene in heilige ontroering geene woorden weet te vinden, om uit te spreken, maar in zwijgende aanbidding nederligt voor den God van hemel en aarde en Hem, in wien Hij ons heeft liefgehad. Gevoeld wordt daar de onbegrensde liefde van den Vader in de hemelen, die *alzoo lief de wereld heeft gehad, dat Hij zijnen eeniggeboren' Zoon gegeven heeft, opdat een iegelijk, die in Hem gelooft, niet verderve, maar het eeuwige leven hebbe* (*a*). Gevoeld wordt daar ook bij dat graf de genadevolle ontferming van den Zoon, die *om onze overtredingen is verwond, om onze ongeregtigheden is verbrijzeld; op wien de straf was, die ons den vrede aanbrengt, door wiens striemen ons genezing is geworden* (*b*), die ons liefhad tot den dood, ja tot den schandelijken dood des kruises. Maar geen' pen of penseel kan de heilige gewaarwordingen, die dan het binnenste van den geloovigen bedevaartganger vervullen, uitdrukken. Hij alleen kan ze begrijpen, ze gevoelen en er in deelen, die ook eens als Christen daar aanbiddend nederknielde en daar een vroeger nooit gekend genot smaakte.

Door de zelfde lage, naauwelijks vijf voet hooge

(*a*) Joh. III : 16. (*b*) Jes. LIII : 5.

en twee voet breede deur het schitterend verlichte graf weder verlatende, komt men in de *Engelen-Kapel.* Zij is van gebakken steen gebouwd. Marmeren platen bedekken de wanden. Tredende in de *Engelen-Kapel*, is het voor de neêrgebogen ziel, die vertoefd heeft bij het graf des Heeren, alsof men uit de sombere plaatse des geweens komt in die des gejuichs. Want doen dood en graf tranen van droefheid vloeijen, — leven en opstanding doen vreugdetranen storten. De naam toch *Engelen-Kapel*, Kapel van hemellingen, die op deze wereld steeds blijde boden waren voor de aardbewoners, doet reeds de wolk van droefheid breken en werpt eenen lichtstraal in het donker gemoed. Die indruk wordt verhoogd door eenen ruim drie voet hoogen steen, welken men in die sierlijke Kapel aanwijst als dien, waarop, bij de opstanding des Heeren, de Engel zat. Van zoodanigen steen vindt men reeds in de vierde eeuw melding gemaakt. In den loop der daarop volgende eeuwen werd steeds bij of in die Kapel een steen aangewezen, waarop óf de Engel gezeten heeft, óf tegen welken de Hemelbode dien eigenlijken sluitsteen des grafs wentelde. Hoewel de onbevooroordeelde, met de geschiedenis in handen, wegens de tegenstrijdige berigten van geloofwaardige reizigers, geenszins geloof mag slaan aan die overlevering, brengt die steen daar echter onwillekeurig het Evangelieberigt voor den geest, volgens hetwelk JOZEF eenen grooten steen wentelde voor de deure des grafs, vóór hij wegging, — dat ook de Joden dien steen verzegelden en zegel en graf deden bewaken door eene wacht (*a*). Inzonderheid brengen, zoo wel de naam

(*a*) Matth. XXVII : 60, 66.

der Kapel en de aanwijzing van den steen, als het komen uit de grafplaats, levendig de woorden van den eersten Evangelist voor den geest: *En laat* [*na*] *den sabbat, als het begon te lichten, tegen den eersten* [*dag*] *der weke kwam* MARIA MAGDALENA, *en de andere* MARIA, *om het graf te bezien. En ziet, er geschiedde eene groote aardbeving: want een Engel des Heeren, nederdalende uit den hemel, kwam toe, en wentelde den steen af van de deur, en zat op denzelven. En zijne gedaante was gelijk een bliksem, en zijne kleeding wit gelijk sneeuw. En uit vreeze van hem zijn de wachters zeer verschrikt geworden, en werden als dooden. Maar de Engel, antwoordende, zeide tot de vrouwen: Vreest gijlieden niet: want ik weet, dat gij zoekt* JEZUS, *die gekruisigd was. Hij is hier niet; want Hij is opgestaan, gelijk Hij gezegd heeft. Komt herwaarts, ziet de plaatse, waar de Heer gelegen heeft. En gaat haastelijk henen, en zegt zijnen discipelen, dat Hij opgestaan is van de dooden, en ziet, Hij gaat u voor naar Galilea, daar zult gij Hem zien. Ziet, ik heb het ulieden gezegd* (*a*).

Meer nog dan uit eerbied voor dien engelensteen is de Kapel door ontelbare pelgrims bezocht; verheerlijkt toch is zij ook geworden door het zoogenaamde *Heilige vuur.* Dat *heilige vuur* moet herinneren aan het licht, hetwelk den Engel omscheen, die nederdaalde van den hemel, om het graf van den gekruisten Zaligmaker te openen (*b*); herinneren moet het ook aan het licht, hetwelk door de opstanding van JEZUS uit het graf voor de wereld is opgegaan. Als zinne-

(*a*) Matth. XXVIII: 1—7. (*b*) Matth. XXVIII: 3.

beeld daarvan werd in de eerste eeuwen het feest gevierd, terwijl de priester licht ontstak en het aan de leeken mededeelde. Later heeft men die plegtigheid tot een goochelspel verlaagd. Eene overlevering toch werd aan het volk voorgedragen en won spoedig bij eene onkundige en ligtgeloovige menigte veld, dat een Jeruzalemsche Bisschop, NARCISSUS genaamd, geene olie hebbende, om de lamp te vullen, bronwater liet halen, het goot in de lamp en den bisschoppelijken zegen daarover uitsprak, waarna niet alleen het water in olie veranderde, maar ook eene vlam uit de hoogte daalde, welke de lamp ontstak. Sedert dien tijd, zegt men, werd telkens op den gedenkdag van den dood en de begrafenis des Heeren of op den daarop volgenden dag het licht in de grafspelonk uitgedaan, om het op dien Zaturdag vóór het Paaschfeest door het hemellicht weder te doen ontsteken. Ontelbaar zijn de legenden daaraan verbonden, en nog talrijker de daden van bedroevende afgoderij, welke men met dat *heilige vuur* gepleegd heeft. Van heinde en ver toch kwamen pelgrims, om bij dat wonder in de Grafkerk tegenwoordig te zijn. Terwijl men op *Goeden Vrijdag* zoo wel de kruisiging als den dood en de begrafenis van den lijdenden Heer voorstelde, kwam men op den volgenden dag daar, om processie te houden en wel bepaaldelijk om de Grafkapel. Men deed zulks dan niet alleen met vaandels en muzijk, dansende, en zingende: *Heer! ontferm u onzer,* maar springende en woest tierende, onder het oorverdoovend geluid van pauken en cymbalen. Aldus wachtte men het *heilige vuur* af. Hoe langer de nederdaling van dat hemellicht toefde, hoe wilder en woester het afbidden van dat licht plaats

had. Men schreeuwde, huilde en pijnigde zich zelven op de vreeselijkste wijze en rukte zich de haren uit het hoofd. Zoodanige godsdienstige waanzin herinnerde levendig de afgoderij der volken, die in den meest kinderlijken toestand verkeeren en met geweld iets afsmeeken of afdwingen van hunne goden. Zoodanig tooneel herinnerde echter inzonderheid de Baälsdienst en het gebeurde op Karmel (*a*). Terwijl echter het volk zoo onzinnig raasde en tierde in de Grafkerk, zag men de priesters in hunne meest kostbare kleeding naderen. Twee plegtige processiën doen zij om de Grafkapel; daarna treden de Patriarch der Grieken en die der Armeniërs, na zich ontdaan te hebben van hun prachtgewaad, in de grafspelonk, om het zoo zeer gewenschte vuur van den hemel te smeeken. Wanneer die smeeking van volk en priesters, om eene of andere reden, eenige uren of ten eenenmale onverhoord bleef, dan waren de priesters van hun leven niet zeker voor eene half in razernij verkeerende menigte, die zulks toeschreef aan de zonden of het ongeloof dier voorbidders, en deerlijk gehavend verlieten die onhandige of van zoodanige bedriegerijen afkeerige priesters het bedehuis, — gelijk zulks onder anderen het lot was van eenen priester in 1101 en in 1615. Had er echter geene verhindering plaats, dan daalde veelal eerst eene duif, als teeken van den Heiligen Geest, neder uit de hoogte en spoedig werd de flikkering van dat licht door het volk gezien, hetwelk meende, dat het even als het Pinkstervuur het licht des Heiligen Geestes was. Woeste vreugdebetooning legde het volk

---

(*a*) 1 Kon. XVIII: 26, 28.

dan aan den dag, en terwijl de priesters met eene menigte aan dat heilige licht ontstoken kaarsen de Grafkapel verlieten, om ze aan de pelgrims uit te deelen, verdrongen deze Christenen elkander met levensgevaar. De ontvangen kaars werd het voorwerp eener onzinnige vereering. De waanzin geraakte dan ten toppunt; niet alleen dat zij van blijdschap in de Grafkerk rondsprongen, maar zij brandden zelfs met dat zoogenaamde hemellicht den baard, het aangezigt en de handen; ja de vrouwen ontblootten hare borsten, en brandden ze met de vlammen der gewijde kaarsen. Het scheen, dat zij, in die halve godsdienstige razernij verkeerende, bijna geene smart gevoelden. Daarenboven brandden zij met dat *heilige vuur* hunne kleederen en maakten daarin door de vlam het teeken des kruises; vooral werd het reeds vervaardigde doodkleed of het daartoe bestemde lijnwaad aldus gewijd. Na al die vertooningen werd de kaars uitgebluscht, om weder te worden aangestoken bij hun lijk, of in hun lijkgewaad te worden gewikkeld en voor den doode een geleide te zijn naar den hemel. Anderen namen die kaarsen brandende mede uit de Heilige stad en wisten aldus, door wanneer de kaars bijna verteerd was, aan haar licht eene andere aan te steken, van dat *heilige vuur* te brengen op grooten afstand, ja, aldus is het eens gebragt naar *Konstantinopel.* De gewoonte, om zoodanige heilige kaarsen van den priester zelven te ontvangen, werd sedert den laatsten brand, dus sedert ruim veertig jaren, veranderd. Sedert dien tijd toch worden niet meer aldus geheiligde kaarsen uitgedeeld, maar die door den H. Geest ontstoken lichten aan het volk voorgehouden door twee

ovale openingen, die aan beide zijden van den ingang der Engelenkapel zijn. Tot dien maatregel moesten de priesters overgaan wegens het geweld der groote en onstuimige menigte, welke tegen den ingang drong. Gelijk vroeger aanzienlijke sommen besteed werden, om het eerst eene kaars uit de handen van den priester te ontvangen, zoo werd later tegen geenen geringeren prijs het voorregt gekocht, om het eerst de kaars, welke alle wachtenden dikwerf in grooten getale gereed hielden, aan dat hemellicht aan te steken. Nadat aldus allen van het heilige licht hebben ontvangen, houden de priesters eene dankprocessie om de Grafkapel, voor het op eene wonderdadige wijze geschonken hemellicht! Hoewel slechts enkelen der te *Jeruzalem* wonende Christenen en geen der priesters, zelfs niet van de Grieken en Armeniërs, die dat goochelspel uitoefenen, aan eenige wonderdadige tusschenkomst geloof hechten, doen zij echter dat wonderwerk voortduren, niet alleen om aldus hunne voorgangers van de blaam van bedriegerij te vrijwaren, maar vooral om de groote voordeelen, welke het aanbrengt; de Latijnen echter gelooven, dat het in vroegere eeuwen, toen ook zij hun spel er mede speelden, in der daad plaats had, maar later heeft opgehouden. Zij allen laten het volk en de vrome pelgrims in dat denkbeeld. Durft echter een regtschapen priester het winstgevend geheim openbaren en de oogen van het bedrogen volk openen, hij ondervindt dan spoedig de wraak van zijn klooster en van de Muhammedanen, welke aan velen hunne betrekking, aan enkelen zelfs het leven gekost heeft. Immers ook de Turken stellen hoogen prijs op dat *heilige vuur.* In grooten

getale toch komen kort vóór het Paaschfeest de pelgrims in de Heilige Stad, vooral om dat gewijde licht te ontvangen, waardoor niet alleen de kloosters der Grieken en Armeniërs geene geringe schatten verzamelen, maar ook de Muhammedanen groote winst verkrijgen. De Turksche Gouverneur van *Jeruzalem* toont daarom ook zijne groote belangstelling in dat vroom bedrog, door dan met zijnen hofstoet in de kerk te zijn. De Latijnen rigten dan hunne galerij tot zitplaatsen voor hem en zijnen hofstoet in, terwijl de broeders van het klooster van St. FRANCISCUS hen, die daar komen als in eene komedie, bedienen en hun ververschingen aanbieden. Het wonder heeft daarom ook eerst plaats, wanneer de Gouverneur het gebiedt; op zijnen wenk daalt de H. Geest neder en ontsteekt de kaarsen! Aldus bieden daar de vereerders van den gekruisten CHRISTUS en die van den leugenprofeet MUHAMMED elkander de hand, — beide betoonen zich in hooge mate vrienden en vereerders van den onregtvaardigen Mammon.

De alle perken te buiten gaande onordelijkheid echter, welke men dan in de Grafkerk ziet, gaat alle beschrijving te boven. Bij eene groote menigte toch, welke dan te zamen komt in de Grafkerk, en dikwerf duizenden bedraagt, ontstaat ligtelijk eenig ongeval, hetwelk verwarring en angst veroorzaakt, ja niet zelden noodlottige gevolgen na zich sleept. Vooral zag men zulks ten jare 1834, toen meer dan zes duizend pelgrims in de Kerk vergaderd waren. De aandrang en ophooping van zoo vele menschen veroorzaakte eene zoo groote benaauwdheid en hitte, dat velen onder hevige zenuwaandoeningen bewusteloos nedervielen; hun

geschreeuw echter verwekte angst, de angst verwarring en de grootste ontsteltenis. Te vergeefs boden toen de priesters hun *heilig vuur* aan, vergeefs waren ook de pogingen van den Gouverneur en zijne bedienden en soldaten, — de zucht tot behoud van het leven dreef allen naar de deur. Niet dan na veel moeite en geweld gelukte het eindelijk, ruimte bij de deur te verkrijgen en haar te openen. Meer dan drie honderd pelgrims echter, van welke de meesten uit Perzië en Armenië waren, vonden daar onder vreeselijke angsten en smarten eenen ellendigen dood. Terwijl echter de Muhammedanen vóór en gedurende de uitdeeling van het *heilige vuur* met geweld zoo veel mogelijk eenige orde bewaren door hunne Janitsaren, die knappen en slaan met hunne zweepen, wordt, na het verdwijnen der gewijde lichten en kaarsen, de vertooning nog afzigtelijker, dewijl de kerk dan als in eene herberg wordt veranderd. Mannen en vrouwen, kinderen en grijsaards, moeders met zuigelingen liggen dan in grooten getale verspreid in de Grafkerk. Al het noodige, om eenen dag en nacht door te brengen, heeft ieder bij zich. Etende, drinkende en rookende, onder luid spreken en zingen, wacht men aldus den paaschmorgen af. Van de onreinheid, die er dan is, kan men zich bezwaarlijk eene voorstelling maken.

Boven de ronde deur, waardoor men de *Engelen-Kapel* uittreedt, is, even als boven die, welke toegang verleent tot de eigenlijke Grafkapel, de opstanding des Heeren uit de dooden uitgehouwen. Terwijl echter boven de deur der Grafkapel alleen MARIA MAGDALENA en MARIA (*de moeder van* JACOBUS *en* JOZES),

benevens JEZUS en de Engel, volgens het berigt van den eersten Evangelist (*a*), zijn uitgehouwen, — zoo ziet men boven de deur der Engelenkapel, bij den opgewekten Heer en den Hemelling, de drie vrouwen: MARIA MAGDALENA, *de* [*moeder*] *van* JACOBUS, en SALOME of JOHANNA, welke vrouwen genoemd worden door MARKUS en LUKAS (*b*).

De Engelenkapel langs een klein trapje uittredende, heeft men aan de linkerhand, aan de noordzijde der Grafkapel, de Kerk en het Klooster der Latijnen, waarin hun beroemd en welluidend orgel geplaatst is. Daar zijn de plaatsen, waar de Heer het eerst na zijne opstanding uit de dooden is gezien. Eerst komt men aan den steen, waar JEZUS, en een paar schreden verder, waar MARIA VAN MAGDALA stond op dien heerlijken Zondagmorgen, toen MARIA weende aan het graf om den levende, dien de dood — en om den doode, dien de levenden haar ontnomen hadden. Daar hoorde die door droefheid geheel overstelpte vrouw de deelnemende vraag van JEZUS: *Vrouwe! wat weent gij? Wien zoekt gij?* Maar *zij meenende, dat het de hovenier was, zeide tot hem: Heer! zoo gij hem* [*weg*] *gedragen hebt, zeg mij, waar gij hem gelegd hebt, en ik zal hem wegnemen.* Daar werd hare troostelooze smart door ongekende blijdschap vervangen, toen JEZUS op den zelfden toon, als toen Hij dagelijks bij haar was, haren naam uitsprak, — waar dat ééne woord MARIA den nacht voor haren geest verdreef en hare tranen van droefheid in vreugdetranen deed veranderen en haar deed nederzinken aan de voeten van den Verrezene,

(*a*) Matth. XXVIII : 1. (*b*) Mark. XVI : 1; Luk. XXIV : 10.

met den alles in zich bevattenden uitroep: *Rabbouni!* (*a*) Dat door de wederontmoeting van den opgewekten Heer en MARIA MAGDALENA geheiligd plekje werd vroeger op andere plaatsen in en bij de Grafkerk aangewezen. Langen tijd heeft men daarvoor de plaats gehouden, welke thans de Grieken in hunne Kerk als het middelpunt der aarde aanwijzen; aan drogredenen, om de waarheid en noodzakelijkheid te betoogen, dat die eerste ontmoeting juist daar moest plaats hebben, ontbrak het geenszins. Aan de regterhand dier plaatsen is de aan MARIA MAGDALENA gewijde Kapel, waar een altaar te harer eer, benevens eene afbeelding van haar en van den Zaligmaker, als hovenier, gevonden wordt. Die even nette als rijke Kapel is, even als de meeste plaatsen en Kapellen daar, veelmalen van eigenaar verwisseld; thans is zij de eigendom der Latijnen, even als de eenige schreden noordwestelijk van haar gelegene *Kapel der verschijning*, aldus genaamd, omdat de overlevering zegt, dat daar de Heer aan zijne moeder MARIA is verschenen na zijne verrijzenis. Geheiligd is inzonderheid die Kapel, dewijl daar bewaard wordt een stuk der zoogenaamde *Geeselingzuil*, waaraan, gelijk men zegt, de Heer vóór de kruisiging gebonden en gegeeseld werd. Terwijl men dat zware stuk van eene zuil daar inderdaad voor houdt, gelooft men ook, dat de stukken steen, die te *Rome*, *Venetië* en elders getoond worden, eertijds van die zuil zijn afgebroken. Ook van dien dus genaamden steen hebben de pelgrims niet alleen stukjes medegenomen als dierbare reliquien, maar ook verschil-

---

(*a*) Joh. XX : 15, 16.

lende Bisschoppen hieuwen stukken van dien steen en zonden ze ten geschenke aan verschillende Vorsten. Op welken hoogen prijs zoodanig geschenk gesteld werd, vat men ligtelijk, wanneer men bedenkt, dat het bijgeloof zoo ver ging, dat niet alleen de steen wonderen deed, verdrijvende ziekten en kwalen, maar dat zulks ook die voorwerpen deden, welke dien steen hadden aangeraakt; van daar, dat pelgrims dien steen niet alleen den meesten eerbied door aanraking met de handen of kussen betoonden, maar ook doeken en banden door aanraking wijdden en als voorbehoedmiddelen tegen of als geneesmiddelen in krankheden gebruikten. Om dien steen echter voor geheele vernieling te bewaren, is hij beschermd door de omgeving van een ijzeren hek met digt traliewerk, zoodat men hem alleen met een stokje kan aanraken, hetgeen vele eenvoudige, vrome pelgrims doen, welk stokje zij daarna met kussen bedekken. Alleen op *Goeden Vrijdag* wordt dat zware stuk steen vertoond en mag dan aangeraakt worden. De verschillende en tegenstrijdige beschrijvingen echter, welke geloofwaardige Christenschrijvers van dat stuk zuil geven, moeten evenzeer aan eene herhaalde verwisseling doen denken, als de steen der zalving en het stuk der schimpzuil in de *Kapel der bespotting*.

In den omgang der kleine grafkapel, ten zuidwesten van het Heilige Graf en de Kapel der Kopten, zijn de graven van JOZEF *van Arimathea* en NIKODEMUS; zij zijn geheel in rotsen uitgehouwen. Die Kapel heeft ten noorden, die der Syriërs, met welke zij door eenen gang is verbonden. Hoewel men ook de waarheid dier overlevering in twijfel moet trekken,

treft echter het denkbeeld, dat men de nagedachtenis dier beide zoo beminnelijke mannen, welke een zoo eervol doodbed spreidden voor den gekruisten Heer, heeft verheerlijkt, door hun graf te plaatsen bij dat, waarin zij eens JEZUS nederlegden. De overlevering, dat daar het gebeente rust dier beide aanzienlijke vrienden des Heeren, is van lateren tijd, en wel niet vóór het laatst der middeleeuwen, daar eene vroegere legende zeide, dat vele aanzienlijke Christenen, door de Joden vervolgd, gevlugt zijn uit Palestina, waaronder ook JOZEF *van Arimathea* was, die toen naar Gallië en vervolgens naar Brittannië geweken en daar gestorven is. — De daar naast zijnde *Kapel der Syriërs* is bij gevolg in de zelfde galerij, tegenover de westzijde van het *Heilige Graf.* Zij is zeer eenvoudig. Ééne zilveren lamp hangt boven het altaar, terwijl slechts drie kandelaren er op geplaatst zijn.

Tegenover de Kapel der Syriërs hebben de Kopten hunne armoedige kapel. Zij is aan de westzijde tegen het Heilige Graf gebouwd. Gelijk de Koptische Christenen slechts weinig in getal zijn, hebbende slechts twee kloosters en honderd monniken, is die Kapel hunne eenigste bezitting in de groote Grafkerk, welke kleine bezitting hun echter niet weinig misgund wordt door de mede-eigenaars van dien zoo geheiligen grond. De *Kapel der Kopten* is daarenboven klein en onaanzienlijk, hebbende eene lengte van slechts negen en eene breedte van niet meer dan twaalf voet. Zij steekt niet weinig af bij de pracht, welke de Latijnen en Grieken daar in hunne bidplaatsen ten toon spreiden. Een matje ligt bij den ingang en een eenvoudig kleed bedekt den

grond, terwijl er slechts vier zilveren lampen hangen en twee koperen kandelaren op het altaar staan. Niet meer ook dan ééne schilderij, MARIA met het kindeke voorstellende, hangt daar. De Kapel is beneden uit steen en vervolgens uit ijzeren traliewerk, dat ook het dak draagt, opgetrokken; zij gelijkt daarom ook meer op eene kermistent dan op eene Kapel, te meer nog, wanneer men in de gansche tentvormige kapel, wier binnenzijde, om het inzien te beletten, met linnen is bekleed, de godsdienst ziet eindigen, terwijl de priester een voorhang even voor het armoedig altaar laat vallen, hetwelk hem en hen, die den priester in de dienst hielpen, eensklaps voor het oog der aanschouwers bedekt.

Eene nadere beschouwing der Kerk van het Heilige Graf, hetzij omtrent hare uit- of inwendige inrigting, hetzij ten opzigte van hare andere, echter minder merkwaardige plekjes of ijdele en dikwerf ergerlijke ceremoniën, verwachte men hier niet. Eene volledige beschrijving toch van hare schoone koepels, kostbare pilaren, vele en ruime galerijën, welke rondom in de kerk zijn en zich boven elkander verheffen en die aan verschillende Christen-afdeelingen toebehooren, zoude eenige boekdeelen kunnen vullen. Genoeg zij het te herinneren, dat het gebouw groot en onregelmatig is, — dat er geene schatten tot verfraaijing gespaard zijn, maar de goede smaak ontbroken heeft, en dat zij, niettegenstaande de vele lichten en bezoekers, somber en vochtig is. — De onregelmatige, door eenen muur omslotene gebouwen hebben daarenboven de heilige plaatsen misvormd, zelfs voor het oog van den eenvoudigsten en meest kinderlijk

geloovigen pelgrim. Het kunstmatig bebouwen van den Kruisberg, het op vele plaatsen zoo kwistig aangebragte marmer, zilver, ja goud, hebben de oorspronkelijke gedaante veranderd. Daarenboven het schitterend licht der honderden prachtige zilveren lampen maakt het duister voor den geest. Hoe veel eerbiedwekkender zou het zijn, de plaatsen nog onveranderd te aanschouwen, wanneer kunstig bouwwerk en aardsche rijkdom daar den geest niet aftrokken van den onzienlijken en gekruisten Heer!

Beschouwt men dat gebouw geheel als kerk, dan moet men van deze verklaren, dat zij het merkwaardigste bedehuis op aarde is. Zij staat daar, als het beeld der groote kerk van CHRISTUS op aarde. Immers, even als in deze de kern der zoo eenvoudige Evangelische waarheid omwonden is met menschelijke bijvoegselen en vindingen van allerlei aard, — zoo is ook in de Kerk van het Heilige Graf de kern der geschiedkundige waarheid omgeven door zoo velerlei fabelachtige en nietige overleveringen. Beeld van de groote Christelijke Kerk is zij inzonderheid wegens de zoo verschillende geloofsbelijdenissen, welke men daar aantreft. Verschillende afdeelingen toch der Christenheid worden in de Kerk van het Heilige Graf vertegenwoordigd. Immers de Grieksche, de Latijnsche (Roomsch-Katholieke), de Armenische en Koptische Christenen hebben er steeds hunne priesters, die dag en nacht zorg dragen voor alles, wat op de uiterlijke en inwendige dienst in hunne Kapellen betrekking heeft. Anderen, wier getal slechts zeer gering is, zoo als de Georgiërs en Abyssyniërs, hebben daar hunne bidplaatsen, van welke de eigenaars op bepaalde

tijden gebruik maken. Ook zij hadden vroeger hunne Kapellen in de groote Grafkerk. De Georgiërs toch waren eens eigenaars van de *Gevangenis-Kapel* des Heeren en de zoo hoog vereerde *Kruisiging-Kapel*, maar de Grieken hebben zich beide toegeëigend. De *Kapel der bespotting*, met de daarin bewaarde schimpzuil, was eens een eigendom der Abyssiniërs, doch deze moesten haar afstaan aan de Armeniërs. Even zoo hebben de Latijnen zich van de MARIA MAGDALENA *Kapel*, ten koste der Nestorianen, meester gemaakt. Terwijl zoo vele volken daar vertegenwoordigd worden, worden daar ook de meest verschillende talen gesproken en wordt in haar gepredikt. Vooral treft zulks op Goeden Vrijdag, wanneer daar in negen talen wordt gepredikt, namelijk in het Latijn, Grieksch, Arabisch, Fransch, Spaansch, Duitsch, Engelsch, Slavisch en Turksch. — Dertig priesters der Grieken, twaalf der Latijnen, vijftien der Armeniërs en twee der Kopten verlaten de Grafkerk niet, zoo lang zij met de dienst aldaar belast zijn. Daarom hebben zij in het gebouw zelf hun vast verblijf en wel in cellen. Maanden of jaren brengen zij er door, afgezonderd van de wereld. Welke beroeringen of omkeeringen er ook mogen plaats hebben, zij zijn er veelal onkundig van en worden althans in hun eentoonig leven niet geschokt. De kloosters voorzien hen van het noodige levensonderhoud, hetwelk zij hun, wanneer de kerkpoort gesloten is, toereiken door eene opening, die daartoe in de groote deur is gemaakt. Ook aan geloofsgenooten, die hoogen prijs er op stellen, om eenige dagen onafgebroken in de Grafkerk te vertoeven of er den nacht in godsdienstige overdenkingen door te bren-

gen, wordt het vergund, van hunne cellen gebruik te maken en hunne eenvoudige spijs met hen te nuttigen.

Een boven allen bevoegd en geloofwaardig schrijver (*a*) geeft echter eene allerongunstigste doch, helaas! ware beschrijving der in de Grafkerk aanwezige priesters, inzonderheid der Latijnen. Hij doet het, de opmerking mededeelende, welke hij maakte bij de aanschouwing eener processie om de Grafkapel, voor welke toen het hoogaltaar geplaatst was, van welke processie hij getuige was op den Paaschzondag van het jaar 1838. „De glans hunner kleeding," zegt hij, „die stijf was van gouden en zilveren borduursel, was in het oog loopend; waarschijnlijk waren deze kostbare zaken door vrome Katholieken, uit alle deelen van Europa, hierhenen ten geschenke gezonden. Maar niet minder in het oog loopend waren de gemeene en niets beteekenende gezigten, die uit het kostbaar gewaad te voorschijn kwamen; zij schenen in der daad meer tot het lage gemeen te behooren dan tot de dienaren van het kruis van CHRISTUS. Men heeft dan ook grond, om te gelooven, dat het veelal onwetende en niet onderwezen mannen zijn, meest uit Spanje, het uitschot der geestelijkheid en monniken, die daarhenen als in eene soort van ballingschap gezonden worden of uit eigen beweging komen, om deel te verkrijgen aan de daar slecht aangewende liefdegaven der Katholieken van geheel Europa. Naauwelijks was er één enkel gelaat onder, uit hetwelk verstand sprak. Eenige deftige Fransche zeeofficieren en een paar Ierlandsche Katholieken hadden zich bij de

---

(*a*) E. ROBINSON, *Palästina*, I, S. 371.

processie aangesloten, maar zij schenen niet op hunne plaats te zijn en zich over hunne medgezellen te schamen."

Helaas! dat vooral ook daardoor het bedehuis, dat den zoo eerbiedwekkenden naam *Kerk van het Heilige Graf* draagt, het beeld vertoont van de zoo betreurenswaardige verdeeldheid, welke er bestaat in de Kerk van CHRISTUS op aarde! Immers, dat daar Muhammedanen onderling den spot drijven met de vereering der kruis- en begraafplaats van JEZUS, kan ons niet bevreemden. Hoeveel eerbied zij toch overigens ook hebben voor dien in hunne schatting grooten Profeet, gelooven zij echter geenszins, dat JEZUS gekruisigd is, maar dat JUDAS ISKARIOTH dien dood heeft ondergaan. Maar diep getroffen wordt de pelgrim, wanneer hij van nabij de betrekking leert kennen, welke er tusschen de Christenen onderling bestaat. De bittere haat en vijandschap toch, welke daar tusschen de verschillende belijders van CHRISTUS, inzonderheid tusschen de Grieken en Latijnen, zijn, gaan alle voorstelling te boven en leveren de meest bedroevende tooneelen op. Zij misgunnen elkander de kleine bezittingen in de Heilige Stad; zij doen elkander alle mogelijke beleedigingen en moeite aan, en spotten met elkanders eeredienst en godsdienstige verrigtingen. Hoe eerwaardiger de plaats is, waarover de twist gevoerd wordt, hoe heviger ook de strijd,— hoe heiliger de tijd, gelijk in de week vóór Paschen, hoe ergerlijker de tooneelen. De jonge, fijn gevoelige VON RICHTER verklaart, dat in de Grafkerk niet de Muhammedanen, maar de Christenen zelven den pelgrim het genot der aanschouwing en aandacht vergal-

len. „Van het eerste woord," schrijft hij, „tot het laatste hoorden wij niets dan verwenschingen, bitteren spot en lasteringen van Christenen tegen Christenen. De woning des vredes, het graf van den Leeraar van ons geloof aan eenen teederen God der liefde, gelijkt op eene gevangenis, waar men wilde dieren in verschillende kooijen heeft opgesloten, die met boosaardige blikken elkander voorbijsluipen, inwendig vergramd, dat zij den vijand niet verscheuren kunnen. Het eerste woord, dat wij hoorden, was: „Ecco nostri amici!" (zie daar onze vrienden!) waarmede spottend een Latijnsche monnik op den Griekschen Kaloger wees. De Grieken verwenschen het orgel der Latijnen en beide de nachtelijke gebeden der Armeniërs; zij maakten geene melding van elkander, zonder elkander te beschimpen." (*a*) Dadelijke vechtpartijen hadden vroeger veelvuldig en hevig plaats, maar deze zijn in de laatste jaren alleen voorgekomen door de sterke magt der Turken, door eene verzoening ook, welke in het jaar 1848, niet uit innige begeerte der verschillende partijen, maar door tusschenkomst, bijna op bevel, van den Pacha van *Jeruzalem*, tot stand is gekomen. Hij liet toen de drie Patriarchen, dien der Grieken, dien der Latijnen en dien der Armeniërs bij zich komen. Hij herinnerde hun, dat zij allen één Evangelie hebben en daarom ook eensgezind moeten leven, dat het Evangelie en hij geene twisten dulden. Om de verzoening plegtig te maken, ging hij met hen naar het Heilige Graf en beval hun daar, elkander te omarmen en voor elkander te bidden! Het

(*a*) Otto Friedrich von Richter, Wallfahrten im Morgenlande, 1822.

was eene even kluchtige als bedroevende vertooning op eene zoo geheiligde plaats. Wederzijdsche beloften werden er gedaan, om voortaan in vrede te leven en zelfs om elkander te bezoeken. Het was echter eene gedwongene verzoening, waarbij het hart koud bleef,— die ook geenen langeren duur had dan het oogenblik, waarop zij plaats greep. Hoe gering is de indruk, dien de kruisheuvel en het Heilige Graf op die Christenen maken; beide laten hen ongevoelig, niettegenstaande zij dagelijks bij beide vertoeven; biddende en zingende, verharden zij hunne harten tegen het grootste gebod van den Zaligmaker, het gebod der liefde; alleen eene bevelende bede van eenen magtigen ongeloovige vermag eenigen invloed op hen uit te oefenen!

Hoe geheel anders zoude het zijn, wanneer in dat merkwaardige bedehuis eene godsvereering was in geest en in waarheid, — wanneer daar, ook bij verschil van gevoelen, de verschillende belijders vereenigd waren in innige liefde tot den gekruisten Heer en daardoor ook onderling in gevoel van heilige betrekking door liefde waren verbonden, — indien daar het kenmerk der ware volgelingen des Heeren gevonden werd, hetwelk de Heer zelf, kort vóór zijn smartelijk lijden en sterven, aanwees: *Hieraan zullen zij allen bekennen, dat gij mijne discipelen zijt, zoo gij liefde hebt onder elkander!* (*a*). Dan zou hun onderling leven eene uitlokkende en overtuigende Evangelieprediking zijn voor allen, die nog buiten het Christendom staan. Maar moeten thans Joden en Muhammedanen, dien

(*a*) Joh. XIII : 35.

vijandigen zin aanschouwende, welke te *Jeruzalem* zoo groot is, niet zeggen: óf de leer van dien CHRISTUS is verderfelijk, wegens den haat en den twist, welke zij doet ontstaan, waarom wij haar verwerpen, — óf is zulks de leer des Evangelies niet, dan zijn zij, die zich Christenen noemen, geene navolgers van CHRISTUS, en wij wenschen niet, met die twistenden en liefdeloozen vereenigd te worden.

Ten zuiden der Grafkerk lag eens het hospitaal der St. Jans-Ridders. Het werd in 1048 door Napelsche kooplieden gebouwd voor zieke pelgrims, welke daar huisvesting en verpleging vonden. Het was daarom gewijd aan JOHANNES *den Eleëmoezenier* of *den Barmhartige* (*a*). Onvergetelijk toch bleef die edelmoedige Alexandrijnsche Patriarch der zevende eeuw bij alle pelgrims. Een' beschermer en weldoener toch had hij toen zich betoond der vervolgde geloofsgenooten, die gevlugt waren uit Syrië en Palestina, om aan de slagting van den wreeden Perzischen veroveraar CHOSROËS II (*b*) te ontkomen; met de meeste gastvrijheid toch waren zij door den Patriarch te *Alexandrië* ontvangen, van het noodige voorzien en verzorgd. Later werd die inrigting uitgebreid. De St. Jans-Broeders zouden niet alleen kerkdienst verrigten en zieken verzorgen, zij zouden ook de pelgrims door hun zwaard beschermen. Deze uitbreiding toch gaf de Grootmeester RAIMOND DU PUY in den aanvang der twaalfde eeuw aan die orde. Op het einde dier eeuw echter moest de dapperheid van deze Ridders bezwijken voor de overmagt der Saracenen, door welke zij uit de

---

(*a*) Zie Deel I, bl. 136. (*b*) Zie Deel II, bl. 154.

Heilige Stad en Palestina werden verdreven. — Een open veld wijst thans nog de plaats van hun voormalig verblijf aan, en enkele overblijfsels herinneren nog aan vroegere grootheid en pracht.

Tusschen dat voormalig verblijf der Johanniter Ridders en de Grafkerk wijst men den kerker aan van PETRUS, de gevangenis namelijk, waarin HERODES AGRIPPA, na reeds JACOBUS onthoofd te hebben, dien Apostel liet werpen (*a*). Het was eene naauwe, door dikke muren ingesloten plaats; de krammen, waaraan de beide ketenen bevestigd waren, met welke de Apostel geboeid was, wijst men nog. Vroeger was bij die gevangenis eene Kerk gebouwd, toegewijd aan PETRUS.

In den omtrek dier zoo merkwaardige Grafkerk hebben de verschillende afdeelingen der Christenen, die in de Kerk hunne Kapellen hebben, ook hunne kloosters. Onmiddellijk ten westen der Kerk van het Heilige Graf ligt het ruime klooster der Grieken, het voornaamste van het dertiental, dat de Christenen van die gezindte te *Jeruzalem* bezitten. Van dat dertiental zijn acht voor mannen en vijf voor vrouwen. In de acht mannenkloosters zijn doorgaans tusschen de zestig en zeventig monniken, terwijl in de vijf vrouwenkloosters tusschen de dertig en veertig nonnen zijn. Die kloosterbewoners zijn eigenlijke Grieken. Zij zijn uit Griekenland zelf of uit Grieksche landen naar *Jeruzalem* gekomen. De taal, die zij spreken, is dan ook de Grieksche. Zij verschillen ook daarin van de Grieksche Christenen in het algemeen, die in

(*a*) Hand. XII : 3—7.

grooten getale te *Jeruzalem* wonen, dat die Grieksche Christenen, hoewel van Griekschen oorsprong zijnde, echter meest in *Arabië* zijn geboren; als zoodanig is hunne moedertaal de Arabische, welke zij onderling spreken en ook bij hunne godsdienstoefeningen bezigen, weshalve zij hunne priesters uit hun midden kiezen. Het groote Grieksche klooster, nabij de Grafkerk, is sedert 1845 weder verheven tot residentie van den Patriarch van *Jeruzalem*, die toen zijnen zetel van *Konstantinopel* naar de Heilige Stad heeft verplaatst en aldaar op de meest luisterrijke wijze zijn eergestoelte in de Grafkerk in bezit heeft genomen.

Een van de twee kloosters, welke de Kopten in de Heilige Stad bezitten, begrenst het Grieksche ten zuiden, palende dus aan de noordwestzijde van den *Vijver van* HISKIA. Het wordt grootendeels door Koptische monniken bewoond en veel door bedevaartgangers hunner secte bezocht. Het klooster is groot en hun eens ten geschenke gegeven door eenen Sultan, die het deed als blijk van groote gunst voor zijnen geheimschrijver, die tot de Koptische Christenen behoorde. Tot teeken daarvan is er eene zware ijzeren keten bevestigd in den muur, welke hun tot dus ver meer bescherming verleent tegen de Muhammedanen dan voorspraak of bedreigingen van vorsten.

Ook de Latijnen of Roomsch-Katholijken hebben een klooster tegen de Grafkerk aangebouwd. Het is echter veel kleiner dan hunne *Kerk der Geeseling*, in de wijk der Muhammedanen, iets noordelijk van de *Via dolorosa*, en niet te vergelijken met het groote, doch thans niet rijke Franciskanerklooster *Sant-Salvator*, waarin ook sedert eenige jaren eene Arabische

drukkerij is. Laatstgenoemd klooster toch, dat den naar het westen uitspringenden hoek van *Jeruzalem* beslaat, is met zijne ruime pleinen en trotsche gebouwen de groote herberg der Europesche pelgrims (*a*). Het getal van deze is echter niet groot en de meeste hunner zijn niet rijk, zoodat de Latijnen te *Jeruzalem* dus evenmin van pelgrims als van hunne westersche geloofsgenooten eene belangrijke ondersteuning ontvangen. Aan het hoofd der Latijnen staat een door den Paus benoemd *Gardiaan van den berg Zion en Custos van het Heilige Land*, die sedert 1847 eenen Patriarch onder zich heeft, tot hulp niet alleen in zijne betrekking, maar ook om haar meerderen luister bij te zetten.

Voor dat groote klooster der Latijnen doet het bij de *Zionspoort* gelegen Armenische klooster in ruimte en schoonheid niet onder, terwijl het dat in rijkdom verre overtreft. Immers het Armenische is het rijkste der kloosters te *Jeruzalem*, even als hunne kerk, na die der Grieken, de rijkste en prachtigste mag genoemd worden. Het was vroeger mede een eigendom der Latijnen. Het beslaat met zijne muren en tuinen den geheelen zuidwestelijken hoek van het tegenwoordige *Jeruzalem*, bepaaldelijk de westzijde van den berg *Zion*. Drie duizend pelgrims kunnen met hunne lastdieren te gelijk huisvesting vinden in het ook door groote reinheid uitmuntende klooster. Een weinig oostelijk van hetzelve ligt het Armenische nonnenklooster. De kerk en het monnikenklooster der Armeniërs zijn op eenen korten afstand van elkander; immers een weinig ten noorden van het klooster ligt de kerk. Hoewel ook in

---

(*a*) Zie Deel II, bl. 94.

die Hoofdkerk der Armeniërs, door vele en veelkleurige in goud gevatte beelden, naar onze westersche schoonheidsbegrippen alle goede smaak ontbreekt, gelijk in alle Armenische kerken en kloosters, is zij echter buitengewoon prachtig, waartoe rijkdom en kunst zich hebben vereenigd. De vloer bestaat uit marmermozaïk, de hooge paneelen uit blaauw en wit porselein, en de deuren met het overige houtwerk zijn met paarlemoer en schildpad ingelegd. Beide, kerk en klooster, zijn gewijd aan JACOBUS, den broeder van JOHANNES. Ook hunne kerk behoorde eens aan de Latijnen, die nog het regt hebben behouden, om daar eenmaal in het jaar, op den gedenkdag van den marteldood diens Apostels (den 25 Julij), eene mis te vieren in de *Kapel der Onthoofding.* Op de plaats toch, waar die kostbare Kapel staat, heeft, naar men zegt, HERODES dien Apostel doen dooden met het zwaard (*a*). Zij gelooven dit met niet minder vastheid, dan de Christenen te *Compostella* in Spanje gelooven, dat daar het hoofd van dien martelaar in de groote Cathedraalkerk bewaard wordt.

Milddadig heeft zich het Armenische klooster vooral betoond voor de aan de Armeniërs in het godsdienstige naauw verwante, arme, maar eenvoudig vrome Abyssiniërs. Zij toch bezitten bij de HELENA *Kapel* hun eenig en onaanzienlijk klooster. De ondersteuning van de rijke Armeniërs is echter aanmerkelijk verminderd en de toestand der kloosterlingen armoedig. De Abyssiniërs, die slechts twintig in getal zijn, stonden vroeger onder den Patriarch der Kopten, die zijnen

(*a*) Hand. XII: 2.

zetel gevestigd heeft te *Kaïro.* De naauwe overeenkomst in het godsdienstige, de nabijheid ook van het land der Kopten en Abyssiniërs, — wonende eerstgenoemden in *Egypte*, de laatsten zuidelijk van het Nijlland, grootendeels aan de westkust der Roode Zee, — het kleine getal ook, dat van beide gezindten te *Jeruzalem* was, had daartoe aanleiding gegeven. Door ontstane geschillen echter hebben de Abyssiniërs zich kortelings van dien Patriarch der Kopten onafhankelijk gemaakt en zich onder de bescherming van den Engelschen Bisschop te *Jeruzalem* geplaatst.

Ten noordoosten van het Armenische klooster ligt dat der Syriërs. Die Christensecte, van welke er, even als van de Syriërs, slechts twintig te *Jeruzalem* zijn, aan wier hoofd een Bisschop staat, is in het godsdienstige ten naauwste verwant met de meeste andere kleine afdeelingen der Kerk van CHRISTUS te *Jeruzalem.* Immers terwijl de Georgiërs, die aan de boorden der Zwarte Zee wonen, de oude strenge Grieksche Kerkleer zijn toegedaan, — behooren de Syrische Christenen even als de Armeniërs, Kopten en Abyssiniërs tot de Monophysiten; zij gelooven allen aan slechts ééne, mensch gewordene, Goddelijke natuur in JEZUS CHRISTUS, zoo als zij in de vijfde eeuw door EUTYCHES, den Archimandriet te *Konstantinopel*, is voorgesteld en spoedig door die volken is aangenomen. Het klooster der Syrische Christenen ligt op *Zion.* Het is toegeheiligd aan JOHANNES MARKUS, eenen der twee en zeventig door JEZUS uitgezonden leerlingen. Op die plaats toch, zegt de overlevering, stond eens het huis van MARIA, de moeder van JOHANNES, *die toegenaamd was* MARKUS, *alwaar velen zamenvergaderd en bidden-*

d ewaren (*a*), toen PETRUS wonderdadig door eenen Engel uit de gevangenis verlost werd, naar welke woning de verloste Apostel terstond zijne schreden rigtte.

De straat *Tharik el-Aram*, die van de Kerk van het Heilige Graf tot nabij den noordwestelijken hoek van het Moskee-plein loopt en dan naar het zoogenaamde *Paleis van* PILATUS leidt, wordt als de heilige van *Jeruzalem* beschouwd; want men houdt haar, hoewel zonder grond, voor die, langs welke JEZUS ter kruisiging gevoerd werd. Vóór den tijd der kruistogten werd echter van den lijdensweg geene melding gemaakt, veel minder eene aanwijzing van hem gedaan. De Latijnen noemen deze straat *Via dolorosa* of *Via crucis* (lijdensweg, weg der smarte of kruisweg). Zij loopt zeer steil op van het oosten naar het westen. Ter wederzijden heeft zij steenen voetpaden. De meeste vrome pelgrims waren vroeger gewoon, gedurende hun verblijf in de Heilige Stad, dien weg meermalen blootvoets te bewandelen; vooral was zulks gebruikelijk op den daar steeds zoo merkwaardigen Vrijdag vóór Paschen. Geheele scharen uit alle deelen der wereld zag men aldus van het voormalige Regthuis des Romeinschen Landvoogds naar de Grafkerk gaan.

In die dus genaamde straat wijst men alle plekjes aan, waarop de bijzonderheden zijn voorgevallen, van welke de Evangeliën en de overlevering gewag maken. Van den kruisberg gaande naar het Regthuis van PILATUS, komt men na een paar honderd schreden aan de *Geregtspoort* (*Porta judiciaria*), welke de door Israel verworpen Messias uittrad, gaande naar de ge-

---

(*a*) Hand. XII : 12.

regtsplaats. Bij die poort is de plek, waar JEZUS, — die om eigen lijden en smarten zijnen mond niet open deed of klaagde, maar, als een lam ter slagting geleid wordende, ook gelijk was aan een schaap, dat stom is voor het aangezigt zijns scheerders (*a*), — vol medelijden en zelfverloochening, der weenende en klagende vrouwenschaar de zielroerende woorden toesprak: *Gij, dochters van Jeruzalem! weent niet over mij, maar weent over u zelven en over uwe kinderen. Want ziet, er komen dagen, in welke men zeggen zal: Zalig [zijn] de onvruchtbaren, en de schooten, die niet gebaard hebben, en de borsten, die niet gezoogd hebben. Alsdan zullen zij beginnen te zeggen tot de bergen: Valt op ons! en tot de heuvelen: Bedekt ons! Want indien zij dit doen aan het groene hout, wat zal aan het dorre geschieden?* (*b*). Verder voortgaande, komt men aan eenen driesprong, bij den steen, waar het kruis van JEZUS, toen deze met het foltertuig voor de derde maal ter aarde viel, gelegd werd op de schouders van SIMON *van Cyrene* (*c*). Eenige schreden verder wijst men de plaats aan, waar JEZUS ten tweede male viel onder het kruis, voor de woning van VERONICA, waar zij vol medelijden het met zweet en bloed bedekte aangezigt des Heeren met eenen doek droogde en haar liefdebetoon beloond zag, door een afdruksel van het gelaat des Heeren te vinden in dien doek! Daarbij is ook de plaats, waar eens AHASVEROS woonde, van wien de overlevering zegt, dat hij den goddelijken kruisdrager eene plaats weigerde om te rusten, en eene dronk waters ter lessching van den brandenden dorst;

(*a*) Jes. LIII: 7. (*b*) Luk. XXIII: 28—31. (*c*) Luk. XXIII: 26.

dat hij, in plaats van beide te schenken, den Heer toeduwde: „voort, voort, Godslasteraar! geene rust voor u! voort! voort!" waarop JEZUS hem echter de straffende profetie deed hooren! „van nu aan zal er voor u geene ruste zijn; gij zult niet sterven, maar op aarde een eeuwig leven leven, tot ik blinkende zal wederkomen op de wolken," — welke overlevering aanleiding heeft gegeven tot de algemeen bekende legende van den *wandelenden Jood.* — Een weinig voortgaande, ziet men den steen, waarin de indruk der schouders van JEZUS wordt aangewezen, toen Hij, voor de eerste maal bezwijkende, onder den last des kruises tegen een huis aanviel. Daar ook ligt de steen, gelijk met het steenen voetpad, waarop MARIA, de moeder des Heeren, nederstortte, toen zij, overstelpt door droefheid, haren Goddelijken Zoon met het kruis op de schouders ter slagtbank zag gaan; door eene Kerk daarbij te bouwen, hebben de Christenen die plaats geheiligd. — Op dien lijdensweg ook wijst men aan de eene zijde der straat de woning aan, waar eens de rijke man, en daar tegenover die, waar LAZARUS woonde, welke laatste woning echter sporen draagt, dat zij vroeger geenszins armoedig was. De overlevering doet het overeenkomsting de opvatting van eenige Kerkvaders, die deze treffende gelijkenis (*a*) voor eene gebeurde daadzaak houden. — Komende bij het vroegere regthuis van den Romeinschen Landvoogd, ziet men den boog, die tot de overzijde der straat reikt, waarop het *Ecce homo* (*zie den mensch*) (*b*), eens door den lafhartigen regter uitgesproken, om de volksmenigte,

---

(*a*) Luk. XVI : 20—31. (*b*) Joh. XIX : 5.

die hij aldus tot regter had verheven, tot medelijden voor den onschuldige te bewegen, en voor Hem, van wien hij openlijk betuigd had: *ik vind geene schuld in Hem* (*a*), levensbehoud te verwerven. Het voormalige Regthuis is thans in den meest vervallen' staat. De acht en twintig voet hooge marmeren trap, welke er vroeger stond, is te *Rome* in de prachtige Kerk van den Heiligen JOHANNES van Lateraan en geleidt daar naar de Kapel *Sancta Sanctorum*. Die trap is steeds, alleen de week vóór Paschen uitgezonderd, overdekt. Het noordelijk gedeelte van dat Regthuis is thans eene kazerne, het andere de woning van den Gouverneur. Van het platte dak van dat gebouw heeft men de beste gelegenheid, om het tempelplein te overzien, met de daarop gebouwde moskeën en minarets. Daar bij dat eens zoo merkwaardige Regthuis is eene ruime plaats met eenen regenput. Daar wijst men de plek aan, waar eens de zuil stond, die thans in de MARIA *Kapel*, in de Grafkerk bewaard wordt, waaraan JEZUS gebonden, bespot en gegeeseld werd. Aan de eene zijde van den muur staat het opschrift: *Apprehendit* PILATUS JESUM *et flagellavit*, — en: *Et imposuit ei flectentis spinae coronam* (*b*). (PILATUS *heeft* JEZUS *gegrepen en Hem eene kroon van gevlochten doornen opgezet.*)

Vervolgt men dien weg tot aan de *Stefanuspoort*, dan komt men aan het huis, waar SIMON, een van de Farizeën, gezegd wordt gewoond te hebben, welk huis eens geheiligd is, door dat JEZUS daar inging en bij hem aanzat (*c*), *waar eene vrouw in de stad*,

---

(*a*) Joh. XVIII: 38. (*b*) Mark. XV: 15, 17. (*c*) Luk. VII: 36—50.

welke eene zondares was, eene albasten flesch met zalf bragt, en staande achter aan zijne voeten, weenende, begon zij zijne voeten nat te maken met tranen, en zij droogde ze af met het haar van haar hoofd, en kuste zijne voeten, en zalfde ze met de zalve.

Weinige schreden verder heeft men aan de linkerhand de thans vervallen kerk en het mede vervallen klooster van St. ANNA. Een gedeelte van beide is even als de meeste Christenkerken in Palestina veranderd in eene moskee. Die kerk was door de oude vrome HELENA gebouwd op de plaats, waar men geloofde, dat eens de ouderlijke woning van MARIA, de moeder des Heeren, was, waar althans hare ouders (de overlevering zegt, dat JOACHIM, een godvreezend en bij uitstek menschlievend herder, de vader, en ANNA de moeder van MARIA was (*a*)) gedurende de feesten te *Jeruzalem*, gewoon waren, zich met haar eenig en twintig jaren afgesmeekt kind op te houden. Men wijst daar nog eene grot als die der geboorte en onbevlekte ontvangenis van de moeder des Heeren aan. De vervallen muren der kerk van St. ANNA, thans *Sandhânet* of *Salehyjeh* geheeten, zijn eenigzins hersteld en een toren is er op geplaatst. De gevel der kerk naar het westen is zelfs nog onveranderd; hij staat nog regelmatig, maar is zwart geworden door jaren, een kenmerk van zijnen hoogen ouderdom. Voor de kerk is een groot plein, hetwelk alle blijken draagt, dat het een kloosterplein is geweest, waarover men naar

(*a*) Zie de Geschiedenis van MARIA's geboorte en van de kindsheid des Verlossers, Hoofdst. III, in de Apocryfe Evangeliën en Geschiedenis der Apostelen.

de kerk ging. Ter regter- en linkerzijde ziet men nog lage gewelven of bogen, die eens de kamers van het klooster waren. Het plein ligt vol groote hoopen steen, gebroken kostbare zuilen, voetstukken, kroonen en eene schoone doopvont. Overblijfsels zijn het van vroegeren rijkdom en voormalige kunst, hoedanige men zoo vele vindt in het Oosten en die eenen diep weemoedigen indruk maken op den pelgrim niet alleen, maar op een ieder, die daar komt, vervuld met de geschiedenis der oudheid.

Voortgaande, heeft men aan zijne regterhand tegen over de kerk van St. ANNA den zoogenoemden en reeds vermelden (*a*) *Vijver Bethesda*. Die kom ligt dus aan het einde van den lijdensweg bij de *Schaapspoort*, thans bekend onder den naam *Stefanuspoort*, aldus genaamd, wijl door die poort STEFANUS gevoerd werd, toen de Joden hem ter stad uitwierpen en steenigden (*b*). Zij ligt dus aan de noordzijde van het tempelplein, en wordt thans *Birket Israil* genoemd. Die vijver maakte vroeger ongetwijfeld een gedeelte uit der gracht of verdieping noordelijk van den burg *Antonia* of *Baris*, die ten noordwesten van den tempel lag. Men gelooft vrij algemeen en te regt, dat in die kom eens het zoo merkwaardige badwater was, waar JEZUS de treffende en liefdevolle genezing deed van den man, die acht en dertig jaren krank had gelegen, welk wonder de vierde Evangelist met zoo veel naauwkeurigheid vermeldt: *Er is te Jeruzalem, aan de Schaaps-*[*poort*], *een badwater, hetwelk in het Hebreeuwsch toegenaamd wordt Bethesda, hebbende vijf zalen. In dezelve lag eene groote*

(*a*) Zie Deel II, bl. 124. (*b*) Hand. VI : 58.

menigte van kranken, blinden, kreupelen, verdorden, wachtende op de roering des waters. Want een Engel daalde neder op zekeren tijd in dat badwater, en beroerde het water; die dan eerst daarin kwam, na de beroering van het water, die werd gezond, van wat ziekte hij ook bevangen was. En aldaar was een zeker mensch, die acht en dertig jaren krank gelegen had. JEZUS, *ziende dezen liggen, en wetende, dat hij reeds langen tijd gelegen had, zeide tot hem: Wilt gij gezond worden? De kranke antwoordde hem: Heere! ik heb geen' mensch, om mij te werpen in het badwater, wanneer het water beroerd wordt; en terwijl ik kome, zoo daalt een ander vóór mij neder.* JEZUS *zeide tot hem: Sta op, neem uw beddeken op, en wandel. En terstond werd de mensch gezond, en nam zijn beddeken op, en wandelde. En het was sabbat op dien dag* (*a*). In plaats van die merkwaardige waterkom ziet men thans eenen langwerpig ronden en diepen, maar droogen waterbak in eenen steenen muur gevat. Die muur bestaat uit kwadraatsteen, die echter niet gekant is; daarover was een klein steenen bekleedsel, dat vooral nog zigtbaar is aan den zuidelijken hoek van de oostzijde. Het was overdekt met een plaveisel van kalk of tras, waarvan men nog enkele sporen ziet. De muur van de zuidzijde is nog in zijn geheel en goed bewaard. Die waterbak was ruim, hebbende eene lengte van ongeveer drie honderd en vijftig voet, eene breedte van honderd en dertig en eene diepte van zeventig voet. Onreinheid, onkruid en enkele daar opgeslagen boomen hebben het geneeskrachtige water vervangen. „Men kan het weldadig vermogen van het water toe-

(*a*) Joh. V : 2—9.

schrijven aan eene minerale bron; — men kan het ook afleiden van bestanddeelen, die op zekeren tijd met het water zich vermengden. Het bloed der offerdieren, wanneer die op hooge feesten bij menigte in den tempel geslagt werden, zal, in dit badwater afgeleid zijnde, hulp aan lijders hebben gegeven. Die gissing is niet in strijd met de lokaliteit, want de *Schaapspoort* was in den oostelijken muur, in de nabijheid des tempels (*a*), en de vijver *Bethesda* kan een vergaderbak van het bloed der offerdieren geweest zijn. Ook leert de ervaring, dat dierenbloed, vooral wanneer het nog warm is, als bad gebruikt wordende, wel eens eene heilzame werking uitoefent. — Intusschen het is ook mogelijk, dat eene minerale bron op zekere tijden zich in dezen vergaderbak ontlastte, en dat de toevloeijing hiervan het water beroerde. Immers op meer dan ééne plaats welt in *Palestina* water van eene geneeskundige kracht uit den bodem, en hoewel er zoodanig thans bij *Jeruzalem* niet bekend is, kan vroeger zulk eene wel gewerkt hebben, of nog, onopgemerkt, water opgeven. — Men vertoont nog de overblijfselen van het gebouw Bethesda, zijnde een diepe waterbak aan de noordzijde van het tempelplein, waarbij nog twee gewelven zich bevinden, die men voor twee van de vijf galerijen houdt" (*b*).

Eene andere hoofdstraat is die, welke van de *Jaffapoort* in eene oostelijke rigting loopt en thans den

(*a*) Neh. III : 1.

(*b*) Zie het artikel *Beth-Esda* van Dr. G. H. VAN SENDEN in het zoo volledig en met zooveel zorg bewerkt Bijbelsch Woordenboek voor het Christelijk gezin, uitgegeven door de Hoogleeraren W. MOLL, P. J. VETH en F. J. DOMELA NIEUWENHUIS. Amst. 1852.

naam *Soukh el Kebir* draagt. Als men die poort is binnengetreden, verheft zich dadelijk aan de regterhand, dus op den uitersten noordwesthoek van *Zion*, *het kasteel der Pisanen*, — aldus genaamd, wijl het gedurende de kruistogten eenen tijd lang door de kruisvaarders uit de toen zoo magtige Toskaansche stad *Pisa* bezeten werd, — ook DAVIDS *burgt* geheeten, met zijne hoekige torens. Die burgt wordt aangewezen als het voormalige koningshuis, waar DAVID woonde, van welks dak die Vorst ook BATHSEBA zag en eene ongeoorloofde liefde voor haar opvatte (*a*). Tegenover dien burgt wijst de overlevering ook nog de plaats aan, welke eens de badplaats van URIA'S huisvrouw was. Gelijk meer andere diepten en vijvers, was die *vijver van* BATHSEBA van lieverlede eene verzamelplaats geworden van onreinheid, en daarom werd hij eindelijk voor weinige jaren (in 1844) op verzoek van den Franschen Consul, wiens woning daaraan grensde, geheel digt gemaakt. De DAVIDS burgt staat met de eene zijde in het *dal Gihon*, terwijl hij met zijne muren en torens van de andere zijde de stad bedreigt. Zijne grondvesten en zware vierkant gehouwen steenen, vertoonen kennelijke overblijfselen van het oude *Jeruzalem* en bepaaldelijk van den door HERODES *den Grooten* gebouwden en door TITUS gespaarden *Hippicus* (*b*).

Ook schijnt op hooge oudheid aanspraak te maken de niet diepe, maar groote vergaderbak op *Akra*, die onder den naam *vijver van* HISKIA, thans *Birket Hammâm el Batrak* genaamd, bekend is. Hij ligt vlak tegenover den burgt, tusschen dezen en de Grafkerk.

(*a*) II Sam. XI : 2. (*b*) Zie Deel II, bl. 119, 120.

Die gemetselde vijver werd wegens zijne nabijheid tot het Heilige Graf, ook *vijver van het Heilige Graf* geheeten.

Het levendigste gedeelte der stad is het midden, waar de gewelfde bazars of winkels zich bevinden, in welke alleen gelegenheid bestaat, om de benoodigdheden te koopen, waar men echter ook al het benoodigde van allerlei aard vindt. Die overdekte bazars liggen aan de overzijde der straat, regt tegenover den oostelijken muur der kerk van het Heilige Graf. Van de straten, die in de rigting van het zuiden naar het noorden zich uitstrekken, is die, welke evenwijdig met den westelijken muur van het Moskeeplein loopt, de voornaamste; zij draagt den naam *Harat bab Hotta.* Ook die, welke van de *Zionspoort* om het Armenische Klooster naar den burgt leidt, behoort tot de hoofdstraten en heet *Harat el Arman.* Alleen bij die bazars en in die hoofdstraten bemerkt men, dat men in eene tamelijk bevolkte stad is, terwijl in de overige straten van *Jeruzalem* eene zeer in het oog loopende stilte heerscht. Intusschen zijn ook de voornaamste straten van *Jeruzalem* slecht geplaveid, gelijk die van de meeste steden in het Oosten. Zij munten echter boven die van vele oostersche plaatsen uit door meerdere zindelijkheid, waartoe ook de helling medewerkt, die nog eigenaardig de kentrekken van het oude *Jeruzalem* aanwijst. De straten van *Jeruzalem* hebben echter een somber voorkomen, niet alleen omdat zij zoo heuvelachtig, zoo krom en smal zijn, maar ook door de vele bogen, welke ze overdekken en de huizen verbinden, die zich aldus over de straten uitstrekken. Vele van die bogen hebben eene vrij aanzienlijke lengte, gelijk die in de *Via dolo-*

rosa. Immers wanneer men de *Stefanuspoort* ingaat, voorbij de kerk van St. ANNA, komt men onder een gewelf, dat de straat ter lengte van twintig passen overdekt; daar doen de zware gerande steenen aan de regterzijde bij het begin van den muur zich nog als overblijfsels van oudheid kennen. Zoo is ook de straat langs *El-Haram* vol bogen; de eene volgt daar op den anderen, terwijl zij eene lengte van tien tot twintig passen hebben, waardoor de straat als uit vele donkere gangen bestaat. In het midden is de straat meer of min diep en vol gaten, welke het gaan voor de paarden en ezels, inzonderheid voor de met zware vrachten beladen kameelen, moeijelijk maken. Aan de kanten heeft men eene soort van steenen voetpaden voor voetgangers.

Het beste gedeelte der stad bezit groote huizen, massief van steen opgetrokken. Naar de zijde der straat hebben zij lage deuren en weinig vensters, van steenen en houten traliewerk. De daken zijn plat en over het algemeen rein; de steenen er van zijn met kalk ingevoegd of met kalk overdekt; zij zijn voorzien van koepels, die, de gewelven der vertrekken vormende, deze niet weinig versieren en luchtig maken (*a*); op enkele daken vindt men gras en bloemen. Om de daken der meeste aanzienlijke huizen zijn borstweringen van groote vierkante gehouwen steenen, die echter zonder verbindingstof op elkander gelegd zijn. In de kleinere straten hebben de huizen het meest mogelijk armoedig voorkomen. Sommige zijn daar geheel of gedeeltelijk van groote ruwe steenen;

(*a*) Zie Deel I, bl. 217.

de meesten zijn echter van leem. Zij zijn zonder schoorsteen, zeer onregelmatig, en hebben kleine vensters van ijzeren of houten traliën, waarachter de vrouwen zitten en zien, zonder gezien te worden.

De noordwestelijke hoek van de stad, het voormalige *Bezetha*, is het minst bebouwd. De weinige woningen zijn daarenboven klein en onaanzienlijk.

Het morsigste en armoedigste gedeelte is het zuidoostelijke van *Jeruzalem.* Daar, waar eens de paleizen stonden van Israels Koningen en van de Idumesche heerschers, — daar waar de tempel zijne schaduwen wierp, wanneer de opgaande zon zijne daken deed schitteren, — wonen thans in den *Jodenhoek (Harat-el-Youd)*, vol stank en morsigheid, de Jeruzalemsche Joden en de vreemdelingen uit de verstrooijing, welke onder de muren der Heilige Stad hunnen Messias verwachten en er een graf vinden. Hun is slechts vergund, door eene enge straat den ringmuur der groote Moskee te naderen en tusschen *Zion* en *Moria* te klagen en te weenen; maar zelfs die vrijheid, om te weeklagen en tranen te storten op de puinhoopen hunner grootheid, moeten zij voor geld koopen.

„De weg leidde," schrijft STRAUSS (*a*) „door de hoeken en straten der stad, door de winkelplaatsen, in welke de Arabier kocht en verkocht, over de steenen van den tempel, die in de bazars door den voet des ongeloovigen Arabiers ontheiligd worden. Eindelijk door een smal straatje kwamen wij aan den tempelberg. Daar zijn kolossale kwadraatsteenen overgebleven van

(*a*) F. A. STRAUSS, *Sinai und Golgotha*, Reise ins Morgenland, 1850, S. 211, 212.

den grensmuur, welken SALOMO aan den uitersten hoek van de westzijde des tempels bragt; op hen verheft zich thans de nieuwere muur van het voorhof der moskee van OMAR, die thans de plaats van den tempel inneemt. Dit is het naaste punt, tot hetwelk de Joden de overblijfsels van hun voormalig heiligdom durven naderen, maar ook hier niet dan tegen een aanzienlijk toeganggeld. Op iederen Vrijdag liggen zij hier eenzaam en weenen om den tempel, die verwoest is, om de muren, die nedergeworpen zijn, om hunne grootheid, die verdwenen is! Gelijk hunne vaderen eens aan de stroomen te *Babel* zaten en weenden, wanneer zij aan *Zion* dachten, zoo liggen hier de oudsten der dochteren Zions met hunne grijze hoofden bij den vervallen' muur des tempels in het stof; tranenstroomen vloeijen neder op de Klaagliederen van JEREMIA, die de bevende hand vasthoudt. Ginds is eene schaar jongelingen; liggende op hun aangezigt en luid snikkende, besproeijen en doorweeken zij de boetpsalmen met tranen. Verder verwijderd aan de tegenover liggende zijde buigen de jongvrouwen van *Jeruzalem* hare hoofden met loshangende haren ter aarde; hare oogen vloeijen van waterbeken over den jammer van haar volk, en hare handen opheffende ten hemel, weeklagen zij: *van de dochter Zions is al haar sieraad weggegaan; dewijl haar volk door de hand der tegenpartijders valt, en zij geenen helper heeft: de tegenpartijders zien haar aan, zij spotten met hare rustdagen. Hoe heeft de* HEERE *de dochter Zions in zijnen toorn bewolkt? De kroone onzes hoofds is afgevallen; o wee nu onzer, dat wij* [*zoo*] *gezondigd hebben!* (*a*)"

(*a*) Klaagl. van Jer. I: 6, 7; II: 1; V: 16.

De gewoonte, om daar te treuren over den ondergang van stad en tempel en om betere dagen te bidden, dagteekent reeds van de eeuwen, welke op die van *Jeruzalems* verwoesting volgden. Had HADRIANUS de toen oproerige Joden verdreven en hun verboden, de Heilige Stad te betreden, — gaf KONSTANTIJN hun eerst slechts vergunning, haar op zekeren afstand te naderen, en werd het hun eindelijk veroorloofd eenmaal des jaars, op den gedenkdag der verovering door TITUS, daar te treuren, — mogen ook CONSTANTIUS en JULIANUS de grootst mogelijke vrijheid gegeven hebben, zij was echter van slechts korten duur en werd spoedig weder beperkt. Aldus was het ook tijdens den Kerkvader HIERONYMUS, op het einde der vierde eeuw, toen het den Joden jaarlijks slechts eenmaal vergund werd, de stad hunner vaderen te betreden en in haar over haar te weenen. En moge het hun later weder zijn toegestaan, die stad tot hunne woonplaats te maken, — vergunning om op *Moria*, waar hunne vaderen JEHOVA aanbaden, hun vol gemoed uit te storten, verkregen zij niet. Veel minder mogten zij de voorgeschreven offers van dank en verzoening van schuld JEHOVA aanbieden; want sedert hunne altaren zijn verbroken, heeft geen offerbloed meer gevloeid, — sedert de rook van den brandenden tempel is omhoog gestegen, is geen offerrook meer opgegaan; *want de kinderen Israels zitten zonder koning, en zonder vorst, en zonder offer, en zonder opgerigt beeld, en zonder ephod en teraphim* (*a*). Aan den voet van *Zion* en *Moria* zitten zij daar, als ware het in zak en assche, en wee-

(*a*) Hos. III: 4.

nen, met een weemoedig gevoel het rampzalig overschot van vroegere grootheid aanschouwende. Daar verhalen de grijsaards aan de kinderen, onder het storten van tranen, de geschiedenis van *Jeruzalem* en de lotverwisselingen van Israel. Daar slaan JAKOBS nakomelingen angstig hunnen blik op naar den tempelberg, of verheffen vol weemoed hunne stem in het gebed of heffen treurliederen aan, waar hunne vaderen triomfpsalmen zongen. Maar hen daar in dien deerniswaardigen toestand aanschouwende, zien wij in hen nog eene sterke begeerte naar de geheiligde plek, hoedanige eens was bij hunne vrome voorvaders, welke begeerte zoo sterk werd uitgedrukt door eenen vromen Israeliet: *Mijne ziel is begeerig, en bezwijkt ook van verlangen, naar de voorhoven des* HEEREN; *mijn hart en mijn vleesch roepen uit tot den levenden God. Welgelukzalig zijn ze, die in uw huis wonen: zij prijzen u gestadiglijk, Sela! Want één dag in uwe voorhoven, is beter dan duizend* [*elders*]. *Ik koos liever aan den dorpel in het huis mijnes Gods te wezen, dan lang te wonen in de tenten der goddeloosheid* (*a*). Thans zitten zij nog liever daar eenzaam en treuren nabij de plaats van hunne vroegere Bondgodswoning, dan verre van haar in overvloed en vrolijkheid te leven. Vooral des Vrijdags-avonds vereenigen zij zich daar, terwijl hun eerbied voor die plaats niet weinig wordt verhoogd door het geloof, dat de muur eens behoorde tot den Salomonischen tempel.

Het getal der Joden in *Jeruzalem* is grooter, dan het gewoonlijk wordt opgegeven. Het juist te bepalen, is onmogelijk. De Joden zelven toch verbergen

---

(*a*) Ps. LXXXIV: 3, 5, 11.

zorgvuldig hunne talrijkheid. Zij vreezen, dat, indien de Muhammedanen wisten, dat in de *Heilige Stad* het getal der Joden grooter is dan dat der Muhammedanen zelven, er weder eene vervolging tegen hen zal plaats hebben of nog strengere maatregelen tegen hen genomen zullen worden. Vergeefsch was zelfs de poging, om eene telling van hen te doen plaats hebben, welke werd aangewend door hunnen geloofsgenoot MOZES MONTEFIORE, die van *Londen* naar *Jeruzalem* gereisd was, voornamelijk in het belang zijner beklagenswaardige medenakomelingen van JAKOB. Men mag echter thans hun getal op niet minder dan tien duizend rekenen. Gelijk er reeds verschillende secten onder de Joden waren vóór en ten tijde van JEZUS, zoo bestaan er nog vele onder hen. Die Joden te *Jeruzalem* verdeelt men voornamelijk in drie afdeelingen, en wel de *Sephardim*, de *Aschkenazim* en de *Karaïten*. De *Sephardim* zijn de werkelijke onderdanen van het Turksche rijk, die in aan den Sultan onderworpen landen zijn geboren, en onderling ook de Arabische taal gebruiken. Meest allen zijn zij van Spaansche afkomst. Zij zijn de talrijkste, daar men hun getal tusschen de zeven en acht duizend mag schatten. Zij hebben vier groote synagogen, waaronder eene, die zelfs vrij aanzienlijk is. Weinig stichtelijks echter vond WOLFF in hunne Synagoge, welke hij op eenen sabbat (15 Mei 1847) bezocht. „Hinderlijk vooral," schrijft hij, „was hier een voorlezer, die gebaren maakte als een zinnelooze en schreeuwde, dat ons bijna hooren en zien verging. Na ruim een half uur werd daaraan een einde gemaakt door het binnentreden van den Opperrabbijn, een' grijsaard van het meest eerwaardig voorkomen,

die de leerrede hield in de Hebreeuwsche taal. Hij las haar van eene lange strook papier. Ieder Rabbijn werd bij zijn binnenkomen door de voorstanders eerbiedig gegroet en gekust" (*a*). De *Aschkenazim* zijn de vreemde Joden, die niet in het gebied van den Sultan het levenslicht aanschouwden; het uiterlijke van hen en hunne synagogen is eer medelijden wekkend. Eenigen van hen zijn uit Azië en Afrika, maar de meesten uit Europa, bepaaldelijk uit Oostenrijk, Duitschland, Rusland, Polen; enkelen uit Nederland, Moldavië en Wallachije; uit Engeland komen slechts zelden Joden naar het land hunner vaderen. Hun getal begroot men tusschen de twee en drie duizend. Zij staan onder de Consuls der landen, waaruit zij afkomstig zijn. Van de *Karaïten*, die zich alleen en uitsluitend aan het Oude Testament houden en alle overleveringen en menschelijke bijvoegselen verwerpen, zijn er slechts ongeveer twintig. Het juiste getal der gezamenlijke Joden te *Jeruzalem* te bepalen, is vooral ook moeijelijk wegens de groote sterfte, die daar steeds onder hen, voornamelijk onder de *Aschkenazim*, opmerkelijk groot is, een natuurlijk gevolg ook van de verandering van land en woonplaats. Immers telken jare komen uit de straks genoemde, ja schier alle landen, Joden naar *Jeruzalem*, om de laatste levensdagen te eindigen in de stad hunner vaderen en daarna bij die vaderen verzameld te worden in het *Dal Josaphat*, om daar ook met hen op te staan uit de dooden. Immers de Joden gelooven, even als de Muhammedanen (*b*), dat de opstanding der dooden ten

---

(*a*) P. Wolff, *Reise in das Gelobte Land*, 1849; S. 109.
(*b*) Zie Deel II, bl. 148.

jongsten dage zal plaats hebben in het *Dal Josaphat*, niet alleen van hen die daar begraven werden, maar ook van hen, die in andere landen en werelddeelen hun graf vonden, en dat die laatsten naar de opstandingsplaats onder den grond doorgevoerd zullen worden. Dat geloof inzonderheid drijft duizenden daarhenen. Zij gelooven zulks voornamelijk op grond der profetie: *de heidenen zullen zich opmaken, en optrekken naar het Dal Josaphat, maar aldaar zal Ik zitten, om te rigten alle heidenen van rondom* (*a*), — *de Olijfberg zal in tweeën gespleten worden naar het Oosten en naar het Westen,* [*zoodat er*] *eene zeer groote vallei zal zijn; en de helft des bergs zal wijken naar het Noorden en de helft deszelven naar het Zuiden* (*b*). Zij worden echter niet alleen meestal slagtoffers van de verandering van land en luchtstreek, maar zij komen er daarenboven ook op vergevorderden leeftijd, bij welk een en ander de armoedige en morsige leefwijze der Jeruzalemsche Joden, vooral bij de pestziekte, niet weinig bijdraagt, welke vreeselijke ziekte reeds veel malen en nog voor weinige jaren zoo velen van hen ten grave sleepte. — Hun maatschappelijke toestand is ook een diep ellendige; hij verschilt meer van dien hunner voorvaderen in het heldentijdperk van Israel, dan de zwartste nacht van den meest helderen dag. Zij toch zijn veracht en geschuwd door de meeste Christenen en onderdrukt door de Turken, daar zij geene beschermers hebben. Vooral zijn de Muhammedanen vijandig tegen de Joden gezind, wijl zij de Joden beschuldigen, het Oude Testament te heb-

(*a*) Joël III : 2, 12. (*b*) Zach. XIV : 4.

ben vervalscht en daardoor hunnen stamvader ISMAEL te hebben gelasterd. De Muhammedanen toch zeggen, in tegenstelling der Joden, dat niet IZAÄK, maar ISMAEL de eerstgeborene van ABRAHAM was, — dat aldus als zoodanig niet IZAÄK, maar ISMAEL op het offerhout gelegen heeft, en zij nakomelingen zijn van den geliefden zoon diens aartsvaders, en op hen de belofte rust, welke Israel op zich toepast. De dwingelandij en geldafpersingen der geldgierige overheerschers, waaraan die ongelukkige Joden steeds zijn blootgesteld, gaan alle denkbeeld te boven. Magt toch, om zich tegen de schandelijke knevelarijen en mishandelingen te verzetten, hebben zij niet, en hunne billijke klagten zijn vruchteloos. „Wat hunne openbare eeredienst betreft," zegt FISK, „deze dulden de Turken voor zoo verre die nu door de Joden wordt waargenomen; maar droevig en hard is de onderdrukking, waaraan zij, wat hunne tijdelijke belangen betreft, onderworpen zijn. Een voorbeeld wil ik bijbrengen, hetwelk mij van eenen geloofwaardigen kant werd medegedeeld. Te *Jeruzalem* zijn alle woonhuizen het eigendom van Turken. Heeft nu een Jood eene woning noodig, dan vervalt hij natuurlijkerwijze in handen van zijne onverbiddelijke haters. De eigenaar der woning heeft het regt, om bij het betrekken daarvan een jaar huur vooruit te vorderen, maar met dat al is het hem geoorloofd, na eene korte waarschuwing, haar door den huurder weder te doen ontruimen. Volgens de Muhammedaansche wet is de huurder in zulk een geval geregtigd tot de terugvordering der huurpenningen voor een gedeelte, maar door getuigen moet hij voor den Cadi zijn regt bewijzen. De ge-

tuigenis van een' Jood is niet geldig; die van een' Christen wordt geweigerd, en geen Turk zal getuigen ten behoeve van een' Jood, zoodat een Jood gevaar loopt, op ieder uur van den dag op straat gezet te worden, en bovendien de betaalde huurpenningen kwijt is. Wanneer een Jood den eenen of anderen kleinhandel onderneemt, verdient hij maar een sober dagelijksch onderhoud; en bezit hij iets meer, dan weet de scherpziende en onbarmhartige blik der baatzucht zulks spoedig te ontdekken" (*a*). Daarenboven bestaat ook bij de meeste Christenen te *Jeruzalem* een haat tegen de Joden, zoodat, in dringenden nood, de Jood eerder hulp en bescherming zou zoeken en vinden bij eenen Muhammedaan dan bij eenen Christen. De Christenen toonen dien haat tegen Israel veelvuldig. Vooral doen zij het, wanneer de Joden het wagen in of zelfs digt bij de Grafkerk te komen. Veelmalen hebben zij daar de grootste beleedigingen en mishandelingen ondergaan. Zelfs nog voor een paar jaren hebben eenigen van hen, die uit onvoorzigtigheid of nieuwsgierigheid op het plein der Grafkerk kwamen, daar, onder de vuisten der heilige vaders, in groot levensgevaar verkeerd. De Christenen zijn dan niet minder vijandig tegen hen dan de Muhammedanen het zijn tegenover den ongeloovige, die de Moskee durft te betreden of zelfs op korten afstand te naderen. Door die vijandige gezindheid der Muhammedanen en Christenen tegen hen is hun

(*a*) G. Fisk, *Dagboek van eenen Evangeliedienaar, gehouden op zijne reis naar en door het Heilige Land.* Naar het Engelsch, Haarlem 1850; D. II, bl. 6.

toestand diep beklagenswaardig en ondervinden zij menig onregt. Elke getuigenis te hunnen laste wordt aangenomen. Immers terwijl tegen den Muhammedaan geen ander dan de getuigenis van den geloofsgenoot wordt aangenomen, — tegen den Christen alleen de getuigenis van den Muhammedaan en Christen, — geldt tegen den Jood de getuigenis van alle drie; tegen hem is zoowel de getuigenis van den Christen en Muhammedaan geldig, als die van eenen Israeliet. Geen wonder, dat daardoor hunne geestkracht bijna geheel is verdwenen; zelven gevoelen zij, dat zij krachteloos zijn.— Onderling leven zij ook in gedurigen twist. Hen aanschouwende, kan men niet zeggen: *Ziet, hoe goed en hoe liefelijk is het, dat broeders ook te zamen wonen;* geen wonder dan ook, dat de daarbij gevoegde heerlijke belofte bij hen ook niet vervuld wordt: *de Heere gebiedt aldaar den zegen* [*en*] *het leven tot in eeuwigheid* (*a*). Eene bron ook van huiselijk leed en oneenigheden leveren vooral de echtscheidingen op, welke bij hen, gelijk bij de Muhammedanen, veelvuldig zijn. Bij de minste aanleiding rekenen zij haar tot pligt. Velen zelfs schijnen te trouwen, om te scheiden. Terwijl de vrouwen bij hen zeer jong, sommige reeds wanneer zij naauwelijks den leeftijd van tien of elf jaren bereikt hebben, trouwen, zijn er velen, die hoewel nog jong zijnde, reeds vele mannen, sommige reeds vijftien en meer gehad hebben. De Rabbijnen zelven gaan hun daar in voor. Voor korten tijd nog kwamen eenige Joodsche Rabbijnen te *Safed.* Zij lieten daar in de Jodenbuurt uitroepen, dat, wanneer

(*a*) Ps. CXXXIII : 1, 3.

er jonge ongehuwde dochters waren, zij zich ten huwelijk konden vervoegen in hun verblijf. Vele jonge dochters kwamen, zij lieten zich met de Rabbijnen huwen, — die haar echter spoedig, sommige reeds den volgenden morgen, scheidbrieven gaven! — De middelen, om hen uit dien gedrukten staat te verheffen, waren tot dus verre vruchteloos. Vruchteloos waren ook die, welke MONTEFIORE beproefde, om door goede inrigtingen hun beklagenswaardig lot te verbeteren. Eene belangrijke som toch wilde deze besteden voor zijne geloofsgenooten, om goed ingerigte scholen te vestigen voor de jeugd, hen handwerken te doen beoefenen, hen tot landbouwers te maken, hen olijf- en moerbezieboomen te doen aankweeken en weder den in *Palestina* zoo weligen wijnstok in ruime wijngaarden te doen ranken. Hij bragt hun onder het oog, hoe daardoor hun lijden verzacht en hun toestand verbeterd zoude worden in het maatschappelijk en huiselijk leven, maar alles was vergeefsch. Zij verklaarden wars te zijn van alle nieuwigheden. Zij betuigden hunne kinderen te willen opvoeden, gelijk zij opgevoed waren, en te willen leven, gelijk hunne voorvaderen deden; wilde men hun daarbij de som geven, zij zouden die in dank ontvangen, doch wilde men zoodanige voorwaarden maken, dan mogt men zijn geld behouden. Zij brengen dan ook in den volsten zin des woords den tijd door met niets te doen. Zij leven zonder eenig handwerk of beroep uit te oefenen. Enkelen slechts maken daarop eene gunstige uitzondering, door het drijven van eenigen kleinhandel of het maken van veelal fraaije, dikwerf kunstig gesneden voorwerpen uit de zwarte steenen, die bij de *Doode Zee* gevonden

worden; op landbouw en veeteelt legt zich echter geen van hen toe. Zij laten daarom in de meeste landen gelden voor zich inzamelen, hetwelk echter in sommige verboden is. Daarentegen moeten zij voor hunne geloofsgenooten, die ver van de tempelstad verwijderd zijn, gebeden opzenden bij *Zion* en *Moria*. Zij leven aldus in *Jeruzalem* van de aalmoezen, gelijk de Kapucijners van den bedelzak. Die bijdragen komen grootendeels uit Engeland, Polen en Nederland en zijn niet zelden oorzaak van groote oneenigheden. Vroeger werden die ondersteuningen door afgevaardigden uit het Heilige Land uit Europa gehaald; maar bedrog en groote reiskosten hebben daarin verandering gebragt. Thans worden de daartoe ingezamelde gelden door een Israelitisch handelskantoor te *Amsterdam* aan den Oostenrijkschen Consul te *Beyruth* gezonden. Door dezen ontvangen zij jaarlijks aldus tusschen de dertig en veertig duizend gulden. Elk Israeliet, die één jaar in *Palestina* gewoond heeft, heeft aanspraak op zijn aandeel in die giften uit Europa. Maar dat aandeel is zeer gering, daar én de bijdragen niet vele zijn, én de renten van bijna eene ton gouds betaald, benevens een geneesheer en ziekenhuis voor de Joden te *Jeruzalem* onderhouden moeten worden. Daarenboven worden die in Europa ingezamelde gelden in handen gesteld van de hebzuchtige Rabbijnen, bij welke ze, volgens de verklaring van den Oostenrijkschen Consul zelven, meestal blijven, terwijl de arme Joden er weinig van ontvangen. Zulks is te meer te betreuren, daar allen arm zijn en eene armoedige leefwijze hebben. Slechts weinige Joden hebben zelven eigene bezittingen, van welke zij jaarlijks eenige inkomsten van hunne be-

trekkingen uit Europa ontvangen. Er zijn reizigers geweest, die beweerden, dat de Jeruzalemsche Joden zoo arm niet waren, doch zich armoedig voordeden, om hunnen rijkdom voor de schraapzuchtige Turken te verbergen; maar die verzekering mist allen grond. — Hoewel te *Jeruzalem* de meeste der in Palestina aanwezige Joden wonen, vindt men echter ook vele van hen in andere steden van dat land. Immers schat men, dat te *Hebron* thans ruim acht honderd Joden zijn, die daar twee synagogen hebben. Deze even merkwaardige als oude stad toch is voor hen, naast *Jeruzalem*, de meest heilige, vooral door het graf van hunnen stamvader ABRAHAM. Een aanzienlijk getal, van meer dan twaalf honderd, woont te *Safed* (ten noordoosten van den *Thabor*), in welke stad de Joden gelooven, dat de Messias eerst veertig jaren zijnen zetel zal hebben, vóór Hij dien te *Jeruzalem* zal vestigen. Ook te *Tiberias* wonen tusschen de drie en vier honderd Joden, even als in het oude *Sichem*, later *Sichar*, thans *Naplousa* geheeten. — De hoop, dat Palestina, het erfdeel hunner vaderen, eens weder de ongestoorde bezitting zal worden van hen en hunne nakomelingen, en dat hunne geloofsgenooten in de verstrooijing nog eens weder vergaderd zullen worden onder Kanaäns wijnstokken en vijgeboomen, bezielt hen bij voortduring. Nog hopen zij, dat de Messias zal komen en het rijk van Israel weder zal oprigten, dat weder een telg uit DAVIDS huis zal zitten op den troon der twaalf stammen en de slavenketen, waarin zij thans gekluisterd zijn, zal versmeden tot een zwaard van vrijheid. Zij gelooven, dat JEHOVA zich weder over zijn uitverkoren

volk zal ontfermen. En wie zoude twijfelen aan de genade van JEHOVA voor het nageslacht van ABRAHAM, die *een vriend van God genaamd is geweest?* (*a*) Maar grooter ontferming [illegible] JEHOVA hun betoonen, dan door hen terug te brengen naar het aardsche Kanaän, meer dan een aardsch *Zion* en *Jeruzalem* zal JEHOVA hun wederschenken; want Hij zal ze eens brengen *tot den berg Zion, en de stad des levenden Gods, tot het hemelsche Jeruzalem en de vele duizenden der Engelen; tot de algemeene vergadering en de gemeente der eerstgeborenen, die in de hemelen opgeschreven zijn, en tot God, den Regter over allen, en de geesten der volmaakte regtvaardigen; en tot den Middelaar des Nieuwen Testaments,* JEZUS, *en het bloed der besprenging, dat betere dingen spreekt dan* ABEL (*b*). Tot betere stroomen dan die der Jordaan zal JEHOVA hen dan leiden, want zij zullen nederzitten aan stroomen van levend water. Aldus zal JEHOVA zich eens weder ontfermen over dat volk, hetwelk tot nog toe hoort, zonder te verstaan, en ziet, zonder te bemerken. Doen zal JEHOVA het, door de oogen van het verblinde Israel te openen, door hen in den verworpen' en gekruisten JEZUS van *Nazareth* den Messias der vaderen te doen zien.

De Muhammedanen hebben vooral in het midden en het benedenste gedeelte der stad hunne huizen, welk gedeelte *Hâret-el-Muslimîm* genaamd wordt. Alomme staan echter hunne moskeën, die meestal vroeger Christenkerken waren. Hun getal te *Jeruzalem*, het Turksche garnizoen van ongeveer duizend man mede gerekend, kan men op ruim zes duizend schat-

(*a*) Jak. II: 23. (*b*) Hebr. XII: 22, 24.

ten. De taal, welke zij daar spreken, is de Arabische. Gelijk de Joden te *Jeruzalem* grootendeels bestaan van de aalmoezen, zoo leven de Turken voornamelijk van de verdrukking van Joden en Christenen. Men ziet hen steeds gekleed in hunne wijde broeken van laken, zijde of linnen, — gehuld in hunne ruime, ligte opperkleeden, — het hoofd bedekt met eenen tulband of eene lakensche muts met eenen sluijer, liggen de meer aanzienlijken op hunne divans, de geringeren in de schaduw, rookende uit hunne lange Turksche pijpen en drinkende hunne geliefkoosde koffij.

Weinig bedrijvigheid toch vindt men te *Jeruzalem* onder de Muhammedanen, eenigen handel, enkele leerlooijerijen en tien zeèpziederijen uitgezonderd. De zeepziederijen echter leveren groote voordeelen op; want de Jeruzalemsche zeep is beroemd en wordt naar alle deelen der wereld verzonden en door schier elken te *Jeruzalem* komenden pelgrim in groote hoeveelheid medegenomen; immers als medicinale zeep heeft zij eene groote vermaardheid. Die geringe bedrijvigheid onder hen is grootendeels een gevolg hunner Godsdienst. Zij toch geeft hun eene zekere onverschilligheid, door hare leer van een onveranderlijk noodlot. Scherp komt dat geloof uit, wanneer men hen gadeslaat te midden der Roomsche en Grieksche Christenen. Immers waar deze Christenen bij de lotwisselingen steeds zweven tusschen hoop en vrees, — waar zij door geloften, gebeden, vasten en bedevaarten hopen onheilen te zullen afwenden of gunsten te verkrijgen, — terwijl zij daarenboven, na geledene rampen, dikwerf door bitter zelfverwijt gefolterd

worden, van iets te hebben nagelaten, wat rampen had kunnen afweren, — wordt de Muzelman integendeel door zijn koud geloof: „het was aldus onveranderlijk besloten," zelden geschokt. Daarom gaat hij ook met de meeste koelbloedigheid den dood te gemoet, alleen den wensch ontboezemende, zijn hoofd te wenden naar *Mekka*, de geboorteplaats van den Profeet. Overigens zijn zij zeer naauwgezet in hunne Godsdienst; naauwgezet vooral in het vasten, in bepaalde gebeden, in rijke aalmoezen en in onthouding van bedwelmende dranken. De wijn begint echter meer en meer onder hen in gebruik te komen, niettegenstaande MUHAMMED dien strengelijk verboden had even als het spel, van beide zeggende: „in het spel en den wijn is groote zonde gelegen, hoewel er ook eenig nut in is; maar de zonde, waartoe zij aanleiding geven, is grooter dan het nut, hetwelk zij aanbieden (*a*)"; verklaard had hij zelfs: „de Satan wil door den wijn en het spel slechts haat en vijandschap onder u uitstrooijen, en u van vrome overdenking en het gebed afhouden (*b*)." — De vijanden van den Profeet beschouwen zij ook als hunne vijanden. Zij noemen de de ongeloovigen met eenen scheldnaam buffels en zwijnen, daar zij gelooven, dat MUHAMMED alle dieren tot het ware geloof gebragt heeft, uitgenomen den buffel en het zwijn De minachting, waarmede zij nederzien op hen, die niet gelooven aan den Profeet, blijkt vooral daaruit, dat zij, onderling sprekende van eenen Christen of Jood, er steeds bij toevoegen: „met verlof een Jood," „met verlof een Christen," even als

(*a*) Soera II : 119. (*b*) Soera V : 100.

men in Syrië nog hoort: „met verlof eene vrouw." Een blijk van minachtig bestond ook daarin, dat de ongeloovigen in *Syrië* en *Egypte* niet te paard mogten rijden; die groote eer was alleen aan de volgelingen van den Profeet vergund. Even als de vrouwen bij de Muhammedanen, reden daarom de Christenen en Joden altijd op ezels en muilezels, die trouwens in de warme landen niet alleen veel schooner, maar ook aangenamer te berijden zijn dan bij ons. Toen echter onder het, den Christen zoo goedgunstig, bestuur van IBRAHIM die belagchelijke bepaling, gelijk zoo vele anderen van lieverlede verviel, werden er niet weinige klagten aangeheven. Vooral in het oude *Damascus* beklaagden zich de Muhammedanen daarover bij IBRAHIM, er bijvoegende: dat, terwijl de Christenen even als zij te paard reden, ook daarin alle onderscheid tusschen hen en de Muhammedanen was weggevallen. Eigenaardig was echter het antwoord van den Pacha, inhoudende, dat het den Muhammedanen vrijstond, wanneer zij zich in het rijden van de Christenen wilden onderscheiden, zich van kameelen te bedienen.

Ook hun huiselijk leven is voor ons westersch oog en gevoel diep beklagenswaardig; den grooten zegen toch der Christelijke Godsdienst, welke aan de vrouw den regtmatigen stand in de maatschappij heeft teruggegeven, missen zij. De veelwijverij doet hun de vrouwen alleen beschouwen als middelen tot zinnelijk genot en tot verrigting van huiselijke werkzaamheden. Van de maatschappelijke zamenleving zijn zij uitgesloten. Zij verkeeren daardoor steeds in eenen lagen, alleen zinnelijken toestand. Op hare geestelijke ontwikkeling stelt men hoegenaamd geenen prijs, zoodat

slechts weinige van haar kunnen lezen, enkele schrijven. Uiterlijke praal is haar hoogste genot, — en wat het gevolg is van het zamenzijn van vele onontwikkelde en zinnelijke vrouwen, kan men ligtelijk nagaan. Wat men van vele volken in het Oosten in het algemeen kan getuigen, kan men van de bewoners van Palestina in het bijzonder en bepaaldelijk van die te *Jeruzalem* zeggen, namelijk dat de oude bewoners onwillekeurig onzen eerbied, de tegenwoordige integendeel ons medelijden wekken. De werkzaamheid van vroeger is vervangen door luiheid, ja vadsigheid, — de vooruitgang door achteruitgang.

In het westelijk gedeelte der stad wonen de verschillende Christenafdeelingen, van welk gedeelte de wijk der Armeniërs (*Hareth-el-Arman*) het schoonste en meest ruime der stad is. Men begroot het getal Christenen te *Jeruzalem* op ongeveer vierdehalf duizend, en wel ruim twee duizend Grieken, ruim duizend Latijnen, ongeveer vier honderd Armeniërs, honderd Kopten, twintig Syriërs en even zoo veel Abyssiniërs. De meeste van hen zijn uit Arabië afkomstig of in Palestina geboren; zij spreken als zoodanig ook onderling de taal des lands, namelijk de Arabische. Terwijl de Grieksche en Armenische Christenen eenigen handel drijven, leven de Latijnsche voornamelijk van het vervaardigen van rozenkransen, kruisjes, snijwerk, afbeeldingen der Grafkerk, enz. De toevloed van pelgrims, vooral van Grieksche en Armenische, is steeds buitengewoon groot op het Paaschfeest. In de dagen toch, die opzettelijk gewijd worden aan de overdenking van JEZUS lijden en sterven, van zijne grafrust en opstanding, vertoeven duizenden vreemde-

lingen in de oude tempelstad, tot welke pelgrimsreize zij door het gunstige jaargetijde niet weinig aanmoediging vinden. Immers op het einde der maand Maart en April is het weder in Palestina het meest bestendig en de natuur het schoonst, waarom die tijd ook reeds door den Wetgever van Sinaï tot feesttijd bepaald werd. Dan schijnt een straal van den voormaligen luister te vallen in de sombere donkerheid der stad. Het anders stille *Jeruzalem* wemelt dan van menschen; dan stroomt het van alle zijden naar hare muren; dan keeren de rijkdom en hooge blijdschap voor eenige dagen weder naar de bergen aan de Kedron. — Op andere tijden is de stad eenzaam, de stad, die eens zoo vol volks was! *Jeruzalem* toch is als eene weduwe geworden, want *zij*, *die groot was onder de Heidenen*, *eene vorstin onder de landschappen*, *is cijnsbaar geworden* (*a*).

Wanneer zal die betreurenswaardige toestand ophouden, wanneer zal *Jeruzalem* worden, wat het worden kan? Één uur eensgezindheid van de Europesche Mogendheden, één ernstig woord van hen, — en een schoone dag zou voor *Jeruzalem* rijzen. De Christenen zouden in het bezit zijn dier eeuwig gedenkwaardige stad; de schatpligtigheid en vernedering van *Jeruzalem* hield op! Wat eens millioenen menschen heeft gekost, zou thans met een paar krachtige nota's kunnen afgedaan worden. Werd *Jeruzalem* tot eene Christen-vrijstad verheven en *Jaffa* tot eene Christen-vrijhaven verklaard, welke omkeering zoude er dan komen in het lot van de Heilige Stad, ja van geheel Palestina!

(*a*) Klaagl. van Jer. I : 1.

Werden daarenboven de verschillende Christenbelijders door één geloof, ééne hoop en ééne liefde daar verbonden; bogen allen zich te *Jeruzalem* in één gevoel van zonde in het stof voor den driemaal Heilige, die zich daar zoo heerlijk aan Israel als JEHOVA, maar aan de Christenen als ABBA geopenbaard heeft, — verhieven zich daar ook aller harten in heilig dankgevoel tot Hem, die daar op *Golgotha*, voor eene zondige wereld, zijn ligchaam heeft laten verbreken en zijn bloed vergieten, — hoe heerlijk zou dan *Jeruzalem* zijn! Dan ware *Jeruzalem*, wat haar naam te kennen geeft, maar wat het nog niet is: eene stad des vredes!

Nadert die blijde dag, waarop Palestina tot eenen wettigen toestand terugkeert en weder hergeven wordt aan het Christendom, dat van daar is uitgegaan? Is de herstelling van Palestina aanstaande? Griekenland is hersteld, omdat het eens Griekenland was. Maar heeft Palestina niet alleen wegens zijn verleden, maar ook uithoofde van deszelfs heiluitzigten, niet nog grooter aanspraak er op? Moeten de Europesche Mogendheden niet meer doen, dan zij gedaan hebben, toen zij in Palestina de Egyptische regering, die toch regering was, hebben doen ophouden, om haar te laten vervangen door eene schandelijke willekeur en bandeloosheid? De verwezenlijking van dat denkbeeld ontvangt meer en meer waarschijnlijkheid. De Turken vreezen het. Men bespeurt het bij hen, hoe zij meer en meer gevoelen, dat zij dit land eens aan de Europesche magt zullen verliezen. Die vrees is vooral zigtbaar bij hen, wanneer men gewaagt van de verbazende magt der groote en goed georganiseerde

legers, die de Europesche Mogendheden hebben. De hooge belangstelling ook in de merkwaardigste stad en het merkwaardigste land der wereld ontwaakt alomme in Europa, en, wat vooral opmerking verdient, ook in het jonge Amerika. — Wordt een blijder dag voor *Jeruzalem* ook nader gebragt door de Protestanten? Dat hunne vestiging aldaar van grooten invloed zal wezen, kan men niet betwijfelen; hun verblijf van nog slechts weinige jaren geeft alle hoop daarop; zij althans verdienen de hooge oplettendheid van de beschouwers der Heilige Stad. Vóór het verlaten van haar willen wij eenen blik op hen werpen.

VI.

EENE LEERREDE TE JERUZALEM.

Merkwaardig is het, dat te *Jeruzalem* in den loop der eeuwen steeds is bewaard gebleven de dienst van den eenigen waarachtigen God. Hij moge daar genoemd en aangebeden zijn als JEHOVA of ALLAH of ABBA, het geloof in dien éénen God was en is bij allen; afgodendienaars, in den eigenlijken zin des woords, vindt men te *Jeruzalem* niet. Men ziet daarenboven hen, die in der daad de Godsdienst, welke zij belijden, niet alleen hebben op de lippen, maar ook in het hart, zoo sterk mogelijk ijveren voor de Godsdienst hunner vaderen, die ook de hunne is geworden en welke zij uit innige overtuiging zijn toegedaan. Helaas! dat zij allen, Joden, Muhammedanen en Christenen, niet om strijd trachten, de voortreffelijkheid hunner Godsvereering te toonen door onophoudelijk streven naar de volmaking en navolging van dien God, welken zij aanbidden. Eenen schoonen strijd ter ver-

heerlijking van den grooten Schepper zou men dan aanschouwen in de Heilige Stad! Dat heerlijke doel hebben zich echter de Protestanten voorgesteld, die zich te *Jeruzalem* gevestigd hebben.

Het getal Protestanten, die ter bedevaart gingen naar de Heilige Stad of zich daar vestigden, was steeds, in vergelijking met dat der andere Christenen, zeer gering. De reden daarvan is niet ver te zoeken; zij ligt in het Protestantsch geloof. De Protestanten toch zijn, wel is waar, niet onverschillig omtrent den geboortegrond van hun allerdierbaarst geloof of omtrent de eeuwig gedenkwaardige plekjes in *Palestina* en te *Jeruzalem*, maar hoofdzaak zijn zij hun geenszins. Met heiligen eerbied worden zij evenzeer vervuld als de andere belijders van CHRISTUS, wanneer zij staan op de plaats, waar eens de krib stond van het vleesch geworden Woord, of wanneer zij wandelen in die streken, waar JEZUS *toenam in wijsheid, en in grootte, en in genade bij God en de menschen* (*a*), of vertoeven, waar de Heer in bezielende taal, sprekende gelijk nooit iemand voor of na Hem, het Evangelie der genade verkondigde en het bezegelde door de krachtigste en heilrijkste wonderen, — of nederknielen, waar eens het kruis der behoudenis werd opgerigt; — maar de verhooring van hunne gebeden maken zij geenszins afhankelijk van die plaatsen. Even vertrouwend zenden zij hunne gebeden op in ver afgelegene streken als op dien geheiligden grond. Van daar dat de Protestanten nooit eenige moeite hebben aangewend, om medebezitters der kerk van het Heilige Graf te wor-

(*a*) Luk. II : 52.

den. Zij onderscheiden zich aldus ook eigenaardig van de Muhammedanen, Israeliten en andere Christenen. De Muhammedaan toch kent bijzondere kracht toe aan een gebed, opgezonden te *Mekka*, *Medina* of *Jeruzalem;* de Jood hoopt op bijzondere verhooring, wanneer hij zijn gebed uitspreekt, of eene voorbidding voor hem wordt opgezonden bij den tempelberg; de Roomsche, Grieksche en de met haar naauwverwante zuster-afdeelingen in de Christelijke Kerk hechten zich met hooge voorliefde en sterke ingenomenheid aan de plaatsen zelven, — maar de door de gezegende Kerkhervorming tot de oorspronkelijke eenvoudigheid des Evangelies teruggebragte Christenen gevoelen zich in de vereering van het Opperwezen en in hunne hulde aan den Heiland der wereld, los van al het plaatselijke. — Intusschen werd eene vestiging van Protestanten te *Jeruzalem* meer en meer eene behoefte; zij werd het niet alleen in het belang der Protestantsche pelgrims, zij werd het ook, om aldus in de geboorteplaats der Nieuwe Bedeeling het Evangelie in zijne oorspronkelijke eenvoudigheid en zegenrijken invloed op het huiselijk en maatschappelijk leven te doen kennen; zij moest aldus de hooge voortreffelijkheid der leer van CHRISTUS boven die van den Profeet van *Mekka* en van de Oude Bedeeling ten toon te spreiden, om daardoor Joden en Muhammedanen te brengen tot CHRISTUS. De eeredienst toch der Christenen te *Jeruzalem* heeft weinig aantrekkelijks voor hen, aan wie het kruis van CHRISTUS nog eene dwaasheid of ergernis is. Zij verachten de Latijnen om hunne meestal onwaardige priesters en de Grieken om hunne verregaande domheid, terwijl zij de afgoderij, welke beiden

plegen met beelden en reliquiën, verfoeijen. Daarenboven zal een Jood niet ligtelijk overgaan tot eene Godsdienst, bij welke men aan beelden eere bewijst; daartoe is het op de tafelen der Wet geschreven gebod te diep op de vleeschen tafelen zijns harten gegraveerd: *gij zult u geen gesneden beeld, noch eenige gelijkenis maken, [van hetgeen] boven in den hemel is, noch [van hetgeen] onder op de aarde is, noch [van hetgeen] in de wateren onder de aarde is. Gij zult u voor die niet buigen, noch hen dienen: want ik, de Heere uw God, ben een ijverig God, die de misdaad der vaderen bezoek aan de kinderen, aan het derde en aan het vierde [lid] dergenen, die mij haten* (*a*). De Muhammedaan, die van kindsbeen aan is opgevoed in eene zoo hoogst eenvoudige eeredienst, kan bezwaarlijk bedehuizen betreden vol wereldsche pracht. Immers gezangen en muzijk hoort men niet in hunne moskeën. De toonkunst is over het algemeen bij hen veracht, zoodat slechts geringe lieden enkele eenvoudige muzijkinstrumenten bespelen. Zij verachten daarom elke Godsdienst, welke met orgel- of snarenspel gepaard gaat. Ook de schilderijen en beelden in huizen des gebeds zijn hun een gruwel. De oprigting dus van het Protestantsch Bisdom te *Jeruzalem* mag als de vervulling eener wezenlijke behoefte beschouwd worden. Zijnen eersten oorsprong is men verschuldigd aan het jeugdige, krachtvolle Noord-Amerika. Van het Zendeling-Genootschap toch der Noord-Amerikaansche Presbyteriaansche Kerk werden het eerst zendelingen te *Jeruzalem* geplaatst. Met haar stelde zich spoedig *het Londensch Genootschap tot bekeering der*

(*a*) Exod. XX : 4, 5.

Joden in betrekking, en de even ijverige als gemoedelijke zendeling NICOLAYSON uit Sleeswijk werd daarhenen als bestuurder gezonden. Met hoeveel moeijelijkheden die vestiging er door het aankoopen van grond en het bouwen van woningen ook te kampen had, vonden zij echter in IBRAHIM PACHA eenen beschermer. Deze toch, doordrongen als hij was van de staatsinrigting der Westersche rijken, stond hun toe wat vroeger alleen aan onderdanen der *Porte* geoorloofd was, om namelijk grond te *Jeruzalem* te koopen. Intusschen was die vestiging slechts eene voorbereiding tot iets grooters; bij dien zendelingspost toch zou eene werkelijke gemeente komen. Zulks echter tot stand te brengen was voor Pruissens Koning FREDERIK WILLEM IV bewaard; maar het zou ook eene der eerste daden zijn van zijne regering. Naauwelijks toch had hij in 1840, na den dood van zijnen vader FREDERIK WILLEM III, de regering over Pruissen aanvaard, of het besluit, om zich het lot der Protestanten te *Jeruzalem* aan te trekken, was genomen. Wijselijk begreep hij echter ook, dat het van het hoogste belang was, zich in verbinding te stellen met de Engelsche Protestanten te *Jeruzalem.* Noodzakelijk toch was zulks niet alleen, om aldus met meer kracht te handelen, maar ook om niet door twee afdeelingen der Protestanten in de Heilige Stad eenen ongunstigen indruk te maken op de Christenen en ongeloovigen. Hij en het Engelsch Genootschap begrepen, meer te moeten zien op de meeste en voornaamste punten van overeenkomst, dan op de weinige en geringe punten van verschil. Terwijl men het in beginsel eens was, waren ook spoedig de voorwaarden getroffen en werd de overeenkomst

gesloten. Onder de bescherming van Pruissen en Engeland zoude eene Protestantsche Gemeente gevestigd worden te *Jeruzalem.* Bepaald was er, om aan den wensch der Engelschen toe te geven door de Anglikaansch-Bisschoppelijke inrigting bij die vestiging in acht te nemen. Daarenboven het uiterlijke in den bisschoppelijken vorm is in het Oosten van veel belang; bereidwillig stond dus de Koning in het belang der groote zaak toe, dat de Duitsche geestelijken te *Jeruzalem* de onschadelijke wijding der Anglikaansche Kerk ondergingen. Eenen Bisschop, beurtelings te kiezen door het Engelsch genootschap en den Koning van Pruissen, zouden zij te *Jeruzalem* vestigen en elk voor de helft bezoldigen. De Koning van Pruissen gaf daarenboven terstond eene aanzienlijke som tot het bouwen eener kerk. Terstond benoemde het Engelsche Genootschap eenen Bisschop, ALEXANDER WOLFF, geboortig uit het groothertogdom Posen. Hij was Jood geweest, doch had den Messias gevonden en als zendeling dien Messias op vele plaatsen, vooral te *Dantzig*, gepredikt; treffende blijken had hij ook gegeven van zijnen warmen ijver en zijne groote liefde voor het Christendom. Het Engelsche Gouvernement stelde eene stoomboot ter dienste van den nieuwen Bisschop, welke hem naar *Jaffa* bragt, zoodat hij reeds den 21 Januarij 1842 zijnen plegtigen intogt te *Jeruzalem* deed, en daar met bisschoppelijke eer werd ontvangen. Een Kapellaan, vijf Zendelingen en drie Geneeskundigen werden hem toegevoegd. Nog geen vier jaren mogt hij echter die gewigtige betrekking bekleeden. Op eene reis naar Engeland, in het belang der vestiging, werd hij nabij *Kaïro* door eene doodelijke

ziekte aangetast en ten grave gesleept. Daarop benoemde de Koning van Pruissen den voortreffelijken SAMUEL GOBAT, geboortig van *Bern*, tot zijnen opvolger, die als zoodanig nog aan het hoofd van het Protestantsch Bisdom te *Jeruzalem* staat. Deze keuze mogt in alle opzigten gelukkig genoemd worden, wegens des mans ware godsvrucht, zijnen warmen ijver en zijne hooge kennis, vooral verkregen door zijne langdurige en veelvuldige zendelingsreizen in *Egypte*, *Syrië* en *Palestina*. Op den 30 December 1846 nam hij den door den dood van ALEXANDER WOLFF ledig geworden' bisschopszetel in, en werd met hooge blijdschap en eer in de grijze stad ontvangen. Wat zijn ijverige voorganger begonnen had, zette GOBAT voort. Vooral trokken hij en de zijnen, overeenkomstig den geest van het Londensch Genootschap, en bij gebrek aan Protestantsche pelgrims en kolonisten, zich het lot der te *Jeruzalem* wonende en diep ongelukkige Joden aan. Overtuigd door hunne woorden, getroffen vooral door hunne belangelooze liefde en hulpvaardigheid, namen daarop spoedig eenige Joden, ten spijt der vele en hevige Rabbijnen, den verworpen' en gekruisten Nazarener aan als den CHRISTUS. Bevreemden kan het ook geenszins dat vele Joden, — die in de Muhammedanen steeds hunne verdrukkers en in de Christenen hunne bittere vijanden zien, die daarenboven ook de liefdeloosheid en verdeeldheid der Christenen aanschouwen, terwijl zij zelven verscheurd worden door onderlinge twisten, — zich aangetrokken gevoelen door die kleine verzameling op *Zion*, die door liefde is verbonden en uitblinkt door de verhevenste deugden en door ongekende

zelfopoffering. De blijdschap der bekeerden is groot, de dankbetuiging aan hunne weldoeners aandoenlijk; het is hun, alsof zij, uit dien diep ellendigen toestand opgerigt, een nieuw leven zijn ingetreden. Sommigen van hen gaven zelfs den wensch te kennen, om nader onderrigt te ontvangen, ten einde aldus zelven apostelen te worden onder hunne broederen, welke wensch geheel overeenkomstig met dien der Protestanten was. — Protestantsche handswerklieden werden ook uit Duitschland ontboden, niet alleen om tot voorbeelden van de arbeidzaamheid der Protestantsche Christenen te strekken en haar te *Jeruzalem* op te wekken, maar ook om onderrigt in nuttige ambachten te geven, hunne woning wordt *Broederhuis* genaamd. — Een hospitaal ook werd opgerigt, om daarin, zonder onderscheid van Godsdienst, kranken te verplegen of hun van daar hulp te doen toekomen. Een lazareth voor Joden werd er opgerigt, een ruim en zindelijk gebouw, waarin alles naar de Mozaïsche wet is ingerigt. Scholen voor kinderen van Joden en Proselyten vestigde men. Voor twee jaren is daar nog bijgevoegd een *diakonessen huis*, waardoor aan eene hoog gevoelde behoefte en dringende begeerte van den Protestantschen Bisschop is voldaan. Ook dat gebouw is, even als dat der andere Protestantsche inrigtingen, op den eeuwig gedenkwaardigen *Zion* gevestigd. Het doel van die vrome jonge vrouwen, is kranken te verplegen, van welk land of welke geloofsbelijdenis ook, en jonge meisjes op te voeden. IJverig en liefdevol zijn de bemoeijingen der vrome diakonessen geweest. Door hare geneeskundige kennis en liefdevolle behandeling hebben reeds vele

wonden echter dan die des ligchaams, betere artsenij ook dan die voor ligchamelijke krankheden geven zij, — want velen brengen zij tot CHRISTUS, in velen brengen zij het Evangelie. Door eene echt Christekranken onder hare zorg genezing verkregen. Diepere lijke opvoeding ook te geven aan jonge meisjes van andere Oostersche landen, willen zij aldus ook zendelingen kweeken voor andere volken. Een gedeelte van dat *Diakonessenhuis* is door tusschenkomst van den Koning van Pruissen thans tot ontvangst van Protestantsche reizigers ingerigt, opdat zij niet genoodzaakt zijn, gebruik te maken van de gastvrijheid, die de broeders van FRANCISCUS aanbieden, maar welke zij zich in hunnen vromen ijver gaarne laten betalen door de afzwering van het geloof der vaderen (*a*). — Aan de zuidelijke afhelling van den berg *Zion* hebben de Protestanten thans ook een, voor vier jaren aangekocht, stuk grond met eenen muur omgeven en tot eene begraafplaats voor Protestanten ingerigt. Ook de verkrijging van eene eigene begraafplaats heeft niet geringe moeijelijkheden gehad. Immers de daartoe verleende firman van den Sultan, die hunnen wensch geheel toestemde, kon die moeijelijkheid niet voorkomen; het eerst daartoe bestemde en toegestane stuk gronds mogt geene begraafplaats van Protestanten worden, — want de schaduw van het minaret, dat op DAVIDS graf staat, viel daar op, waardoor dat minaret verontreinigd zoude worden!

Maar boven al het genoemde verdient opmerking de Protestantsche Kerk zelve, die zich op *Zion* ver-

---

(*a*) Zie Deel II, bl. 95.

heft en den regten naam CHRISTUS-*kerk* draagt. Menigvuldig, bijna ontelbaar zijn de moeijelijkheden, waarmede de Protestanten in de oprigting dier kerk te worstelen gehad hebben; moeijelijkheden, niet alleen veroorzaakt door Joden en Muhammedanen, maar vooral door de Christenen te *Jeruzalem.* Maar onder den zegen van den Heer der Kerk, heeft eindelijk de goede zaak gezegevierd. Op *Zions* rots zelve is zij gebouwd, waartoe men bijna vijftig voet diep door opliggende aarde en puin moest graven. Plegtig is zij ingewijd op den 21 Januarij 1849, juist zeven jaren na den plegtigen intogt van den eersten Protestantschen Bisschop. Zij geniet alle voorregten en bescherming, welke de andere Christenafdeelingen in dat rijk hebben. Bovenal staat zij daar als heerlijk bewijs van Gods voortdurende ontfermende genade over de eens zoo gezegende stad.

Te betreuren is het echter, dat met den bisschoppelijken vorm ook de Engelsche liturgie daar is ingevoerd. Bij godsdienstoefeningen, waar een goed gevormd Predikant voorganger is, is toch de lezing eener liturgie niet alleen overbodig, maar zij is daarenboven ook door haren kouden inhoud en door hare gedurige herhaling weinig geschikt, om het hart te verwarmen en te verheffen tot Hem, in wiens genade wij roemen.

„Vóór mijn vertrek (*a*) uit de oude stad aan de *Kedron*, mogt het mij nog vergund zijn, aldaar in de Kerk der Protestanten den kansel te beklimmen en

(*a*) Woorden uit eenen brief van den ontslapen' leeraar aan eenen bevrienden ambtsbroeder.

bij de openbare godsdienstoefening te prediken. Zulks had echter zijne eigenaardige moeijelijkheden daarin, dat de Protestantsche Kerk eene naar de Engelsche ordening gewijde is, in welke dus niemand mag optreden, dan die als Engelsch Episcopaal geestelijke is geordineerd. Doch ten opzigte van mijn' persoon liep 'er zoo veel zamen, dat de Bisschop besloten heeft, af te wijken van deze grondstelling, die niet alleen onevangelisch, maar ook bespottelijk is. Ik heb (den 17 Februarij 1850) alhier in de Hoogduitsche taal, voor alles, wat Protestant is en heel of half Duitsch verstaat, gepredikt. Ik deed het naar aanleiding van JEZUS bevel: *beginnende van Jeruzalem.* Naar waarheid kan ik verklaren, dat ik nooit zonder heilig gevoel op den kansel heb gestaan, zoo vaak ik dien, gedurende de vijf en dertig jaren mijner Evangeliebediening, beklom; — maar wat in mijne ziel omging, toen ik daar spreken zou en sprak in *Jeruzalem* over *Jeruzalem*, — toen ik, gewagende van DAVIDS liederen, kon zeggen: hier, waar ik sta op *Zion*, zong hij ze; — of vermeldende *Bethlehem*, met den vinger het kon aanwijzen, — van den *Olijfberg* of *Golgotha*, van den tempel of *Kedron* sprekende, de oogen er op kon rigten, — ja, toen was het mij, als of in dat heilig oogenblik het oude *Jeruzalem* weder het hoofd ophief uit zijn graf, — als of zij, die het met hunne daden verheerlijkt hadden, weder verrezen, — als of de Heer zelf er nog was en sprak, en leed en stierf. Gelukkig, dat ik mijn voorstel grootendeels geschreven had, anders zouden verbeelding en gevoel mij ligtelijk te ver hebben medegesleept in dit even heilig als onvergetelijk uur!"

LUKAS XXIV : 47[b] (a).

Beginnende van Jeruzalem.

Zoo sprak de Heer, nadat Hij uit den schoot der aarde herboren, andermaal hier op aarde een leven was ingetreden, dat wel schooner, maar ook veel korter zou zijn dan de eerste loopbaan zijns aardschen bestaans, die aan het kruis eindigde. Immers nog slechts weinige weken zou Hij op dit benedenrond vertoeven, de uren van dat kortstondig verblijf afzonderende voor den omgang met hoogere wezens, die Hem vereerden, of ze doorbrengende in den kring van trouwe vrienden, die Hem lief hadden. Zoo vaak Hij trad in het midden der zijnen, was zijne verschijning gelijk aan die der zon. Nacht en nevelen weken dan van de ziel, waarin het donker was geworden; — de harten der diep bedroefden werden vervuld met hooger genot; helder en licht werd hun dan de weg, de groote baan hunner bestemming. — De Evangelist verhaalt in de voorgaande verzen: *Toen opende Hij hun verstand, opdat zij de Schriften verstonden; en zeide tot hen: Alzoo is er geschreven, en alzoo moest de* CHRISTUS *lijden, en van de dooden opstaan ten derden dage; en in zijnen naam gepredikt worden bekeering en vergeving der zonden onder alle volken, beginnende van Jeruzalem.*

Gij ziet, Geliefden! de plaats, van waar de predi-

(a) De liturgie werd door den Kapellaan van den Bisschop gelezen.

king zou beginnen, is even bepaald aangeduid, als de inhoud der prediking zelve, en de voorwerpen harer verkondiging. De Heer noemt uitdrukkelijk *Jeruzalem; Jeruzalem,* met uitsluiting van elke andere plaats. Bevreemdt dit u, Aandachtigen? — Vraagt gij, waartoe dit: *beginnende van Jeruzalem?* Zijt mij dan welkom, dubbel welkom in deze heilige bijeenkomst. Want terwijl ik voor u ben opgetreden, heb ik mij geene andere taak voorgesteld dan de beantwoording dezer vraag van uw nadenken. Vergunt mij, dat ik met u

I. beschouw de stad, van welke, naar des Heeren bepaling, de prediking des Evangelies beginnen zoude;

II. onderzoek, wat de bepaling: *beginnende van Jezalem* voor CHRISTUS getuigt;

III, eindelijk uw heilig gevoel besture, dat door deze bepaling is opgewekt.

I. Ik wensch, dat GIJ DE STAD, VAN WELKE, NAAR DE BEPALING DES HEEREN, DE PREDIKING VAN HET EVANGELIE, BEGINNEN ZOUDE, U VOORSTELT, zoo als zij was, *vooreerst*, met betrekking tot zich zelve; *ten tweede*, met betrekking tot hare Godsdienst; *ten derde*, met betrekking tot JEZUS.

Met betrekking tot zich zelf, was *Jeruzalem* eene oude en groote stad. In een' voortijd, wiens geschiedenis niet tot ons is gekomen, kozen de bewoners van het Jordaandal de bergen aan het Kedrondal tot hunne vaste woonplaats, en weldra stichtte een heerscher onder hen zijne veste op den *Zion*. Was deze aldaar reeds verrezen, toen ABRAHAM henen toog, om door de heerlijke daad van zijn geloof

den naburigen *Moria* te wijden; of wel komt eerst aan de daarop volgende eeuw hare stichting toe? Genoeg, *Zions* burg was het vaste steunpunt (Anhaltspunkt), van hetwelk zich de stad *Jebus* ook naar het noorden henen uitstrekte, en te sterk was *Zion*, dan dat het den Israelieten mogelijk geweest ware, dien te bemagtigen. — Aldus leefden deze naast de Jebusiten in de stad tot op den tijd van DAVID. Aan de helden van dezen grooten Koning gelukte het, de banier van Juda te planten op *Zion* en in haar de voorteekens van toekomstige grootheid. Van het oogenblik af, dat deze Koning den schepter en het Heiligdom van zijn rijk naar *Jebus* overbragt, was deze stad, onder den naam van *Jeruzalem*, de aanzienlijkste in het geheele land, die met hare heerlijkheid niet slechts het oude *Mahanaïm* bestraalde, maar zelfs het nog oudere *Hebron* overschaduwde. SALOMO vergrootte en versterkte de stad gedurende zijne veertigjarige regering, haar door den aanbouw zijner paleizen verfraaijende. De wetenschap, de kunst en de weelde van het Oosten neigden zich henen naar den zetel van dezen vorst des vredes, — en ofschoon na zijnen dood tien stammen zich van het Rijk losscheurden, deze afval kon *Jeruzalem* haren luister niet ontnemen. Als zetel der Koningen uit DAVIDS huis, die Juda regeerden, bleef *Jeruzalem* wat het was; stond het vast, toen *Samaria* viel; — ja, steeds sterker werden hare muren, en dreigender verhieven zich de tinnen harer torens. Aldus weêrstond de koningsstad de belegeringen van magtige legers, tot dat eindelijk ook hare ure sloeg. De geweldige NEBUKADNEZAR veroverde de stad DAVIDS, en terwijl hij hare bewoners wegvoerde naar

gene zijde van den Euphraat, verwoestte hij hare huizen, paleizen en sterkten. — Doch de grootheid van zoo veel eeuwen zou niet onder het puin bedolven blijven! De kinderen Israels, nadat CYRUS hun vergund had, hunne stad en hunnen tempel weder op te bouwen, keerden terug naar den zetel der vaderen, en werden aldaar door de Perzische Koningen beschermd. — *Jeruzalem* verhief zich weder luisterrijk uit zijne puinhoopen, en zelfs toen Perzië's heilige stad woest lag, stond het vast, en zag nog eenmaal den heerschersstaf binnen hare muren. De Makkabeërs bragten dien daarin terug, en deden nog eenmaal vergeten al het leed, dat de Syrische dwingelanden het volk hadden berokkend, tot dat eindelijk HERODES *de Groote*, geleid door den invloed der Grieksche kunst, zijne schatten besteedde, om van *Jeruzalem* eene stad te maken, waarvan het onzeker bleef, of hare schoonheid, dan wel hare sterkte het grootst was. Zij telde toch toenmaals honderdduizenden inwoners, en haar naam werd in het Oosten en Westen met eerbied genoemd.

De stad, die reeds op zich zelve zoo merkwaardig was, onderscheidde zich ook met betrekking tot hare Godsdienst op eene uitnemende wijze. Terwijl Egypte afgoden, zelfs dieren vereerde, en de prachtigste steden van Azië tempels bezaten, toegewijd aan de starren des hemels, aan de krachten der natuur, of aan menschen, die vergood werden; terwijl zelfs Griekenland en Rome het schepsel hoogere eer bewezen en meer dienden dan den Schepper, die te prijzen is in eeuwigheid, — aanbad *Jeruzalem* den éénigen waren God. — Het geloof

aan de grootheid en de genade des Allerhoogsten, dat eenmaal gegrondvest werd in de tenten der Aartsvaders, het was gebleven het geloof der nakomelingen, en *Jeruzalem* was de plaats, waar dit geloof het middelpunt vond van zijne kracht en heerlijkheid. Naar de bergen dezer stad bragt DAVID de Arke des Verbonds, en op de hoogte, geheiligd door ABRAHAMS offer, stichtte SALOMO een' tempel voor JEHOVA. Daar stonden als bewakers van het Heiligdom de Priesters, als strijders voor het geloof de Profeten. Toen Stad en Tempel weder waren opgebouwd, werden zij bezield door het vuur van EZRA'S ijver, en beschermd door het zwaard der Makkabeërs.

Gedurende tien eeuwen werd in *Jeruzalem* de heilige wet verkondigd, gedurende tien eeuwen rookten de altaren van offers aan JEHOVA gewijd. In *Jeruzalem* trilden de snaren der harpe DAVIDS, in *Jeruzalem* zong hij de Psalmen, wier nagalm zich over den ganschen omtrek der aarde nog doet hooren. Te *Jeruzalem* profeteerde een JESAJA in stoute verhevenheid, een JEREMIA in de taal van roerenden weemoed, — daar stond nog, ten tijde dat geschreven werden de woorden: *beginnende van Jeruzalem*, de tempel als het huis van JEHOVA, tot welken de blikken zich verhieven van allen, die JEHOVA dienden, naar welken de Joden, door alle deelen der aarde verstrooid, in heilige bedevaart henentogen, om hunne geloften te betalen en de feesten te vieren ter eere en verheerlijking van hunnen JEHOVA. En deze tempel, in pracht en grootheid van bouw gelijk aan de heiligdommen van afgoden in de groote steden der Heidenwereld, blonk boven deze allen uit, door dat

ééne, waardoor een tempel wezenlijk schoon is, door de ware Godsvereering. *Jeruzalem* was de stad Gods; in *Jeruzalem* stond het Heiligdom van den Schepper en Heer aller dingen.

Deze stad met betrekking tot JEZUS beschouwende, vinden wij, dat zij Hem niet vreemd bleef.

Het is waar, niet *Jeruzalem*, maar *Bethlehem* was de plek van des Heeren geboorte. Echter reeds in de eerste dagen droeg de moeder den van God geschonken' Zoon naar het Heiligdom te *Jeruzalem*, ten einde den eerstgeborene tot voor het aangezigt van JEHOVA te brengen. Als twaalfjarig jongske toog JEZUS van *Nazareth* op naar *Jeruzalem*, ten einde het Paaschfeest te vieren. Gelijk bij het eerste bezoek profetische lofgezangen het kind in den tempel verheerlijkt hadden, zoo werd thans die heilige plek de schouwplaats zijner wijsheid, en tempel en leerschool boeiden Hem met geheimzinnige kracht. Naauwelijks openlijk opgetreden en door den Geest gewijd en gesterkt, voegde Hij zich reeds bij de godvreezende schaar, die naar *Jeruzalem* henentoog, alwaar Hij, in heiligen ijver voor het huis zijns Vaders, de wisselaars en de kooplieden uit de voorhoven des tempels verdreef; — Hij onderwees en had zelfs de rust van den nacht niet te lief, om uit de donkerheid van dezen het licht van een nieuw leven voor eenen NIKODEMUS te doen opgaan. Meermalen nog ging de Heer naar *Jeruzalem*, om er ter eere Gods te prediken, wonderen te verrigten en godsdienstige feesten te vieren; — Hij trok er henen, alhoewel Hij wist, dat *Jeruzalems* Priesters naar zijn bloed dorsteden. Nadat Hij eenen blindgeborene het

licht der oogen, en zijnen reeds in de grafspelonk te *Bethanië* rustenden vriend het leven had terug gegeven, werd het Paaschfeest het treurfeest van zijnen dood, het tooneel zijner uitvaart. Hij, die onder het gejuich der Hosanna's, trekkende over den *Olijfberg*, in de stad was gekomen, werd spoedig daarop ter andere zijde, onder den schrikwekkenden uitroep: *kruist hem!* uit haar weggevoerd. — Daar, in de nabijheid van *Golgotha*, waar Hij leed en stierf, was ook zijne grafplaats, die Hem door vriendenhanden onder *Jeruzalems* muren werd bereid. Slechts kort mogt Hij daar rusten; dat graf werd Hem, die zijn werk hier beneden had volbragt, tot eene poort des levens. — Doch Hij verlaat de aarde niet, voor dat Hij, als verrezene, *Jeruzalems* bodem weder had betreden; en terwijl Hij van de hoogte des *Olijfbergs* tot de regterhand Gods opvaart, vallen zijne laatste blikken nog vol genade op *Jeruzalem* neder.

Ziet, Geliefden! dit was op zich zelf, met betrekking tot zijne godsdienst en met betrekking tot den Heer, de stad, welke de tekst vermeldt, terwijl Hij zegt: *beginnende van Jeruzalem.*

II. *Beginnende van Jeruzalem*, DEZE PLAATSBEPALING GETUIGT VOOR CHRISTUS. Gij ziet, ik ben gekomen tot het tweede gezigtspunt, waaruit ik het woord des Heeren met u wilde beschouwen. Ja, het getuigt voor JEZUS; want, *vooreerst*, openbaart het zijne waardigheid als Messias; *ten tweede* toont het ons de groote edelmoedigheid van zijn hart, en *ten derde* bewijst het voor den onmetelijken omvang zijner genadevolle ontwerpen.

Beginnende van Jeruzalem. Deze bepaling openbaart des Heeren waardigheid als Messias.

De verkondiging van het Evangelie, waarmede de gezanten des Heeren toen weldra eenen aanvang moesten maken, zou haar begin niet nemen op *Romes* beroemde marktplaats, niet op den Areopagus van het gevierde *Athene*, niet op de kustenvlakten van *Alexandrië*. *Galilea's* bergen, *Samaria's* heuvelen waren niet bestemd, om de eerste toonen des Evangelies van de lippen der Apostelen te hooren. Te *Jeruzalem*, te *Jeruzalem* moest het begin wezen. Binnen de muren dezer stad, in de schaduw des heiligdoms, onder de gewelven des tempels, zouden de herauten des Heeren hunne eerste verkondiging uitspreken. Aldus openbaart JEZUS zijn karakter als de verwachte Messias, wiens bestemming het was, de oude Godsdienst te ontdoen van de uiterlijke plegtigheden, die, uithoofde van de zinnelijkheid des volks, aan het eenvoudig geloof van ABRAHAM waren toegevoegd. Hij zou de wetten opheffen, die aan de Israelieten gegeven waren, ten einde hen van de gemeenschap met de Heidenen terug te houden. Hij zou doen ophouden de bestemming, die voor de nakomelingen van JAKOB op *Sinaï* gemaakt was, om hen als een zelfstandig volk op te voeden. Doch terwijl de CHRISTUS dit deed, zou Hij het heilig geloof van de vaderen aan den waren God bewaren, — zich zelven overgevende, de ongeregtigheid verzoenen, de zonden wegnemen, en het eeuwige offer brengen, waardoor de wereld geheiligd en Gode gewijd wordt. Hij zou de kern der wet: *Gij zult liefhebben den Heer, uwen God, met geheel uw hart, en met geheel uwe ziel, en met*

geheel uw verstand, — en gij zult uwe naasten liefhebben als u zelven (*a*), planten en tot eenen schoonen groei opkweeken. Het Rijk van den Messias zoude geenszins als een geheel nieuw, heilig ontwerp verschijnen, maar slechts het reeds bestaande volmaken, en de lang gekoesterde verwachting verwezenlijken, dat het Godsrijk zich eenmaal in kracht en heerlijkheid openbaren en op aarde de kiem der hemelsche zaligheid kweeken zoude. Ziet! dat JEZUS degene is, die daar komen zoude, dat getuigt zijn bevel: *beginnende van Jeruzalem.* Gelijk uit den schoot der moeder het kind, zoo komt uit de oude Godsdienst de nieuwe te voorschijn; gekweekt aan den boezem van gene, begint zij haar leven; — hare eerste kracht moet zij ontvangen uit de aderen van deze, onder wier bescherming haar levensmorgen verrees. *Uit Zion zou de wet uitgaan, en des Heeren woord uit Jeruzalem* (*b*). Het bevel des Heeren: „beginnen zult gij van *Jeruzalem*", doet ons Hem zien als dengenen, die betuigde: *ik ben niet gekomen om de wet of de profeten te ontbinden, maar te vervullen* (*c*).

De bepaling des Heeren: *beginnende van Jeruzalem*, toont ons ook de grootmoedigheid van zijn hart.

Waarhenen JEZUS, gedurende zijne omwandeling op aarde, zijne schreden ook had gerigt, geene plaats riep zoo vele treurige herinneringen in zijne ziel terug als de berggroep, waarop *Jeruzalem* zich verhief. Daar zat de even sluwe als wellustige HERODES op den troon, een waardig zoon van hem, die den dolk

---

(*a*) Matth. XXII: 37, 39. (*b*) Micha IV: 2. (*c*) Matth. V: 17.

gescherpt had, om den draad van zijn leven, dat te *Bethlehem* pas begonnen was, reeds af te snijden; daar heerschte de geest der Farizeën, die door den schijn van vroomheid de oogen van het volk verblindde, en eigene grootheid bedoelende, zich met wrevel verhief tegen den Opregte, die zonder bedrog was en zich zelven verloochende. Daar verbreidde de denkwijze der Sadducëers een ongeloof, dat zich tegen den Heer vijandig verhief. In *Jeruzalem* leefde eene bevolking, die met geringe uitzondering een beeld opleverde eener diepte van zedeloosheid, waarin groote steden zoo ligt wegzinken! Waar ook oogenblikken rijk in genot den Heer werden bereid, — te *Jeruzalem* vond Hij er geene; wanneer Hij daar predikte, verdraaide men zijne woorden; als Hij er weldaden bewees, rekende men ze Hem toe als misdaden; verrigtte Hij wonderen, die onloochenbare getuigenissen openbaarden van de magt en liefde des Hemelschen Vaders, hier schreef men ze toe aan de werking van booze geesten. Het was *Jeruzalem*, dat verspieders uitzond, die, zelfs in het verwijderde Galilea, de handelingen des Heeren zouden nagaan, zijne woorden zouden aanhooren en uitleggen, ten einde Hem, zoo zulks eenigermate mogelijk ware, te verderven. *Jeruzalem* was het, dat Hem overal het hart des volks zocht te ontrooven, of althans aan zijnen invloed te ontrukken. — En welke stad smeedde plannen van moord tegen zijn dierbaar leven? Welke sloot verbonden met het schandelijkste verraad, bloedgeld biedende en betalende? Welke stad is het, die, niet ontziende de heiligheid der bidplaats, den zich van het gebed opregtenden JEZUS in boeijen sloeg, — die valsche ge-

tuigen kocht, ten einde den schijn van regt te hebben, — die door hare Priesters en Hoogepriesters de onschuld veroordeelde en den CHRISTUS des doods schuldig verklaarde, — die om de stem der geregtigheid, welke zich in het hart der menschheid voor JEZUS verhief, te onderdrukken, uitriep: *Zijn bloed kome over ons en onze kinderen* (*a*), — die den veroordeelde hoonde, den gehoonde martelde, den gemartelde naar haren moordheuvel voerde, en den onder den last van het kruishout bezwijkende, tusschen moordenaren aan het kruis nagelde, — die zelfs toen nog niet ophield te smaden en te vloeken, als Hij, aan het kruis hangende, voor hen bad om genade bij God? Wie is deze? Het is *Jeruzalem*, dat Hem dit alles berokkende. En ziet, nogtans wordt deze stad door den Heer uitverkoren tot de eerste plaats, waar zijn Evangelie zou worden gepredikt. De eerste stralen van deszelfs licht zullen *Jeruzalem* beschijnen; de eerste stroomen van den troost uit de bron van zijn nieuw leven zullen hier vloeijen op *Jeruzalems* rotsen; de eerste verkondiging van de vergeving der zonden zal *Jeruzalem* hooren; — dit is zijn vaste wil, zijn bepaald bevel. Zegt, waar is de betooning van eene zoodanige grootmoedigheid te vinden? Noemt ze mij, indien gij kunt. Een dergelijk voorbeeld ken ik niet in de geschiedenis der verledenheid, evenmin als in den kring van het tegenwoordige.

Doch, terwijl de bepaling: *beginnende van Jeruzalem*, des Heeren grootmoedigheid openbaart, zoo als Hij zich met betrekking tot eene stad betoonde, leert

---

(*a*) Matth. XXVII:25.

zij ons tevens kennen den oneindigen omvang der genadige ontwerpen van den Heiland.

Overdenkt nog eenmaal aandachtig de woorden: *beginnende van Jeruzalem.* Niet waar? het verdient onze opmerking, dat terwijl de plaats, waar de prediking beginnen zoude, uitdrukkelijk wordt genoemd, men niets bepaald vindt omtrent het eindpunt; dat volstrekt geene omtrekken, geene grenzen worden aangewezen, die niet mogen worden overschreden. Meent niet, Geliefden! dat de Evangelist, wanneer hij ook, naderende tot het slot, zich mogt spoeden, zoodanige bepaling zou hebben weggelaten; — gelooft veeleer, dat dit verschijnsel zijnen grond heeft in de oneindige liefde des Heeren, die opzettelijk zich van eene zoodanige beperking wilde onthouden.

Niet ik leg in de woorden des Heeren deze gedachte. Hij zelf heeft haar met zijne woorden verbonden, door welke, zoo als gij uit het onmiddellijk voorafgaande ziet, uitdrukkelijk *alle volken* genoemd worden. Zoo staat JEZUS, in zijn bevel: *beginnende van Jeruzalem*, voor ons als de Heiland der wereld, die als een goede herder niet alleen ABRAHAMS nakroost en JAKOBS kinderen wilde terugbrengen tot hunnen God, maar die alle volken met zijnen Vader verzoenen en eene wereld redden wil. Ziet terug in die tijden; — volken zijn van volken gescheiden; de eene natie haat de andere, en de wensch, om anderen gelukkig te maken, is vreemd aan die eeuw, dewijl zij in baatzucht en bekrompene eigenliefde verzonken ligt. Terwijl de Romein den Jood veracht en allen barbaren noemt, die niet, als hij, de bescha-

ving van Griekenland hebben aangenomen, haten deze den Romein, en de Jood ziet met verlangen uit naar den dag, waarop zijn Messias zal optreden, om met den ijzeren heerschersstaf de Heidenen, als aarden vaten, te verbrijzelen.

Doch hier, hier hoort gij de stem van een hart, dat niet minder diep bewogen is door de ellende der Heidenen dan door die der Joden; — hier vindt gij onder de ijskoude menschenhaters eenen menschenvriend, eenen Verlosser der menschheid, welke aan de zaligheid, die Hij wil schenken, wel een begin, maar geen einde stelt. Ja voorzeker! diep moet deze beschouwing ons gevoel treffen!

III. Mij blijft nog over, HET HEILIGE GEVOEL, DAT DOOR DE WOORDEN DES HEEREN: *beginnende van Jeruzalem*, IS OPGEWEKT, TE LEIDEN. *Vooreerst* versterkt het ons geloof; *ten tweede* stemt het ons tot de verheerlijking van den Heer; *ten derde* schenkt het ons de vertroostende zekerheid van de vergeving der zonden, en verlevendigt het onze liefde.

Ons geloof gevoelt zich versterkt.

Wij weten het, niet alleen in datgene, wat onze rede van de leer en de voorschriften des Evangelies begrijpen kan, mag dat geloof zijnen grond hebben, — veeleer is het de roem en de kracht van onze belijdenis, dat onze Godsdienst een geschenk is, hetwelk ons langs eenen buitengewonen weg door Gods genade is geschonken. Voor die overtuiging heeft dit uur eene schoone bijdrage geleverd. Wij zagen het Christendom optreden in zijnen zamenhang met het Oude Verbond; wij aanschouwden in dezen za-

menhang de ontwikkeling van de kiem, die eeuwen te voren gelegd was; deze kiem vonden wij reeds in de tijden, die eene zoodanige ontwikkeling onmogelijk konden bevorderen, en aldus waren ABRAHAM en MOZES in de hand des Allerhoogsten werktuigen voor eene spade nakomelingschap. Wie, die weet hoe God werkt, ontdekt hier niet den Allerhoogste, die zich steeds daardoor onderscheidt, dat Hij het tegenwoordige hecht aan het verledene? dat Hij de schaal eerst dan breekt, wanneer de vrucht rijp is, en dat Hij trapsgewijze het licht uit de duisternis, den dag uit de morgenschemering, en de lente uit den winter doet te voorschijn komen? Neen! dat is geen verschijnsel van den tijd, die zich in eenen eeuwigen kring beweegt, dat is geene vrucht van de menschen, wier hand verwoest; het is de vinger van Hem, die zich evenzeer in de verhevenheid zijner werking openbaart, als in de majesteit van zijn wezen. Inderdaad, Geliefden! wanneer wij ook geenen anderen grond hadden voor ons geloof aan den hoogeren oorsprong des Christendoms, reeds op dezen grondslag alleen zoude het vaststaan als eene voortzetting van de openbaring uit oude tijden, als een pleegkind der teederste zorg van Hem, die, toen de volheid des tijds gekomen was, zijnen Zoon zond.

O! mogten allen, die ongeloovig zijn, wijs worden, — zij, die blinde leiders volgen, hunne oogen openen voor het licht der waarheid! Die de Goddelijkheid van het Christendom loochent, die loochent tevens de eeuwige werking van Hem, wiens aanzijn hemel en aarde verkondigen, en door wien alles leeft, zich beweegt en ademt.

Maar terwijl de ontwikkeling van het Christendom uit den boezem der godsdienstige inrigting van de ware Godsvereering, die vooraf ging, luide getuigt voor deszelfs hoogeren oorsprong, treedt Hij, die daar beval aan te vangen van *Jeruzalem*, voor ons, als het voorwerp onzer diepste vereering.

Ook in zijne grootste verbastering kon ons geslacht de betuiging van eerbied niet onthouden aan hen, die door wijsheid, deugd en een edel hart boven anderen uitblonken. Tot welke gevoelens dus moet ons de aanschouwing stemmen van Hem, die voor ons treedt, terwijl Hij sprak: *beginnende van Jeruzalem!* Hij sprak niet slechts na rijpe overlegging van zijnen geest, maar tevens met grootmoedigheid des harten, en met de liefde, die eene dochter des hemels is. Ja, in den stralenkrans, die het heilig hoofd der Godheid omgeeft, zweeft Hij, de Reine en Barmhartige, voor ons in den eeuwigen glans der hemelzonnen. — Zegt, werd niet het hart brandende in ons, gloeide niet geheel ons binnenste? Geliefden in den Heer! wat zouden wij, die van de Heidenen afstammen, geweest zijn, wat zouden wij nog zijn, indien Hij niet gesproken had: begint van *Jeruzalem!* Hoe zouden wij nog nederzitten in duisternis en schaduwe des doods, indien Hij die bepaling van het begin niet zonder bestemming van het eindpunt hadde gelaten! Maar zijn wij alles, wat wij als Christenen zijn zullen, en zijn wij dat geheel? — Zoo niet, dan zoude eene zware verantwoording, een eeuwigdurend berouw op ons drukken. — Daarom hebt JEZUS in het hart, zijt door de teederste en innigste liefde met Hem verbonden, en door Hem in zalige gemeenschap met den Vader! Hem, die eens

van zijne heerlijkheid getuigde, *zij de dankzegging, en de eer, en de heerlijkheid, en de kracht in alle eeuwigheid!* (*a*)

Dat echter deze juichtoonen van den roem niet verbroken of ontstemd worden door den doffen klaagtoon van het hart, dat onder het gewigt der schuld is neêrgedrukt. De woorden van den Heer: *beginnende van Jeruzalem*, geven ons de vertroostende zekerheid van de vergeving onzer zonden.

Ja, er waren en zijn nog onder de Christenen zulken, die vragen: zoude er ook voor ons vergeving zijn? Zij kennen niet slechts de onreinheid van hun hart, zij zien ook, dat zij dagelijks nog te kort komen. Er zijn onder hen, die ver van den weg des Heeren afweken, die diep zonken; er zijn anderen, die, ofschoon door God en de menschen gewaarschuwd, nogtans steeds voortgingen met schuld op schuld te laden. Doch als eindelijk hunne oogen werden geopend, aanschouwden zij het eeuwige regt, dat daar is weggelegd in de hand des Almagtigen; zij vlugtten weg naar de afgronden, waarhenen de wanhoop voerde, of zij martelen zich af, om door eigene werken en offers de zonde te verzoenen. Hen allen had ik gewenscht bij de prediking der woorden: *beginnende van Jeruzalem.* Zegt, terwijl voor de stad des bloeds, die Profeten doodde, en hen steenigde, die tot haar gezonden waren (*b*), de bede werd opgezonden: *Och of gij ook bekendet, ook nog in dezen uwen dag, hetgeen tot uwen vrede dient!* (*c*) terwijl de

(*a*) Openb. V : 13. (*b*) Matth. XXIII : 37. (*c*) Luk. XIX : 42.

Heer wilde, dat de verkondiging van de vergeving der zonden zou beginnen op die plaats, waar men zijn bloed had vergoten, — waar zijn dan de grenzen der genade? Waar anders dan in den mensch zelven, die God naar zijn eigen binnenste beoordeelt, en van het hart zijns Heilands gelooft, dat het arm is als het zijne? Neen, in zijn eigen hart heeft de Zoon ons het hart zijns Vaders getoond, zoo als het van oneindige genade overvloeit en niemand buitensluit. Daarom worde van nu aan het vertrouwen vaster! Niemand, die boetvaardig naar vergeving zoekt, zal afgewezen worden. Maar hoe meer ons vergeven wordt, des te grooter zal ook de liefde zijn, die anderen vergeven wil, die het kwade met goedheid vergeldt, die gaarne geheel uit eigene beweging weldaden bewijst, en daarvan ook de meest schuldigen niet uitsluit.

Indien zoodanige liefde, die de Heer ook door zijn woord: *beginnende van Jeruzalem*, zijne gemeente wilde inboezemen, steeds het Christendom had bezield, de verwachting des Heeren zou dan reeds lang vervuld zijn, de geheele wereld zou zich neêrgebogen hebben in diepe vereering voor de heerlijkheid des Verlossers. Maar onrein is de stroom geworden, terwijl hij van deze bergen vloeide, zich eenen weg banende door de woonplaatsen van zoo vele volkeren; zijne onzuiverheid heeft zelfs de wellen der bronnen aangetast. O! diep bedroeft het de ziel, dat zelfs *Jeruzalem* de sporen der verbastering van het Christendom toont, en dat het oorspronkelijk Evangelie op de plaats zijner geboorte bijna onkenbaar is geworden! Des te hooger verheft zich het hart des pelgrims, wanneer hij, te midden van deze ontaar-

ding, eene kleine schare ontmoet, die het beeld der eerste Christengemeente aan deze plaats weder wil vernieuwen. — Dat het u gelukke, Geliefden! onder de leiding van den wijzen en godvruchtigen herder, dien de Heer u heeft geschonken! — Bedriegt mij niet alles, dan draagt gij eene groote toekomst in uw midden, dan gaat andermaal van *Jeruzalem* op licht en leven voor het Oosten, dan gaat CHRISTUS nog eenmaal van deze gewijde plaatsen uit, om de volkeren te zegenen!

Ik echter dank U, den God mijns levens, dat Gij hebt willen vervullen datgene, waarvan het kind droomde, waarnaar de jongeling reikhalsde, en dat in den boezem des mans het einddoel der wenschen bleef; — dat Gij meer hebt gedaan, en het mij vergundet in *Jeruzalem* over *Jeruzalem* te prediken. — Neem van uwen dienaar en de zijnen den innigen dank aan. — In uwe bescherming bevelen zij zich aan, opdat Gij hen teruggeleidet naar het land, waar het stof der vaderen rust en de geliefden hen wachten. Zegen, o Heer! allen hier in *Zion*, schenk aan *Jeruzalem* alles goeds. U zij de dank en de eer in hemel en op aarde!

AMEN.

VII.

OMTREK VAN JERUZALEM.

In het treurig lot der stad heeft ook haar omtrek moeten deelen. Die bodem, welke eens met lusthoven en werken der kunst bedekt was, is grootendeels teruggekeerd tot zijnen oorspronkelijken staat, en de kalkrotsen zijn bezaaid met ruïnen van voormalige grootheid. Door die ruïnen is het zelfs dikwerf moeijelijk met juistheid de gedenkwaardige plekjes van den voortijd terug te vinden. Immers de bergen en dalen in den omtrek van *Jeruzalem* zijn, even als in de stad zelve, aanmerkelijk veranderd. De herhaalde verwoestingen toch hebben hoogten en laagten met puin bedekt en vooral de dalen aangevuld.

Op *Zions* buiten den stadsmuur geslotene helft, dat het oudste gedeelte van het *Oude Jeruzalem* was, gaat thans de ploeg, en golven gerst en haver en breedgebladerde tabaksplanten. Boomen ook staan er verspreid aan de oostelijke afhelling, aan welke de buizen der waterleiding leunen. Hoe treffend brengen die graanvelden en die boomen MICHA'S profetie voor

den geest: *Zion zal* [*als*] *een akker geploegd worden,* — *en de berg dezes huizes tot hoogten eens wouds!* (*a*) De eenige gebouwen, welke men op *Zion* aantreft, zijn die, welke even buiten de *Zionspoort* staan, een Armenisch klooster, met de daarbij behoorende rijke en prachtige *Kerk des Verlossers*, het zoogenoemde huis van KAJAFAS. Terwijl men even binnen de *Zionspoort* de plaats aanwijst, waar eens de Oud-Hoogepriester ANNAS woonde, — tot wien men JEZUS na zijne gevangenneming eerst bragt vóór zijne verschijning voor KAJAFAS, — zegt men, dat even buiten de poort eens het hoogepriesterlijk paleis stond. Daar beloofde JUDAS ISKARIOTH, den Zoon des menschen, die in hem eene slang gekoesterd had aan de borst, te zullen overleveren in de handen zijner vijanden; daar toch werd het verradersloon bedongen en uitbetaald; daar ook werd over JEZUS de vierschaar gespannen door regters, die zijne bitterste vijanden waren; daar werd meineed gepleegd, om beschuldiging in te brengen tegen Hem, wien niemand van schuld of zonde kon overtuigen. Daar sloegen lage dienaars, om zich aangenaam te maken bij hunne misdadige meesters, hunne baldadige handen aan den Zoon Gods. Daar toont men de juiste plek, waar PETRUS geërgerd werd aan Hem, dien hij eens uit volle overtuiging had aangenomen als *den* CHRISTUS, *den Zoon des levenden Gods* (*b*), *beginnende* [*zich*] *te vervloeken, en te zweren: „ik kenne den mensch niet.”* Op korten afstand wijst men ook de plaats aan, waar de haan was, die door zijn gekraai PETRUS aan de voorzegging van den Heer en zijne

(*a*) Joh. VI: 69. (*b*) Micha III: 12; Jer. XXVI: 18.

driemalige verloochening herinnerde, de plaats ook waar hij, overstelpt door hartverscheurend berouw, *naar buiten gegaan zijnde, bitterlijk weende* (*a*).

Even als in de Grafkerk wijst men hier met de meeste naauwkeurigheid plekje voor plekje aan, waarop een of ander gedurende die eerste ijzingwekkende teregtstelling heeft plaats gehad; maar ook hier mag men niet meer geloof aan die overleveringen hechten, dan daar. — Onder het altaar in de kapel toonen de Armeniërs eenen steen, die, naar zij zeggen, eens de verzegelde sluitsteen voor het Graf des Heeren is geweest. In die kleine kerk, de *Kerk des Verlossers* genaamd, zijn de Armenische Patriarchen begraven.

Iets verder ten zuiden ziet men eene groep van onderscheidene gebouwen, die men op eenen afstand voor een klein gehucht zou houden. Zij zijn met eenen ringmuur omsloten. Binnen dezen is eene aan de Muhammedanen zeer heilige moskee, *Nebi Daûd*. De hooge minaret dier moskee steekt ver boven de andere gebouwen uit, en wijst de plaats aan, waar, volgens de overlevering, het gebeente van DAVID rust (*b*). Nedergelegd toch is het op *Zion*, welken hij eens verheerlijkt had, niet alleen door het sterke bergslot op de Jebusiten te veroveren en zijn cederen paleis daar te bouwen, — maar dien hij ook had geheiligd door de arke des Verbonds en vereeuwigd door zijne Psalmen. Daarom kon PETRUS in zijne Pinksterrede zeggen: *gij mannen broeders! het is* [*mij*] *geoorloofd vrij uit tot u te spreken van den Patriarch* DAVID, *dat hij beide gestorven en begraven is; en zijn*

(*a*) Matth. XXVI: 74, 75. (*b*) Zie Deel II, bl. 116.

graf is onder ons tot op dezen dag (*a*). — Een Christen mag die grafspelonk niet binnentreden; slechts zelden en onder de meest strenge bepalingen wordt zulks den geloovigen Muhammedaan vergund.

Die moskee was vroeger eene kerk. Zij werd voor de oudste van alle Christenkerken gehouden en *Mariakerk*, *Zionskerk* of *Kerk der Apostelen* genaamd. Zij schijnt reeds langen tijd vóór de regering van KONSTANTIJN gebouwd te zijn, daar de overlevering zegt, dat HELENA de kerk zeer vervallen vindende, haar liet herstellen en vergrooten. In de veertiende eeuw weder bouwvallig zijnde, liet SANCIA, de Koning van Sicilië, haar vervangen door eene andere, die de eigendom werd der Franciskanen. In haar werd in vroegere eeuwen een met bloed bevlekt stuk der geeselingzuil bewaard, hoedanig thans door die Latijnen in hunne *Kapel der Verschijning* wordt vereerd (*b*). Die kerk was den Christenen bovenal heilig, daar men dat gedeelte van *Zion* tot vereenigingspunt maakte van vele en belangrijke gebeurtenissen, gedurende de laatste dagen van JEZUS op aarde en kort na zijn henengaan voorgevallen. Nog wordt die binnen den muur omslotene ruimte met overleveringen van allerlei aard als opgevuld. Immers, aan de oostzijde, naast die moskee en dat graf, wijst men eene bijna zestig voet lange en half zoo breede, op twee vierkante pilaren rustende zaal *(coenaculum sanctum)* aan, als gebouwd op de grondvesten van het huis, waar JEZUS het Heilige Avondmaal heeft ingesteld, en de even aandoenlijke als veelbetee-

(*a*) Hand. II:29. (*b*) Zie Deel II, bl. 186.

kenende voetwassching aan zijne jongeren verrigtte op den avond vóór zijn kruislijden. Aan de oostzijde in die groote steenen zaal is eene nis in den muur, waar de Christenen op zekere tijden de mis lezen. In de zuidzijde is eene dergelijke, het *Kibleh* der Muhammedanen, de plaats namelijk, waar zij hunne gebeden uitstorten voor de *Mihrâb*, welke den bidders de rigting van *Mekka* aanwijst. Daar meent men ook, dat JEZUS aan den avond van den dag zijner opstanding is verschenen aan de tien vergaderde jongeren, en in de zelfde zaal ook acht dagen later aan het gansche elftal. Volgens de overlevering waren daar ook de discipelen eendragtig bijeen, toen zij teruggekeerd waren van den *Olijfberg*, van waar hun Meester was opgenomen ten hemel (*a*). Daar ook gelooven zij, die het bijeenzijn der Apostelen op den dag des Pinksterfeestes niet in eene der tempelzalen plaatsen, dat de Apostelen vergaderd waren en vervuld werden met den Heiligen Geest. Aangewezen wordt zij daarenboven als vroegere woonplaats van ZEBEDEUS, wiens woning later de eigendom van zijnen zoon JOHANNES werd, in welke ook MARIA, de moeder des Heeren, gewoond heeft gedurende de laatste tien jaren haars levens na de hemelvaart van JEZUS. Terwijl de kerk zelve veranderd werd in eene moskee, bleven de belendende gebouwen nog later gedurende geruimen tijd (van 1313—1561) een klooster der Franciskanen. Daarna werden deze er door de Muhammedanen uitgedreven en kochten het tegenwoordige Latijnsche klooster *St. Salvator* in de stad.

(*a*) Joh. XX : 19, 26.

Aan de westzijde van *Zion* zijn *de grafplaatsen der Christenen.* Vlak aan de westzijde toch van het voormalige paleis van KAJAFAS zijn de graven van de te *Jeruzalem* woonachtige Latijnsche en Armenische Christenen en die van de tot die secte behoorende pelgrims, welke te *Jeruzalem* aan het einde van hunnen aardschen pelgrimstogt waren gekomen. Iets zuidelijker, mede aan de westzijde van *Zion*, zijn de graven der Grieksche en Amerikaansche Christenen.

Daarentegen wordt op *Ofels* smalle bergtong geen enkel gebouw gevonden. Boomen staan er hier en daar en graanakkers wisselen er af met den dorren rotsbodem. Doch de wateren van *Ofel* vloeijen nog. Een van dezelve is de thans zoogenaamde *Mariabron*, eene diepe, onregelmatig uitgehouwene uitholling in de oostzijde van *Ofels* rots. Den oorsprong van den naam *Mariabron* schrijft men daaraan toe, dat MARIA, de moeder des Heeren, te *Jeruzalem* zijnde, veelmalen met JEZUS aan die bron vertoefd en er uit gedronken heeft. Bij de uitholling in de rots is echter de *Mariabron* zelve niet; de wel toch ligt veel verder terug. Zij heeft eenen toegang onder een gewelf van ruim vijf voet hoog en drie voet breed; daar daalt men langs twee trappen uit het dal van de *Kedron* tot haar af. Eerst daalt men langs zestien treden af, wanneer men in een gemetseld gewelf komt van twaalf voet breed en tien voet hoog; daarna komt men langs tien treden in eene langwerpige vierkante, met kleine steenen bedekte ruimte van vijf voet breed en ongeveer driemaal zoo lang, bij het water. Dit water is rein en helder als kristal; vooral in den regentijd, wanneer de aandrang van water sterk is, is

het zeer verkwikkend, hebbende het dan geenen smaak. Het borrelt op tusschen de steenen, die voor den benedensten trap liggen. Het staat gemeenlijk drie vierde voet hoog. De bron is door een onderaardsch kanaal met den zuidelijk gelegen' vijver *Siloa* verbonden. Wanneer echter de *Mariabron* de eenige wel is van *Siloa*, dan is dit een afdoend bewijs, dat deze binnen de muren der oude stad lag en ook binnen die van het *Jeruzalem*, dat door de kruisvaarders werd belegerd; toen toch verstopte men het water.

Dien vijver *Siloa* heeft JEZUS eene wereldvermaardheid gegeven door de genezing van den blindgeborene te *Jeruzalem* op eenen Sabbat. Na toch de oogen van dien blinde met slijk bestreken te hebben, zeide JEZUS tot hem: *ga henen, wasch u in het badwater Siloams. Hij dan ging henen en wiesch zich, en kwam ziende* [*weder*] (*a*). *Siloa's* wateren vloeiden eens zachtkens (*b*) en *Siloa's* vijver versierden eens schoone werken. Zij liggen thans verbroken en het water, dat uit de zuidspits van *Ofel* te voorschijn treedt, vloeit eerst in kleine bekkens, daalt daaruit in eene langwerpig vierkante kom af en loopt dan over eenige terrasgewijze tuinen, die van *Ofels* voet tot aan de vereeniging der dalen *Hinnom* en *Kedron* zich uitstrekken. Het zijn de ellendige overblijfsels der heerlijke koningstuinen, welke eens dit plekje, hetwelk nog het schoonste en vruchtbaarste uit *Jeruzalems* omtrek is, bedekten (*c*). Bij dien vijver *Siloa* is het meestentijds levendig en bedrijvig. Aan beken en vijvers toch wasschen de vrouwen in het Oosten veelal het linnen en spreiden het dan in de

(*a*) Joh. IX : 7. (*b*) Jes. VIII : 6. (*c*) II Kon. XXV : 4.

nabijheid op het veld uit. Van daar ook halen zij in lederen zakken of steenen kruiken het benoodigde water; jongens wasschen er hunne linnen kleederen; looijers zuiveren er de huiden, die door ezels daarhenen en teruggebragt worden. Kinderen spelen dan in de rondte; mannen liggen rookende in de schaduw op het gras, of op medegebragte matten of tapijten; velen brengen er dan een groot gedeelte van den dag door, hebbende het voor dien tijd noodige bij zich.

Daar bij de Koningstuinen staat een oude moerbezieboom; een steenberg omgeeft hem. De stam leunt van ouderdom op eenen steenen pilaar en is geheel hol. Eenige takken, die over het pad hangen, vertoonen nog leven. Die boom wordt in hooge eer gehouden, wijl hij volgens de overlevering staat op de plaats, waar de Profeet JESAJA door midden gezaagd en begraven werd. Immers de legende zegt, dat die Profeet, vlugtende voor den Koning MANASSE, die over de strenge strafredenen en dreigende profetie van dien Godsman verstoord was, zich verborg in eenen hollen cederboom, welke zich daarop terstond sloot. MANASSE dit vernemende, beval den boom door midden te zagen. Terwijl zulks geschiedde, en JESAJA aldus wreed gemarteld werd, verzocht de Profeet eenen dronk waters tot lessching van den brandenden dorst; doch ook dien weigerde MANASSE; daarop deed echter de HEER verkwikkend water in den mond van zijnen stervenden gezant vallen!

In den hoek van vereeniging van het *Hinnom-* en *Kedrondal* vindt men nog de *Vuurbron*, thans eenen honderd vijf en twintig voet diepen put, met een klein en ruw gebouw daar boven. Hij wordt ook put van

NEHEMIA genoemd. NEHEMIA toch vond daar in dik water het altaarvuur terug, hetwelk de priesters bij de wegvoering van Juda naar de Babylonische ballingschap, daar hadden verborgen (*a*). Hij wordt door de Muhammedanen met den in oorsprong onzekeren naam *Bîr Eyûb* (put van JOB), geheeten. Daar is de bron *En Rogel* van het Oude Testament, die, even als de *Siloa*, het meeste water aan den *Kedron* verschaft. Niet altijd echter werpt de *Rogelput* water uit; jaren kunnen er dikwerf verloopen, dat hij geen water aan den *Kedron* toevoert. Voor weinige jaren scheen deze bron voor den *Kedron* geheel te zijn opgedroogd. In veertien achtereenvolgende jaren toch had de *Rogel* geen water uitgeworpen. Eindelijk (in 1848) geschiedde het weder, zoodat de *Kedron* vloeide; het herhaalde zich het volgende jaar en het derde jaar (op 1 Februarij 1850) had het zelfde verschijnsel weder plaats. — Stroomende uit den put, verdeelt het zich eerst over het veld, dat graan en olijven draagt. Het spreidt zich daarover als een net met blinkende mazen. Na twee of drie honderd passen begint de eigenlijke kil, die eerst met steen is ingevat en dan tusschen groene wallen voortkronkelt. Twee vallen maakt het water over dammen, die dwars door de kil gelegd zijn, om met het water de belendende velden te drenken. — Algemeen is de belangstelling, wanneer de *Rogelput* overvloeijende water aan den *Kedron* toevoert. Als het geschiedt, gaat de bevolking der stad er henen; feesten houdt men er; juichende en springende loopt men door het water, zelfs onder

(*a*) II Makk. I: 18—32.

sneeuw en regen. Men gelooft toch, dat het stroomen van den *Kedron*, aldus veroorzaakt, het voorteeken is van een vruchtbaar jaar. En inderdaad is het daarvan een voorteeken. Immers uit de overstrooming blijkt, dat de regen den grond heeft verzadigd en met volheid is gedrongen in den bodem. Doch die vruchtbaarheid geeft geene vreugde bij de landlieden daar, gelijk zij het bij ons doet. Is er groote overvloed van graan, meer dan er verbruikt wordt, dan zijn de prijzen niet alleen laag, maar een gedeelte van het koren is niet te verkoopen. Het blijft liggen, en volgt er geen jaar van gebrek, dan bederft het; de landlieden kunnen hunne zware belasting niet betalen en verkeeren in den meest beklagenswaardigen toestand. Hoe weinig voordeel geeft aldus de vruchtbaarheid aan een land, waar de aarde wel goed is, maar het aan menschen of aan lust ontbreekt, om voor een roofzuchtig Gouvernement te werken. Niet alleen over den omtrek van *Jeruzalem*, maar over het gansche land zouden geluk en vrede verspreid zijn, wanneer de menschen ze slechts wisten te genieten. Palestina zou in den vruchtbaarsten bodem van geheel Azië kunnen herschapen worden; maar onbebouwd ligt het grootendeels, niet alleen omdat de bewoner er van zijnen olijf en zijn schaap vrucht verwacht, zonder iets te doen, en hij afkeerig is van nieuwigheden, — maar voornamelijk ook door de verkeerdheid van het Gouvernement.

Wendt men zich eenigzins ten westen van *Rogel*, dan betreedt men het dal *Hinnom* (*Wady Jehennam*). Het is eene smalle vallei tusschen *Zion* en den *Berg des Boozen Raads*. In het midden dier vallei is een

pad van nagenoeg acht voet breedte, hetwelk aan de noordzijde geheel en aan de zuidzijde gedeeltelijk met steenen is afgezet. Het pad kronkelt al stijgende en houdt zich aan den voet van den noordelijk aangrenzenden *Zion*, om welken het zich naar het westen buigt; aan de zijde naar *Zion* is een muur van tien voet hoogte. De ruimte tusschen beide bergen is bebouwd, waartoe de steenen op hoopen zijn gebragt; doch te veel steen bleef er overig, dan dat men overal met den ploeg konde komen, op welke onbeploegde plaatsen olijf- en vijgeboomen zich verheffen.

Dat dal heeft iets plegtigs en indrukwekkends met zijn schoon grastapijt, zijne frissche boomen, zoo als het zich daar kronkelt tusschen de hooge en kale rotsen; de ruwe natuur, welke daar is, kan niet nalaten te treffen. Eigenaardig vormde eens dat dal, zelfs nog na de Babylonische ballingschap, de grensscheiding tusschen Juda en Benjamin (*a*). Maar scheiding was het, helaas! ook eens geworden tusschen Israel en JEHOVA, toen daar de altaren van BAäL stonden opgerigt (*b*) en menschenoffers ter eere van MOLOCH rookten (*c*). Daar toch, waar de dalen van *Hinnóm* en *Josafat* te zamen komen, is het zoo beruchte *Thopheth*, waar de Kanaäniten menschenoffers aan BAäL bragten, — waar ACHAZ het beeld van MOLOCH oprigtte en inwijdde, door zijnen eigenen zoon aan dien God der Ammoniten te offeren (*d*). Daar ook had MANASSE de door zijnen vader HISKIA omvergeworpen

(*a*) Neh. XI : 30. (*b*) II Chron. XXVIII : 3; Jer. II : 23, XIX : 2—6, XXXII : 35. (*c*) I Kon. XI : 7; II Chron. XXIII : 6; XXIV : 4; II Kon. XXIII : 6. (*d*) II Kon. XVI : 3.

Molochsbeelden en altaren weder geplaatst. *Thopheth* toch was bij de Israeliten de voorname plaats der vereering van MOLOCH. Daar stond een groot standbeeld van dien God opgerigt, hebbende het hoofd van eenen os en de handen van eenen man. Daar nam, nadat een groot vuur voor het beeld was gestookt, de afgodspriester het kind van de armen der moeder en leide het op de uitgestrekte armen van dat gloeijende beeld, terwijl het rumoer van trommen en pauken het hartverscheurend gejammer der gemartelde kinderen verdoofde. Dat kostbaarste der zevensoortige offers, welke men MOLOCH aanbood, bragt men, om genade bij dien denkbeeldigen God te verkrijgen. De moeder gaf den doodkus aan haar kind, om de hooggewaardeerde gunst te smaken, van het beeld te kussen! (*a*) Maar gekomen zijn ook de door JEREMIA geprofeteerde dagen, dat die plaats niet meer genoemd is *Thopheth of dal des zoons van* HINNOM, *maar Moorddal* (*b*). JOSIA toch, die met DAVIDS ijver bezield was voor de dienst van JEHOVA, heeft in zijne een en dertigjarige regering niet alleen de afgoderij in zijn rijk vernietigd, maar *hij verontreinigde ook Thopheth, dat in het dal der kinderen van* HINNOM *is, opdat niemand zijnen zoon of zijne dochter voor den* MOLOCH *door het vuur deed gaan* (*c*). Dat dal der afgoderij werd door hem tot een vuilnisdal gemaakt; alles, wat onrein was, zelfs krengen van dieren en lijken van ter dood gebragten werden er begraven, groote vuren werden er ontstoken, zoodat dit dal, vol onreinheid, hun ten afschuw en een beeld voor hen werd van de strafplaats

(*a*) Jer. XIX : 6. (*b*) II Kon. XXIII : 10, 13. (*c*) Hos. XIII : 2.

in het doodenrijk, van de verblijven der veroordeelden in de toekomst.

Onder de steile rotsen, welke zich aan de zuidzijde van het *Hinnomdal* het meest verheffen en het verst uitstrekken, zijn die, welke behooren tot den berg, die sedert het einde der middeleeuwen door de meeste Christenen *Berg des Boozen Raads* genoemd werd. Hij ligt lijnregt tegenover *Zion* en is nagenoeg van gelijke hoogte. Op dien berg vindt men ruïnen, blijkbaar overblijfsels van een Arabisch dorp (*Deir el Kaddis Modistus* of *Deir Abu Tôr*). De monniken wijzen echter in die ruïnen de overblijfsels van het hoogepriesterlijke landhuis, waar KAJAFAS aan de Overpriesters en Farizeën, die omtrent JEZUS zeiden: *Wat zullen wij doen? want deze mensch doet vele teekenen*, den raad gaf: *gij bedenkt niet, dat het ons nut is, dat één mensch sterve voor het volk, en het geheele volk niet verloren ga* (*a*); van daar heeft men aan dien berg den naam *Berg des Boozen Ruads* gegeven.

Aan de noordoostelijke afhelling van dien berg ligt het door HELENA met eenen muur omgevene *Akeldama*. Het is een langwerpig vierkant, hebbende eene lengte van negentig en eene breedte van bijna vijftig voet. Een gewelfd steenen gebouw, dertig voet hoog, neemt bijna de helft van den akker in. Dat gebouw staat voor den ingang eener spelonk, in welke vroeger door vijf openingen de lijken der gestorvene Christenen werden nedergelaten. Dat stuk gronds toch is de *akker des bloeds*, de uitgeputte leem-akker, die gekocht werd voor de dertig

(*a*) Joh. XI: 47, 50.

zilverlingen, den bloedprijs, dien de wanhopige verrader, de rampzalige JUDAS ISKARIOTH, *den Overpriesters en Ouderlingen wederbragt, zeggende: ik heb gezondigd, verradende het onschuldig bloed!* Immers *de Overpriesters de zilveren [penningen] nemende, zeiden: het is niet geoorloofd, dezelve in de offerkist te leggen, dewijl het een prijs des bloeds is. En te zamen raad genomen hebbende, kochten zij daarmede den akker des pottebakkers, tot eene begrafenis voor de vreemdelingen. Daarom is die akker genaamd de akker des bloeds, tot op den huidigen dag* (*a*). Het is de zelfde akker, van welken PETRUS zeide: *het is bekend geworden allen, die te Jeruzalem wonen, alzoo dat die akker in hunne eigene taal genoemd wordt Akeldama, dat is, akker des bloeds* (*b*). Reeds in de eerste eeuwen was het verlangen van vele Christenen groot, om op dien akker begraven te worden. Men geloofde toch niet alleen, dat door de kalkaardige zelfstandigheid van den grond de lijken binnen weinige dagen, sommigen beweerden zelfs in één etmaal, verdroogden of, volgens anderen, geheel verteerden; maar ook, dat de ziel van den daar begravene vrijgekocht was door CHRISTUS, voor wiens bloed die akker gekocht was. Men geloofde dus, dat wanneer het ligchaam nederdaalde in dien akker des bloeds, de ziel der hemelsche zaligheid deelachtig werd. Geen wonder dus, dat *Akeldama* een veld des doods is geworden. Ontelbaar zijn zij, wier lijken daar begraven zijn in de rotskloven. Tot in de vorige eeuw was het de begraafplaats voor vreemdelingen, bepaaldelijk voor de Armeniërs, die dat hooggeschatte voorregt voor

---

(*a*) Matth. XXVII: 3—8. (*b*) Hand. I: 19.

eene groote som gelds gekocht hadden. Om genoemde bijgeloovigheid heeft men zelfs grond uit dien akker heinde en ver henengevoerd. HELENA zond reeds van deze aarde (de overlevering zegt twee honderd en zeventig scheepsladingen), naar het *Campo Santo* te *Rome*, terwijl in 1218 de Pisanen eene groote hoeveelheid aarde naar hunne begraafplaats *Campo Santo* te *Pisa* overbragten.

De rijke, onuitputtelijke overlevering wijst op dien akker ook nog den boom aan, aan welken JUDAS zich, na het verradersloon voor de voeten der huichelende priesters geworpen te hebben, verwurgd heeft!

Verder op is de geheele noordelijke afhelling van dien berg langs de rotsglooijingen schilderachtig uitgehold met grafspelonken, welke, even als die waarin het lijk van JEZUS gelegd werd, met eene deur en eenen daar tegen gewentelden steen (*a*) gesloten werden. De meesten, die twijfelen aan de echtheid der overlevering van het *Heilige Graf*, beweren, dat eene dier spelonken de grafkelder van JOZEF en dus ook het doodsverblijf des Heeren geweest is. — Eene dier spelonken wijst men nog aan als die, waarin de acht discipelen des Heeren zich verstoken hebben, nadat zij, bij de gevangeneming van JEZUS in *Gethsemane*, gevlugt waren. Naauwelijks is men echter den zuidwestelijken hoek van *Zion* om, en uit het dal *Hinnom* in het dal *Gihon* (*b*) getreden, of men ziet eenen buitengewoon grooten, maar vervallen' vijver, *Birket es-Sultân*, die midden in het dal is gelegd, omtrent twee honderd en vijftig voet breed, zes honderd voet lang

(*a*) Matth. XXVII : 60. (*b*) I Chron. XXXII : 30.

en bij de veertig voet diep. Hij wordt door eenigen, hoewel zonder voldoende gronden, voor den door JESAJA vermelden *ondersten vijver* gehouden (*a*).

Slechts zeventig passen verder, doorsnijdt de op bogen rustende waterleiding, komende van den *Berg des Boozen Raads* en zich wendende om *Zion*, het dal. Gaat men de *Jaffapoort* voorbij en klimt men tot het begin van het dal *Gihon* op, dan vindt men daar eene Turksche begraafplaats, de grootste der vele, die bij de stad zijn. Daar is, een weinig ten zuiden van den weg naar *Jaffa*, de *Birket el-Mamilla.* Aan dezen vijver geven enkelen, evenzeer echter zonder genoegzame bewijzen, den naam van *bovensten* of *oppersten vijver*, aan het einde van welks waterleiding, *aan den hoogen weg van het veld des vollers*, JESAJA en zijn zoon SCHEAR-JASCHUB den Koning ACHAZ te gemoet moesten gaan, om den zwakken, ongeloovigen vorst moed in te spreken tot den strijd tegen de Syriërs en hem tot geloof en vertrouwen op JEHOVA, als den eenigen God, op te wekken (*b*). De bronnen, die deze vijvers eens voedden, zijn verdwenen, zoodat beide meestentijds droog zijn. Slechts in den regentijd loopt het regenwater, dat in laatstgemelden vijver valt, door eene ruwe leiding naar de stad en komt zoo in den *vijver van* HISKIA, die even binnen de *Jaffapoort* aan de zuidzijde van het Klooster der Kopten zich bevindt.

De hooge bodem ten noordwesten van den stadsmuur is een met steenbrokken bezaaid graanveld; doch ten noorden der stad is van den muur tot aan

---

(*a*) Jes, XXII : 9; Deel II, bl. 116. (*b*) Jes. VII : 3.

het dal *Josafat (Wady Yehoshafat)* een olijfbosch geplant, door hetwelk, over den vlakken grond, de weg loopt naar *Nabulus.* Tusschen dien weg en de vroegere *Herodespoort*, ligt, regt tegenover de steile noordzijde van *Bezetha*, een ronde heuvel, op welken eene begraafplaats is der Turken, terwijl aan de zuidzijde van dien heuvel de ingang gevonden wordt van de zoogenoemde *Grot van* JEREMIA (*a*), die in de rots is uitgehouwen. — In de rotsholen bij die *Grot van* JEREMIA moet men, naar alle waarschijnlijkheid, de graven van HERODES, welligt HERODES AGRIPPA, zien.

Ruim een vierde uur ten noorden van dien grafheuvel liggen aan de oostzijde van den grooten weg, die, door het olijfbosch loopende, naar *Nabulus (Sichem* of *Sichar)* leidt, de aldus genaamde *Graven der Koningen.* Zeven ruime en schoon bewerkte grafkamers, waarin zich steenen lijkkisten bevinden, zijn daar in de zuidzijde der rots; aan de noordzijde is tot nog toe geen ingang ontdekt, hoewel men ook daar eene gelijke uitholling der rots mag verwachten. De vroeger heimelijk en de later openlijk gedane opgravingen, om dien ingang aan de noordzijde te vinden, waren tot dus verre vruchteloos. Ongetwijfeld zal echter een naauwkeuriger en langduriger onderzoek met eene gelukkiger uitkomst bekroond worden en tot eene belangrijke ontdekking leiden. — Terwijl zij de eigenlijke *graven der Koningen* niet kunnen zijn, daar die ontegenzeggelijk op *Zion* door het *Graf van* DAVID worden aangeduid, — terwijl men ook de *graven van* HERODES even ten noorden der *Damascuspoort* mag

(*a*) Zie Deel II, bl. 132.

plaatsen, — terwijl daarenboven de wijze, waarop die graven zijn aangelegd, een veel jonger tijdperk verraadt dan dat der Koningen, welligt de eerste eeuw onzer jaartelling, — is het niet onwaarschijnlijk te rekenen, dat de plaats, die de *graven der Koningen* genoemd wordt, de grafplaats is der tot het Joodsche geloof bekeerde Koningin HELENA en van haren zoon ISATES, Koning van *Adiabene.* Immers MONOBAZUS, de oudste broeder en opvolger van ISATES, zond het gebeente van zijne moeder HELENA en zijnen broeder ISATES naar *Jeruzalem*, „om in de drie grafnaalden, welke die Vorstin, drie stadiën van die stad, had doen maken, gelegd te worden (*a*)."

Tegenover den noordelijken hoek des muurs breidden zich in het daar breede *Kedrondal* graanvelden uit ter plaatse, die eens het *veld der Assyriërs* en *der Vollers* genoemd werd. Over dat veld ontlasten zich de stroompjes, die langs den muur ten noorden en oosten vloeijende, bij den hoek der stad zich vereenigen. Zijne schreden verder zuidelijk rigtende, komt men bij de *Stefanuspoort (Bâb es-Subât).* Terwijl zij dien naam heeft ontvangen van de overlevering, die vermeldt, dat STEFANUS deze poort is uitgeleid, om gesteenigd te worden, wijst men digt bij haar ook de plaats aan, waar die eerste bloedgetuige des Christendoms den marteldood heeft ondergaan.

Een weinig oostelijk van daar liggen op den smallen hoogen rand langs den muur van *el-Haram* Turksche begraafplaatsen. Deze begraafplaats is den Muhammedanen de meest heilige van de drie, welke

(*a*) Josef. Oudh. XX : 2.

zij bij *Jeruzalem* hebben, zoowel omdat zij grenst aan de groote *Moskee van* OMAR, als om de nabijheid van de plaats, waar zij gelooven, dat MUHAMMED eens het groote wereldgerigt zal houden. Op die begraafplaatsen der Muhammedanen ziet men meestentijds Muhammedaansche vrouwen met lange witte sluijers, welke haar geheele gelaat bedekken; weeklagende om hare dooden, wandelen of zitten zij tusschen de graven. Vele vrouwen vereenigen zich daar en maken dus het verblijf der dooden tot eene verzamelplaats der levenden.

Bijna midden in den muur, tegen welken de Turksche begraafplaats ligt, is de zoogenaamde *Gouden poort (Bâb ed-Dahariyeh).* Welligt neemt zij de plaats in van eene der vroegere tempelpoorten en ontleent daaraan haren naam. Eeuwen lang is zij reeds gesloten, zijnde aan de buitenzijde digtgemetseld. Aan de binnenzijde is zij prachtig. Twee ruime zuilengangen van kostbaar en sierlijk marmer zijn daar als trotsche overblijfsels van lang verloopen eeuwen. Grootsch inzonderheid zijn de kolossale zuilen, elk uit één stuk marmer gehouwen. Tijdens de kruistogten werd zij jaarlijks eenmaal, en wel op Palmzondag, geopend, omdat men toen geloofde, — gelijk nog die vrees bij vele Muhammedanen en die hoop bij vele Christenen is, — dat een Vorst uit het Westen door die poort zal komen, om over *Jeruzalem* en van daar uit over de geheele wereld zijnen schepter te zwaaijen. Door die poort toch gelooft men, dat JEZUS, onder de hosanna's van duizenden, over den met kleederen en groene palmtakken bedekten weg, de tempelstad is binnengetreden, om na weinige dagen door de tegenover lig-

gende poort naar den moordheuvel ter kruisiging gevoerd te worden.

Tegenover die begraafplaats der Muhammedanen, aan de oostzijde van *el-Haram*, aan de westelijke afhelling van den *Olijfberg*, in het dal *Josafat*, is de oude en tegenwoordige begraafplaats der Joden. Daar, tegenover den eeuwig gedenkwaardigen tempelberg, willen zij, dat hun gebeente worde neêrgelegd bij dat hunner vaderen. Ontelbaar zijn de graven, welke daar verspreid liggen. Gelijk reeds de Aartsvaders en ook de latere Israeliten, op de graven van geliefde betrekkingen of vereerde personen gedenkteekenen oprigtten, welke gedenkteekenen in latere tijden dikwerf zeer prachtig waren, zoo zijn nog de meeste hunner graven aangeduid door platte grafsteenen, waarop Hebreeuwsche grafschriften zijn gebeiteld. Die grafsteenen zijn wit. De Joden doen zulks in navolging hunner voorvaderen, die de grafspelonken wit bepleisterden (*a*), opdat de levenden zich voor verontreiniging zouden wachten. Met zulke ruwe witte lijkgesteenten der Joden is het dal daar bedekt.

Intusschen trekt de westelijke afhelling van den *Olijfberg* vooral de aandacht, want zij is rijk aan heiligdommen.

Vlak tegenover de *Stefanuspoort* ligt, dadelijk aan de overzijde van den *Kedron*, een groot gebouw, half boven, half onder den grond, hetwelk de overlevering MARIA's *Graf* noemt. Het is thans eene bezitting der Grieken en Armeniërs. Daar in de nabijheid van *Gethsemane* heeft de overlevering het graf

(*a*) Matth. XXIII: 27.

geplaatst van MARIA. Zij zegt, dat de Apostelen daar de moeder van hunnen Goddelijken Meester, op de meest eervolle wijze hebben begraven, aan welke begrafenis zij de volgende legende hecht. Een Joodsch Priester, met nijdigheid vervuld jegens de moeder van den verworpen' Nazarener, wierp zich, toen de lijkstaatsie, komende van de woning van JOHANNES, den berg *Zion* afdaalde, in woede op de baar, waarop het lijk van MARIA lag, om beide ter aarde te werpen. Naauwelijks echter had hij de baar aangeraakt, of zijne beide armen vielen af bij de ellebogen en bleven op de baar liggen. Zij, die den priester te hulp kwamen, werden met blindheid geslagen. In de hevigste ontroering viel daarop de priester neder voor PETRUS, smeekende om vergiffenis en herstel, onder betuiging van berouw. Beide beloofde de Apostel, wanneer hij de lijkbaar kuste, in JEZUS CHRISTUS geloofde, en openlijk beleed, dat die JEZUS CHRISTUS geboren was uit die maagd MARIA, en dat deze na de geboorte van JEZUS maagd gebleven was. Nadat de priester zulks verklaard had, werden zijne armen terstond hersteld. Daarna nam PETRUS eenen dadel- en eenen palmtak, gaf ze den priester en zeide, dat hij dien moest leggen op de oogen der met blindheid geslagenen; zulks geschied zijnde, werden zij, die in JEZUS en MARIA geloofden, genezen; maar zij, die in hun ongeloof volhårdden, bleven blind!

Om tot dat graf van MARIA te komen, gaat men door eene ronde deur en daalt dan langs eenen trap van zes treden af in eenen kleinen met olijfboomen beplanten hof, die met eenen muur omsloten is. In dien hof is de toegang tot eene rijke kapel. Daar gaat

men eenen schoonen marmeren, vijftien voet breeden trap af. Acht en twintig treden afgedaald zijnde, wijst men ter regterzijde, in eene kleine kapel, de graven aan van JOACHIM en ANNA, de ouders van MARIA, terwijl aan de linkerhand de grafplaats van JOZEF, den man van MARIA, wordt aangetoond. Den trap verder afdalende, komt men langs nog twintig treden, door eene lage deur, aan het eigenlijke graf van MARIA; het is, even als de grafspelonk van JEZUS, in eene rotsgrot, die in eene rots is uitgehouwen. Boven het grafgewelf is een altaar geplaatst, hetwelk met eenen hemel overdekt is, waardoor lucht en eenig daglicht gebragt wordt in de grot. De pracht, welke daar heerscht, overtreft alle voorstelling. De Roomsche en Grieksche Christenen en die uit Armenië hebben niets onbeproefd gelaten, om den meest mogelijken aardschen luister in dit doodsverblijf ten toon te spreiden. Marmer bedekt den rotswand, kostbare zijde hangt er in kwistigen overvloed; de gouden en zilveren lampen zijn ontelbaar; men verzekert zelfs, dat er in die Grafkerk van MARIA meer dan zes honderd hangen, die met elkander wedijveren in luister. — De eerbied, welken men bewijst aan die grafplaats, door haar blootvoets te bezoeken, het gewaande graf te kussen, missen te lezen op de verschillende altaren, daar voorwerpen te laten wijden en de meest vreemdsoortige en afgodische eerbetooningen, — maakt op den Christen, die het zuiver Evangelie in handen heeft en het hart verheft tot den Onzienlijke, eenen diep weemoedigen indruk. Niet alleen Christenen betoonen dien eerbied aan MARIA'S graf, ook Muhammedanen doen het, hebbende zij daar zelfs eene bidplaats. Immers, gelijk zij JEZUS als Profeet

zoo hoog achten, Hem den grootsten noemende vóór de verschijning van MUHAMMED, betuigen zij ook hoogen eerbied voor de moeder van dien Profeet. Maar even als zij de ongerijmdste verdichtsels aangaande de geboorte, kindsheid en het verder leven van JEZUS gelooven, — laffe en Gode onteerende zaken, hoedanige men ook bij menigte leest in de *Apokryfe Evangeliën*, — gelooven zij ook ontelbare legenden omtrent MARIA.

Een weinig ten zuiden van die grafkerk van MARIA is een nagenoeg vierkant stuk steenachtigen grond, hetwelk eene regelmatige afhelling naar den *Kedron* heeft. Men wijst het aan als den hof *Gethsemane*. Het ligt, op eenen afstand van slechts honderd vijf en veertig voet, vlak tegenover de brug, die, uit eenen boog van zeventien voet hoog bestaande, gebouwd is over de diep liggende, doch meestentijds drooge, bedding van den *Kedron* en tot welke een voetpad van de *Stefanuspoort* afkronkelt. Die grond is door eenen lagen muur van gehouwen steen omsloten, welke muur aan de westzijde honderd en zestig en aan de noordzijde honderd en vijftig voet lang is. Binnen deze omtuining staan aan de westzijde zeven dikke, oude olijfboomen, terwijl iets verder in het zuidwestelijke gedeelte nog één zich verheft, boven de anderen eerbiedwekkend door uitgestrektheid en hoogen ouderdom. Om de stammen dier acht nog levende en grootendeels groene boomen zijn steenen opgehoopt. Het is geschied, om de boomen, daar ze van ouderdom gespleten zijn, te schutten en te steunen en aldus te bewaren. „Niemand zal echter wel zoo dwaas zijn te gelooven, dat deze boomen uit den tijd van JEZUS zijn. Immers de Ro-

meinen hakten alle boomen in *Jeruzalems* omtrek ter neder; ook wordt de olijfboom niet zoo oud. Maar niemand, die weet, dat de olijfboom uit zijnen oorspronkelijken stam weder opschiet, zal er zwarigheid in maken, om de *herleefde olijven* van het *Oud-Gethsemane* in dat geboomte te herkennen" (*a*). Die grond werd in den tijd van HELENA, toen men de plaats der kruisiging en grafrust meende gevonden te hebben, ook voor den door JEZUS' zielelijden geheiligden hof gehouden en sedert dien tijd de meest geliefde bidplaats der geloovigen. — Naar dien hof ging JEZUS, zijne elf discipelen met zich nemende, op den avond vóór den afschuwelijken kruisdood. Hij ging er henen, om zich voor te bereiden tot volbrenging van het laatste gedeelte van datgene, wat opgenomen was in het groote Verlossingsplan der wereld. Bij den ingang van den hof wijst men de plaats, waar JEZUS tot acht zijner discipelen zeide: *zit hier neder, tot dat ik henenga, en aldaar zal gebeden hebben. En met zich nemende* PETRUS, *en de twee zonen van* ZEBEDEÜS, *begon Hij droevig en zeer beangst te worden. Toen zeide Hij tot hen: Mijne ziele is geheel bedroefd tot den dood toe; blijft hier en waakt met mij* (*b*). Gelijk men het pad wijst, langs hetwelk de Heer door den hof ging, zoo brengt men den pelgrim ook op de plaats, waar Hij die woorden tot zijne jongeren sprak. Daar vond de tot den dood toe bedroefde Heer, opgestaan van het gebed, zijne jongeren slapende in de schaduw der olijven. Uitgeput door inspanning en vermoeijenis,

---

(*a*) G. H. VAN SENDEN, *Register op den Bijbel-Atlas*, bl. 113.
(*b*) Matth. XXVI:36—38.

overstelpt door aandoeningen, hadden zij aan den slaap geenen weêrstand kunnen bieden, maar waren in zijne armen neergezonken op het weeke gras. Daar waren zij uit dien slaap gewekt door het aandoenlijk verwijt en de treffende vermaning van hunnen diep geschokten Meester: *Kunt gijlieden dan niet één uur met mij waken? Waakt en bidt, opdat gij niet in verzoeking komt; de geest is wel gewillig, maar het vleesch is zwak* (*a*). Op eenen afstand van slechts twintig voet van daar is een gewelf, rustende op drie ruwe pilaren, *de grot der doodsangst* genaamd. Een altaar is er opgerigt; boven dat altaar staat geschreven: *hic factus est sudor ejus, sicut guttae sanguinis decurrentis in terram.* Daar, zegt men, knielde de Heer in dien bangen nacht, na zich omtrent eenen steenworp van zijne drie vertrouwde jongeren afgescheiden te hebben, neder, ja viel op zijn aangezigt en bad, zeggende: *Mijn Vader! indien het mogelijk is, laat deze drinkbeker van mij voorbijgaan, doch niet gelijk ik wil, maar gelijk Gij* [*wilt*] (*b*). Daar ook openbaarde de Vader, terwijl ter behoudenis der wereld die lijdensbeker niet kon voorbijgaan, zijne Vaderlijke liefde aan den Zoon, den Geliefde, in denwelken Hij een welbehagen had. Immers van JEZUS *werd gezien een Engel uit den hemel, die Hem versterkte.* Daar ook *in zwaren strijd zijnde, bad Hij te ernstiger.* Maar daar ook werd zijn zielangst zoo hevig, dat *zijn zweet gelijk groote droppelen bloeds werd, die op de aarde afliepen* (*c*). In den noordhoek van de oostzijde staat een klein huisje; daar staat op eenen steen geschreven: *et hic tenuerunt eum (en hier*

(*a*) Matth. XXVI : 41. (*b*) Vs. 39. (*c*) Luk. XXII : 44.

hebben zij Hem gegrepen). Daar toch, gelooft men, is de plek, waar JUDAS ISKARIOTH den verraderlijken kus gedrukt heeft op het voorhoofd des Gezegenden. Immers naauwelijks was JEZUS voor de derde maal van het gebed opgestaan en teruggekeerd naar zijne slapende jongeren, naauwelijks ook had Hij hen gewekt en met het naderend gevaar bekend gemaakt, of JUDAS, *een van de twaalven, kwam, en met hem eene groote schare, met zwaarden en stokken,* [*gezonden*] *van de overpriesters en ouderlingen des volks. En, die Hem verried, had hun een teeken gegeven, zeggende: dien ik zal kussen, dezelve is het, grijpt Hem. En terstond komende tot* JEZUS, *zeide hij: Wees gegroet, Rabbi! en hij kuste Hem* (*a*). *En* JEZUS *zeide tot hem:* JUDAS! *verraadt gij den Zoon des menschen met eenen kus? En* JEZUS *zeide tot de overpriesters, en de hoofdmannen des tempels, en ouderlingen, die tegen Hem gekomen waren: Zijt gij uitgegaan met zwaarden en stokken als tegen eenen moordenaar? Als ik dagelijks met u was in den tempel, zoo hebt gij de handen tegen mij niet uitgestoken; maar dit is uwe ure, en de magt der duisternis* (*b*). De Muhammedanen hebben dat plekje ommuurd, als eene aarde, die vervloekt is, wegens het snoodste verraad, daar gepleegd. Niet zonder den diepsten eerbied kan men *Gethsemane* betreden en wandelen onder de schaduw der enkele olijven; en eene heilige ontroering maakt zich meester van den pelgrim, die de grot binnentreedt, al twijfelt hij ook aan de juistheid der overlevering. Daar in gepeins en in zielsverheffing tot den Heer nedergezeten, is het, alsof men den Goddelijken Lijder

(*a*) Matth. XXVI: 47—49. (*b*) Luk. XXII: 48, 52, 53.

en Strijder ziet, — als of daar nederliggen die drie getrouwe, maar zwakke vrienden des Heeren, als of daar aankomt de afschuwelijke verrader met zijn vriendelijk gelaat en duivelsch hart, met zich voerende lage dienaars van verachtelijke meesters.

Ruim drie honderd schreden verder van *Gethsemane* is eene tweede brug over het stroompje. Van hier tot tegenover den zuidoostelijken hoek des Moskeepleins liggen, in het al naauwer en naauwer wordende *Kedrondal*, vier mausoleën. Het eerste, het *Graf* JOSAFATS genoemd, is eene vierkante spelonk, voor welke een portaal is, hetwelk eenen driehoek, die op pilaren rust, tot gevel heeft. Het wordt gehouden voor het graf van den Koning JOSAFAT, hoewel dien godvreezenden Koning, na eene vijf en twintigjarige regering, de groote eer te beurt viel, welke Israel aan zijne goede Koningen na hunnen dood bewees, dat hij namelijk *bij zijne vaderen begraven werd in de stad van zijnen vader* DAVID (*a*). De reden echter, waarom men daar het graf van JOSAFAT meende gevonden te hebben, is even onzeker als die, waarom het gansche *Kedrondal* den naam *dal van* JOSAFAT draagt. — Het tweede, het *Graf* ABSALOMS, is beneden een vierkant, door den beitel van de rots afgezonderd, waarop eerst nog een vierkant en dan een koepel, die boven spits toeloopt, is geplaatst. De overlevering zegt, dat het de gedenkzuil is, welke de eerzuchtige ABSALOM had opgerigt, om zijnen naam der vergetelheid te ontrukken. Op geenen zoon toch konde hij dien overdragen, wijl de drie kinderen, welke hem geboren werden (*b*), in jeugdi-

(*a*) I Kon. XXII : 51. (*b*) II Sam. XIV : 27.

gen leeftijd stierven. Intusschen de bouworde en wijze van bewerking der tegenwoordige zuil doen aan eenen veel lateren tijd denken. Evenmin bestaat er grond, om te gelooven, dat het lijk van ABSALOM naar den omtrek van *Jeruzalem* gebragt en daar begraven is. Immers na den rampzaligen slag tegen zijnen vader, bij het Overjordaansche woud van Efraïm, op zijne vlugt door JOABS pijlen gedood, *namen zij* ABSALOM, *en wierpen hem in het woud, in eenen grooten kuil, en stelden op hem eenen zeer grooten steenhoop* (*a*). Nog geven de Joden en Muhammedanen hunnen afkeer te kennen van den ontaarden zoon, door, die zuil voorbijgaande, eenen steen daarhenen te werpen, onder het uitspreken der vervloeking: „vervloekt zij ABSALOM, eeuwig vervloekt zijn allen, die tegen hunne ouders opstaan." — Het derde, het *Graf van* JACOBUS genaamd, is eene diepe grot, waarover een portaal met zuilen staat. De overlevering zegt, dat de discipel JACOBUS bij de gevangenneming van JEZUS in die grot eene schuilplaats voor zich gezocht heeft, terwijl de acht leerlingen in de spelonken bij het dal *Hinnom* zich verscholen hadden en PETRUS en JOHANNES den verraderlijk gevangen genomen' Meester van verre volgden. Op die plaats, zegt men, is het graf van JACOBUS *den Jongere* of *den Regtvaardige*, die langen tijd opzigter der gemeente te *Jeruzalem* geweest was, maar daarna (in het jaar 63) nabij die grot den marteldood heeft ondergaan. Terwijl de Overpriesters en Schriftgeleerden hem plaatsten op de tinne des tempels, om ten aanhooren van al het volk zijn geloof aan

(*a*) II Sam. XVIII: 17, 18.

JEZUS als den CHRISTUS af te zweren, beleed hij daar openlijk, dat die door Israel verworpen en gekruiste JEZUS van *Nazareth* was de aan de vaderen beloofde Messias, de Zoon Gods. Na die verklaring werd de zes en negentigjarige grijsaard van de tempeltinne neêrgeworpen en vervolgens met steenen en stokslagen doodgemarteld, terwijl hij stierf met de bede van zijnen Goddelijken Meester op de lippen: *Vader! vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen* (*a*). — Het vierde, ZACHARIA'S *Graf* geheeten, heeft veel overeenkomst met ABSALOMS *Graf*, doch op het van de rots uitgehouwene en met pilaren versierde vierkant rust geen koepel, maar eene lage piramide. Op even losse gronden, welke de ligtgeloovige Christenen in de vierde en volgende eeuwen hadden, om daar de graven van JOSAFAT, ABSALOM en JACOBUS te plaatsen, heeft men er het graf van den priester ZACHARIAS, den zoon van den Hoogepriester JOJADA, aangewezen, die, vervuld zijnde met den geest des Heeren, de dreigende profetie deed hooren: *Waarom overtreedt gij de geboden des* HEEREN? *Daarom zult gij niet voorspoedig zijn; dewijl gij den* HEER *verlaten hebt, zoo zal Hij u verlaten.* Na welke openlijke verklaring *zij eene verbindtenis tegen hem maakten, en hem steenigden met steenen door het gebod des Konings, in het voorhof van het huis des Heeren* (*b*); waarvan JEZUS in huiveringwekkende profetie verklaarde: *Van het bloed van* ABEL *tot het bloed van* ZACHARIA, *die gedood is tusschen den altaar en het huis* [*Gods*]; *ja zeg ik u, het zal afgeëischt worden van dit geslacht* (*c*).

(*a*) Luk. XXIII: 34. (*b*) II Chron. XXIV: 20, 21. (*c*) Luk. XI: 51; Matth. XXIII: 35.

Iets verder zuidoostelijk wijst men, aan de zuidzijde van den weg naar *Bethanië*, de *graven der Profeten* aan, welke graven de Joden na de Babylonische ballingschap daar meenden gevonden te hebben. Zij herstelden en versierden die graven, aldus hunnen eerbied openbarende voor die gestorvene gezanten van JEHOVA. Terwijl zij zelven voortgingen met de nog levende gezanten te verwerpen en te dooden, zeiden zij: *indien wij in de tijden onzer vaderen waren geweest, wij zouden met hen geene gemeenschap gehad hebben aan het bloed der Profeten* (*a*). *De graven*, welke men thans als die *der Profeten* aanwijst, zijn twee galerijën uitgehouwen in de rots, terwijl aan wederzijden nissen zijn, waarin de lijken werden neêrgelegd.

De overlevering, welke schier aan elk plekje tusschen *Jeruzalem* en den *Olijfberg* eene bijzonderheid verbindt, zegt ook, dat aan de westelijke afhelling van den berg in eene spelonk JEZUS aan zijne jongeren het allervolmaaktste gebed geleerd heeft, terwijl, in eene andere daarbij zijnde, de Apostelen de *twaalf artikelen des geloofs* of *Apostolische Geloofsbelijdenis* zouden hebben opgesteld.

Nog meer zuidelijk ligt zeer romantisch het dorp *Siloa* (*Kefr Selwan*), hetwelk tegenover de *Mariabron* begint en tot tegenover de spits van *Ofel*, in eene rij van arme steenhutten, aan den *Olijfberg* leunt. De grafspelonken zelven zijn de woningen der dorpelingen, of voor en op haar hebben zij hunne armoedige verblijven opgerigt, hoedanige er ongeveer zestig worden gevonden; terwijl andere spelonken verblijfplaatsen van

(*a*) Matth. XXIII: 29, 30.

het vee zijn. De laagst gelegene hut is gelijk met het dal, terwijl de hoogste zich meer dan drie honderd voet daar boven verheft. De beroemde olijfboomen, die, vooral aan de westelijke afhelling, in ouden tijd digt aan elkander en welig groeiden en van welke ook die berg den naam heeft ontvangen, vindt men daar even als vijg-, amandel-, granaat- en andere boomen slechts bij tientallen, waar vroeger duizendtallen waren. Immers terwijl de olijfboomen in Palestina geroemd werden boven die van andere landen, werden bepaaldelijk die van *Thekoa* en den *Olijfberg* voor de voortreffelijkste in het *Heilige Land* gehouden. Want hoewel de olijfboomen overigens geene zorgvuldige kweeking behoeven en weinig voor hunnen groei vragen, zoodat zij groeijen op bergen en in dalen, tusschen steenen, ja zelfs onder het water (*a*), — terwijl de langzame groei rijkelijk vergoed wordt door hoogen ouderdom, — tieren zij echter het best op eenen droogen zandigen of kalkachtigen grond. Van daar dat de olijfboomen op den *Olijfberg* en te *Thekoa* grooter dan op andere plaatsen zijn en de olie er van witter en aangenamer is. — Geene lusthoven hangen echter thans meer aan de westelijke afhelling; schapen en geiten grazen er tusschen eenzaam staande boomen. De noordelijke en zuidelijke top van den *Olijfberg* zijn zonder eenig gebouw. De noordelijke top is bekend, omdat daarover de weg liep naar *Galilea;* de zuidelijke is berucht wegens SALOMO's afgoderij. Op den zuidelijken top, *Mashith* of *Berg der Ergernis* (*b*), mag men echter eenige ruime uitgehouwen gewelven nog als

(*a*) Gen. VIII : 11. (*b*) Zie Deel II, bl. 104.

overblijfsels van vroegere afgoderij aanmerken. De *Mashith*, hoewel geen gebouw meer op zich hebbende, heeft nogtans het straks genoemde dorp *Siloa* aan zijne afhelling. De middelste kruin is niet alleen de hoogste van al de bergen in den omtrek van *Jeruzalem*, maar ook de meest bekende en geheiligde. Slechts een vierde uur aan de oostzijde van die stad verwijderd, is hij alleen van haar gescheiden door het zeer enge rotsachtige dal *Josafat*, over welks diepste uitholling de *Kedron* zijne bedding heeft, waarover echter slechts zelden en dan nog alleen in eene der drie wintermaanden water vloeit. Door dat dal kronkelen naar dien berg drie wegen. Immers over dien berg loopt de weg naar *Bethanië*, hetwelk aan de oostzijde van den berg hangt; daarover loopt ook de in oude tijden en nog wegens de roovers gevaarlijke weg van *Jeruzalem* naar *Jericho* (*a*). De bekende *Opgang der Olijven* voerde tot diens kruin. Daar kwam dus DAVID in het vreeselijkste oogenblik zijns levens, toen hij vlugtte voor zijn eigen kind; toen niet alleen zijne kroon en zijn schepter, maar ook zijn leven bedreigd werd door ABSALOM, om wiens leven hij eens JEHOVA had gebeden. DAVID toch *ging op door den opgang der olijven, opgaande en weenende, en het hoofd was hem bewonden; en hij zelf ging barrevoets; ook had al het volk, dat met hem was, een iegelijk zijn hoofd bedekt, en zij gingen op, opgaande en weenende; — en het geschiedde, als* DAVID *tot op de hoogte kwam, dat hij aldaar God aanbad* (*b*). De Zieners des Ouden Verbonds maakten dien berg, hem aanduidende door

(*a*) Luk. X : 30. (*b*) II Sam. XV : 30, 32.

de bijvoeging: *die is ten oosten van Jeruzalem*, tot plaats des toekomenden gerigts. — Maar bovenal werd die kruin geheiligd door Hem, die, duizend jaren na DAVID, *als een rijske is voortgekomen uit den afgehouwen' tronk van* ISAÏ (*a*), door JEZUS, die over dien berg ging, wanneer Hij, na eenen vermoeijenden dag in de tempelstad, rust en verademing zocht onder het bevriende dak in *Bethanië*, of *vernachtte op den berg, genaamd de Olijfberg* (*b*). Terwijl *Jeruzalem* zich daar voor Hem uitstrekte, wierp Hij zoo vaak weemoedvolle blikken op de Profeten-doodende stad. Van daar ook begon zijn koninklijke optogt naar de stad, onder de hosanna's van duizenden, weinige dagen vóór dat *Jeruzalems* bergen van het *kruist Hem, kruist Hem!* weergalmden. Daar, haren ondergang voorspellende, stortte Hij tranen over de schuldige stad, onder de ontboezeming der zielroerende bede: *och of gij ook bekendet, ook nog in dezen uwen dag, wat tot uwen vrede dient* (*c*). — Op die kruin ook heeft de Heer bij het einde van zijn tweede leven op aarde het laatst ligchamelijk gestaan, te midden zijner getrouwen. Zegenend breidde Hij toen voor het laatst zijne handen uit over zijne jongeren, gereed staande, om na volbrenging van Gods raad terug te keeren naar de heerlijkheid, die Hij had bij den Vader van vóór de grondlegging der wereld. *En het geschiedde, als Hij hen zegende, dat Hij van hen scheidde, en werd opgenomen in den hemel* (*d*). HELENA meende die plek teruggevonden te hebben en heiligde haar door eene kerk, de *Hemelvaart-Kerk*

(*a*) Jes. XI : 1. (*b*) Luk. XXI : 37. (*c*) Luk. XIX : 42. (*d*) Luk. XXIV : 51.

genoemd. De monniken bevestigden zulks, den steen zelfs aanwijzende, waarop het laatst de voet des Heeren gerust had, waarin de vorm van den voet was ingedrukt. Later bouwden de Muhammedanen daarbij eene moskee. Beide zijn thans vervallen; en, omgeven van eenige armoedige woningen, maken zij de gebrokene kroon uit van die eens heerlijke bergkruin!

Maar DAVID en de Profeten mogen op dien berg niet meer vertoeven, JEZUS en de Apostelen er niet meer overtrekken, de gewrochten der menschen zijn er in eenen puinhoop verkeerd, — de *Olijfberg* zelf is niet veranderd. Hoewel zijn schoon olijvenkleed grootendeels verloren hebbende, verheft hij nog fier zijne kruin hoog boven Juda's bergen. Nog biedt hij van zijne hoogte in de heldere sfeer het meest prachtige vergezigt aan. Majestueus vertoont zich nog aan de oostzijde daar de bergverheffing van de Overjordaansche hooge vlakten, — heerlijk blinkt nog de waterspiegel van de *Doode Zee.* In den toover der morgen- of avondverlichting schijnen die bergen als op eenen afstand van slechts drie of vier uren te liggen, terwijl de lijn minstens tien uren is. Ten zuiden ziet men eenen afgeknotten kegel, den *Frankenberg*, het klooster *Elia* dragende op zijne hoogte, en de bergen van *Juda.* Ten noorden ziet men *Rama*, hoog met zijne ruïnen in de lucht hangende, en *Samaria's* kruinen. Aan de voeten ligt de stad, zich uitbreidende aan de afhellingen van hare oude bergen.

VIII.

RIVIERTOONEELEN VAN HET OOSTEN.

LEERREDE OVER 2 KON. V : 12[a].

Zijn niet Abana en Pharpar, de rivieren van Damascus, beter, dan alle wateren van Israel?

Wanneer gij de beide hoofdafdeelingen des Bijbels tegen elkander in de weegschaal legt, dan zal het Oude Testament, als zijnde van veel grooter uitgebreidheid, verreweg het overwigt behalen. Plaatst gij u op een geschiedkundig standpunt, — eenen schat uit de oudheid der volken, hoedanig gij daarin vindt, treft gij in het Nieuwe Testament niet aan. Zoekt gij poëzij, wil uwe verbeelding met de wieken van het lierdicht zich verheffen, — eenen harpenaar als DAVID, bezielde zangers als de Profeten JEHOVA'S, heeft de nieuwe bundel geenszins. Is echter uw verlangen naar leering, die wijs kan maken tot zaligheid, of wilt gij

voedsel voor het hart, dat zelfs tot aan en in de eeuwigheid verzadigt, het Nieuwe Testament blinkt in geheel eenigen luister. En alomme is het vervuld met licht en leven, waar gij het ook laat open vallen. Terwijl er in het Oude Testament geheele boeken zijn, bijkans zonder eenige waarde voor de Christelijke stichting, behelst het schrift der Evangelisten en Apostelen geene bladzijde, waarop niet woorden des levens geschreven zijn. — En toch bedriegt, ten opzigte van het Oude Testament, ons dikwerf de schijn. Mededeelingen, die, in den eersten opslag, weinig of niets voor geest en hart beloven, blijken weleens, bij nadere beschouwing, veel te behelzen, dat in heilige overweging de ziel boeit, dat weldadige werking op het gemoed uitoefent.

Ik meen, Toehoorders! het als tekst voorgelezene daaronder te mogen rangschikken. Nadenkend stond ik stil bij de taal: *zijn niet Abana en Pharpar, de rivieren van Damascus, beter dan alle wateren van Israel?* Ik zag in haar:

I. eene vraag, die ons voor den geest brengt hoogst merkwaardige riviertooneelen van het Oosten;

II. eene vraag, die ons doet kennen het ongunstig oordeel des menschen over Gods beschikking tot zijn heil, — die ook ons daartegen waarschuwt met kracht.

I. EENE VRAAG, zeide ik, DIE ONS VOOR DEN GEEST BRENGT HOOGST MERKWAARDIGE RIVIERTOONEELEN VAN HET OOSTEN. Gij ziet, Toehoorders! het zijn die, welke, *vooreerst*, de *rivieren van Damascus* bieden; het zijn, *ten tweede*, die, welke *de wateren van Israel opleveren.*

1. *Abana en Pharpar, de rivieren van Damascus.* Ik zal ze, uit eigene aanschouwing, u doen kennen, Toehoorders!

De reiziger, die den hoogen rug van den *Anti-libanon* is overgetrokken, ten einde naar de *Vlakte van Damascus* zijne schreden te rigten, ziet zich weldra te midden van eene niet breede vallei, die van het noorden naar het zuiden zich uitstrekt. Aan de westzijde van haar is de straks genoemde hooge rug de grenslijn; aan de oostzijde vormt eene lagere bergketen den afscheidsmuur. Als een effene grond, breidt deze vallei zich uit. Dorpen liggen er te midden van olijf- en andere vruchtboomen; de wijnstok rankt er, en graanvelden omringen de woningen der menschen. Want water vloeit er over den vetten bodem, dat hem vruchtbaar maakt en met een frisch grastapijt kleedt. Het eene stroompje, dat den reiziger te gemoet komt, maakt weldra plaats voor een ander, dat den zelfden weg inslaat, dien hij volgt. Zijn oorsprong ligt aan den voet van het gebergte, in de westzijde der vallei; als beekje begint het zijn bestaan. Het is, Toehoorders! de aanvang van de *Abana* of *Amana*, naar welke ook elders in het Oude Testament deze geheele Libanonstreek *Amana* wordt geheeten. De langste en voornaamste zijnde der wateren van *Damascus*, hoort gij hier de *Abana* in de eerste plaats genoemd.

Stil is de loop van den nog jeugdigen watertelg; hij kronkelt rustig door groene velden. Doch niet lang, of hij verandert van rigting; hij treedt in eene bergkloof, die zich wendt naar het oosten. Zijne afdaling wordt meer hellend; de bodem steenachtig;

tusschen rotsbrokken door worstelt zich het water, over steenen bruist het. Zijne bedding schijnt dieper te worden, naar mate de bergen, aan beide zijden, hooger klimmen, aan wier afdaling het pad des reizigers loopt. Over het beekje hangt de wilg, die zich neêrbuigt, om met zijne bladeren het te kussen. Rijker wordt steeds zijn water. Uit het gebergte, aan de regterhand, stort eene groote volheid, met eenen val van twintig voet, zich in hetzelve ter neder. Snel is de loop, en sneller met elke toevloeijing uit de bergscheuren. Zoo komt het in eene kloof, vol van overblijfsels en graven der oudheid. Wild en majestueus is hier de natuur; de worsteling en val des strooms doen de bergkloof weergalmen met verdoovend gedruisch en verhoogen den ernst des aanschouwers. En voort gaat nu de stroom, steeds gejaagd. De koepels en wanden der rotsen zijn naakt; graauw en goudgeel, wit en bloedrood geschakeerd, en met die kleuren, — nu eens slangen-, dan weder tijgervellen tooverende, — verheffen zij zich. Het midden der bergen vertoont hier en daar wat sober groen. Doch beneden, aan de afhellende of breed gestrekte voeten, is alles rijke zegen der natuur. De heerlijkste voortbrengselen van het Oosten worden gekweekt door het water van de *Abana*.

Doch de *Abana* zal niet alleen blijven. Hij heeft zich reeds naar het zuiden gebogen, waar de *Pharpar* gereed staat, zich met haar te vereenigen. De oorsprong van den *Pharpar* is grootsch. Beneden aan eenen rotsmuur heeft de natuur een gewelf gevormd; de menschelijke hand wilde in ouden tijd deszelfs opening met groote vierkante steenen omsluiten en er

tempels bouwen. Door deze opening stort zich het water uit. Niets is te vergelijken met het geweld, waarmede het aan het daglicht treedt, niet uitspringt, maar uitvliegt, gelijk de pijl van den boog. Het schuimt en kookt, — het dwarrelt en maalt; zijn geluid is als het rollen des donders. Dadelijk vindt het in eene kom rust, maar geen verblijf; want gedrongen wordt het, door onophoudelijk steeds vernieuwden toevloed, uit zijne plaats. Een stroom van meer dan twintig voet breedte zijnde, snelt de *Pharpar* voort tusschen geboomte, dat, hoog gestamd en breed getopt, den reiziger overschaduwt, die, te midden der verkoelde lucht, zijne tenten opslaat.

Doch kort is het zelfstandig aanzijn van den *Pharpar*. Slechts, omtrent duizend passen, voorgespoeld zijnde, ontmoet hij de *Abana*. Onwillig schijnt hij, om, met het wat groenachtig geworden water van deze, zijn blaauw helder vocht te verbinden. Van daar, dat beide stroomen in het zelfde bed nog eenen tijd lang naast elkander voortspoeden, zonder zich met elkander te vermengen. Doch niet lang, en beide smelten inéén. Omtrent zes uren hebben zij noodig, om *Damascus* zelf te bereiken; en gesterkt wordt op dien weg nog het vermogen van den stroom. Hij wandelt door het dor en schraal gebergte, met zegen. Zijne baan kenmerkt zich als eene kronkelende lijn van groen en edel geboomte; dorpen schakelen zich aan hem voort. Door de loover ziet men hier en daar het water blinken in het heldere van het spiegelglas, of sneeuw tooverende door het wit van zijn schuim. Eindelijk bereikt het zijne grootste bestemming, die geene andere is, dan de *Vlakte van Damascus* te beweldadigen.

In haar tredende, treedt de stroom op een veld van groote uitgestrektheid. Meer dan vier uren breed, ligt het tusschen bergen, die ten noorden en ten zuiden zich verheffen, besloten; alleen naar het oosten opent zich een vergezigt op de woestijn. En niet veel meer dan eene woestijn zoude die vlakte wezen, werd zij niet besproeid door deze wateren. Want zij, die aan haar westelijk einde slechts met zwarte steenen en vaal gras bedekt is, verandert eensklaps van gedaante. De rivier, hare bestemming schijnende te kennen, verspreidt zich in verscheidene kleinere stroomen. De eene voor, de andere na, scheiden zij zich van de hoofdkil af. Zoo bevochtigen zij eene groote uitgestrektheid. Denkt niet, dat de kracht van haar daardoor zoude zijn verlamd; zij wordt er niet eens door verzwakt. Vol en sterk rolt en bruist het water in al die armen. En kon ik u brengen, Toehoorders! naar het standpunt, ten noorden van het dal op den berg, ook uw oog zoude dan rusten op een tooneel van onvergelijkelijke natuurschoonheid. Alles is groen; boomtop aan boomtop. De populier dringt met zijne rijzige spits door de zich breed uitbreidende noot; de abrikoos vormt er hooge en uren lange bosschen. De wijnstok slingert zich van boom tot boom, en klimt tot boven in den top der populieren, latende van daar zijne zware trossen nederhangen. De oranje en citroen hebben er, ten zelfde tijde, bloei, half rijpe en goudgele vruchten. Het is er altijd lente! En, te midden van de lommer dier bosschen, de geuren dier bloesems, den rijkdom dier gaven, breiden zich de gebouwen uit van *Damascus*. Deze stad, de eenige nog overgeblevene uit de oudheid van Azië, groot en rijk

gelijk zij was, ten tijde dat de vraag werd gedaan van den tekst, ligt voor u. — *Rivieren van Damascus*, ja, zoo mag het oude Bijbelblad de *Abana* en den *Pharpar* heeten. Door haar is de stad, door haar blijft zij, wat zij was. Toehoorders! een waterstroom, zoo schoon en weldadig, verdiende deze beschouwing, tot welke de oorkonde des Ouden Testaments ons in den tekst had opgeroepen.

2. Doch er is nog een ander riviertooneel, dat onze beschouwing vraagt. De tekst gewaagt er van, onder de benaming: *wateren van Israel.* Ook hier zal ik, door eigene herinnering, u, mijne Toehoorders! tot eene juiste voorstelling kunnen behulpzaam zijn.

De spreker, *al de wateren Israels* noemende, heeft vooral op de hoofdrivier des lands het oog, op de *Jordaan*, die, blijkens het tiende vers, hem was aangewezen. Wanneer men den burgerlijken staat van die dagen in aanmerking neemt, kon de stroom met zijne hoofdtoevloeijingen aldus te regt worden genoemd; want van hare bronnen af tot aan haren uitloop toe, behoorde de *Jordaan* tot het rijk van Israel of dat der tien stammen.

Wanneer de reiziger de bronnen wil zoeken van de *Jordaan*, hij zal ze omstreeks vijftien uren ten zuiden van het plekje vinden, waar wij straks de geboorteplaats der rivieren van *Damascus* voor oogen gehad hebben. Staande aldaar, ziet hij op tot de hoogste toppen van den *Antilibanon*, den bij uitnemendheid zoo genoemden *Hermon.* Met eene blinkende sneeuwkroon versierd, boort de *Hermon* met zijn hoofd in den blaauwen hemel. Breed strekt hij zijnen witten mantel uit, die, gestreept met zwarte vlekken, af-

hangt, tot waar het groen der bergstreek begint, dat, óf als Alpendreven zich uitbreidt, óf als geboomte den rotsgrond bekleedt.

Twee voorwerpen trekken daar de oplettendheid van hem, die de beginselen van de *Jordaan* zoekt; het eene is een heuvel, het andere eene berggrot.

De bedoelde heuvel staat alleen. Hij heeft eenen langwerpig ronden vorm, en omtrent vijftig voet hoogte. Zijne zijden en randen dragen klaver en kreupelhout, en ook van boven is hij grootendeels er mede bedekt. Zijne oppervlakte vormt een plat, en de omtrek van hem is niet meer dan een vierde uur te schatten. Was hier, in overoude tijden, een mond, die vuur braakte? Althans de gedaante van dezen heuvel gelijkt op die van eenen uitgebranden krater. Is dit zoo, dan moest hier het weldadige water in de plaats van den vernielenden gloed treden. Immers het welt er op in het midden van dit plat, — het daalt af bij de randen van den heuvel, — het breekt uit dezelve te voorschijn. Eerst vormt het een klein eilandje, dan vereenigt het zich tot een stroompje, dat met volheid en kracht voortloopt, zich den weg banende in weeken grond, midden door riet en heester. Het is, Toehoorders! de bron *Dan*, aldus genoemd, omdat eene afdeeling der Daniten, ten tijde der Rigteren, zich er vestigde, en het beeld, aan MICHA ontnomen, er oprigtte (*a*). Deze is de meest westelijke bron der *Jordaan*.

De oostelijke bron vond ik ruim een uur van daar, De weg er henen leidt eerst nog, gedurende het vierde

---

(*a*) Rigt. XVIII : 29—31.

van een uur, over het vlakke land. Op kleinen afstand rijst aan de linkerhand het gebergte, dat een der onderstukken is van het kolossale rotsgevaarte, den *Hermon*. Weldra komt de reiziger in eene heuvelige, boschachtige streek, die óf geheel digt, óf meer luchtig begroeid met heesters is, welke zijn van oneindige verscheidenheid. Waar zij ruimte open laten, daar tiert het gras welig; daar prijken tusschen hetzelve schoone bloemen, of verheffen uit het groen de stengels. Welriekende geuren, de adem van bloem en bloei zijnde, vervullen de lucht. Het pad kronkelt langzaam op bij een hooger gelegen vlak; — van de noordelijke bergen uitgaande, breidt het voor de oostelijke zich uit. Velden met gras, akkers met graan, de eene boven den anderen, hangen aan de zijde van hetzelve neder. Op het hoog gelegen vlak zijnde, bevindt men zich te midden van olijven en noten, van amandelen en geurige heesters. Maar overblijfsels van menschelijke pracht liggen er tusschen deze schoonheden der natuur verstrooid; zuilen, en voetstukken van zuilen. En toenemende is de veelheid der brokstukken van voormalige heerlijkheid; bouwvallen van tempels en paleizen zijn het, te midden van welke honderd ellendige menschelijke woningen staan. Men is op de ruïnen van het oude *Cesarea Filippi*, dat de Viervorst bouwde, dat ook door de voetstappen van JEZUS en zijne discipelen is gekenmerkt. Verbeeldt u, ten noorden van daar, het gebergte als eenen steilen wand, die versierd is met oude inschriften en beeldwerk. In dien rotsmuur begint, ter hoogte van omtrent veertig voet, de rand van eenen onregelmatigen boog, die, ter wederzijden, tot op den grond toe, afdaalt. Het is,

Toehoorders! de opene zijde van eene bergnis of grot. Van boven een gewelf, is zij beneden eene waterkom. Maar ruw, gelijk de zijden, is ook het gewelf; het vertoont overal de sporen der neêrstorting van zware steenbrokken, die zich loslieten, of losgerukt werden door de magt der aardbeving. Zij liggen in het water der grot; zij zijn, vooral voor haren ingang, tot eenen hoogen dam opeen gestapeld. En voor die grot, en voor het vervolg van den bergwand, die zich ombuigt, als wilde hij een halfrond vormen, ligt eene uitgebreide kom. De afdalende steendam, die haar van den bergwand scheidt, levert eene der prachtigste vertooningen op. Immers zijne geheele lengte van honderd en twintig voet is bron, is waterlijn, is waterval. Verhinderden de groote steenklompen het niet, die geheele lengte zoude ééne gebondene neêrstorting zijn. Nu, de rotspunten tot zijne trappen makende, daalt het ruischend af. Helder als het blaauw des hemels, is dat water; zijn schuim is zilverschuim. In de kom vereenigt het zich; oleanders, van eene bij ons ongewone hoogte, ontvangen het onder hunne schaduwen; lommer, die het voedt, dekt de zijden dezer kom; bloemen ontvouwen, in de verkwikking van eenen altijddurenden dauw, hare kelken. De oudheid heeft hier de eigenlijke, althans de voornaamste bron der *Jordaan* gevonden. Niemand, die daar ter plaatse stond, zal dat gevoelen betwisten. De stroom, die, met verscheurend geweld, door de puinhoopen van de stad stroomt, — die weldra van het gebergte ten oosten belangrijken toevloed ontvangt, daalt van het hooge vlak neder. Na eenen loop van een en een half uur, ontmoet hij in de vallei het straks beschouwde

riviertje van *Dan*. Ook dit is rijker geworden; want, bijna overal, welt daar water. De levensader van het *Heilige Land* is, door de vereeniging van de beide bronnenstroomen, geboren.

Nog in dit haar wiegeland ontvangt de *Jordaan* eene nieuwe volheid. Maar ten einde haar op te nemen, treedt zij in een meer, hetwelk in de Heilige Schrift onder de *Wateren van Merom* bekend is. — Een stroom, die vele uren ver uit het noorden komt, valt in de *Merom*. Van de westzijde ook ontlast zich, in dit meer, andere rijkdom. Zoo wordt de *Merom* eene voedingskom voor den jeugdigen telg, die nu in het *Boven Jordaandal* zijne baan voortzet. Aan de eene zijde *Basans* lang gestrekte bergrug hebbende, aan de andere zijde de rotsgevaarten van *Galilea*, daalt de rivier tusschen groene boorden af in hare tweede zee. Ik behoef u niet te zeggen, Toehoorders! dat ik de *Zee Cinneroth* bedoel, die later naar TIBERIAS genoemd is.

Zal ik mij hier toegeven aan mijn gevoel, zoo als dat wordt opgewekt door schoone herinneringen, en uitweiden over het eigendommelijke van dit dalbekken? Ja, het heeft mijne hoogste ingenomenheid verworven; vooral, omdat het de heilige zee is, — omdat aan zijne boorden vele der discipelen het licht des levens aanschouwd hebben, — omdat ook het licht der ziel daar voor hen is opgegaan, waarmede zij de wereld hebben bestraald. Aan dat water is het, dat JEZUS, reeds kort na zijn optreden, werkzaam is geweest, — dat water leverde Hem stoffe tot menige gelijkenis, — dat water was de wijkplaats van den vervolgden Heiland. Dat is het water, welks beroering op zijn magt-

woord veranderde in kalmte, — dat vlak maakte Hij tot de baan zijner voeten. Neen! het is geen droom, geene speling der verbeelding, wanneer ik den Heer daar zie, Hem, die den dood nog zou ondergaan, en Hem, die dood was geweest en weder levend was geworden. Zoo levendig stond Hij nergens elders voor mijnen geest; zoo bekoorlijk was ook nergens anders in het Heilige Land de voorstelling van Hem voor mij. Ja, ik was te *Bethlehem*, en ik zwierf rond over de velden der herders; ik was te *Jeruzalem*, en ik wist, dat waar ik stond, ook de Heer eens geweest was; — maar ginds, in den levensmorgen der onbewustheid, daar, onder het nederbuigend gewigt van de inspanning en het lijden des mannelijken levens! Doch deze zee en haar omtrek blijven Hem vertegenwoordigen, te midden van de schoonste uren zijns levens. Geene zijner tranen is in dit water gevallen; geen bloeddruppel des Gezegenden heeft deze boorden bevlekt!

En schoon is nog deze waterkom, hoewel al de heerlijkheid van haren omtrek is verdwenen. Omsloten van eenen bergkrans, die duizend en meer voet hoogte heeft, rust het watervlak in de diepte. Zijne boorden zijn groene weiden, zijn hier en daar graanvelden. Heesters, enkele boomen ook vindt men er. De zoom ligt bedekt met schelpen en veelkleurige steenen; een bevallig raam houdt thans den ernstigen waterspiegel omsloten. Hoe speelt het licht met dat water! Nu blaauw, dan groen; nu donker, dan zwart, vertoont het zich in oneindige verscheidenheid. Hoe toovert het vermogen van den wind, die hier over het water zijn spoor kenmerkt, die daar op hetzelve sluimert. Hoe straalt daar in het

noorden het hoofd van den *Hermon;* hoe bevallig kronkelt de kruinenlijn van *Galilea's* bergen! Welk een vergezigt daar naar het zuiden! De bergkrans opent zich. Eene poort van twee uren breedte ontsluit hij. Het is, Toehoorders! het dal, waarin de rivier, de zee verlatende, zal treden, — het *Jordaandal* is het.

Ik kan den stroom niet volgen in al zijne verschijnselen. De tijd ontbreekt, om u te leiden langs de kronkelbogten, waarmede hij zich door de groote vlakte van omtrent twintig uren lang slingert; nu eens zich verdeelende, om eilandjes te vormen, dan plotseling terugkeerende, om schiereilanden te scheppen; soms in kleine vallen schuimende, dan in stillen gang voortrollende. Aan beide zijden blijven de bergen zijne wachters. Zij zenden hem, hier van het oosten, daar van het westen schatting toe. Door zoo vele insnijdingen in den weeken bodem van de vallei, banen zij zich het spoor tot de koningin der wateren van het Heilige Land. En breeder wordt steeds de *Jordaanvlakte.* Zij meet in hare laatste afdeeling omtrent zes uren. Het is de *Vallei van Jericho*, eens versierd door de aanvalligheid, thans nog het overblijfsel harer vruchtbaarheid uitstrekkende tot aan de huiveringwekkende wanden van den *Berg der Verzoeking.* — En het einde der *Jordaan?* Dat der rivieren van *Damascus* is in een moeras; dat van de wateren van Israel is in de *Doode Zee!* Een schoonschijnend, maar ernstig graf. Het lost de bestanddeelen van het Jordaanwater op in pekelvocht; en tot dat graf is, gelijk tot elk ander, wel een ingang, maar uit hetzelve is geen uitgang weder.

II. *Zijn niet Abana en Pharpar, de rivieren van Damascus, beter dan alle wateren van Israel?* Deze vraag heeft eigenaardig ons groote riviertooneelen uit het Oosten voor den geest gebragt. DAT ZIJ ONS NU DOE KENNEN HET ONGUNSTIG OORDEEL DES MENSCHEN OVER GODS BESCHIKKING TOT ZIJN HEIL; DAT ZIJ ONS OOK DAARTEGEN WAARSCHUWE MET KRACHT.

1. Het ongunstig oordeel des menschen over Gods beschikking tot zijn heil zal voor onzen geest treden, wanneer wij hem kennen, die deze vraag doet, en den anderen, met betrekking tot wiens gezegde deze vraag gedaan werd. — Gelijk straks twee rivieren, zoo zullen wij nu twee mannen der oudheid zien, groot in het leven, gelijk gene in de natuur. De eene is NAÄMAN, de andere ELISA.

NAÄMAN blinkt uit in het rijk van *Damascus.* — *Damascus*, niet minder door zijne ligging voor den karavanenhandel, dan door de natuur begunstigd, was van ouds de zetel van eenen Koning, die zijn gebied over een grooter of kleiner deel van *Syrië* uitbreidde. De geschiedenis van *Damascus* ligt echter van ABRAHAMS tijd, wanneer het voor het eerst vermeld wordt, tot op DAVID in het donkere. De dapperheid van dezen grooten Vorst hechtte in *Damascus* de schoonste parel aan zijne kroon; maar reeds RISON ontrukte dat gesteente aan het hoofdversiersel van SALOMO. *Damascus* bleef, terwijl het Rijk der twaalf stammen verscheurd werd, onder het bestuur van HÉZION en TABRIMMON voortduren (*a*), en BEN-HADAD I had thans aan zijnen zoon BEN-HADAD II den schepter nagela-

(*a*) I Kon. XV : 18.

ten. — Hem zien wij in bijna onafgebrokenen strijd met Israel, welks grenzen aan die van *Damascus* paalden. Onder eenen Vorst, Toehoorders! die het zwaard niet laat rusten, — in een tijdperk, wanneer de vrede slechts de leus is, om tot nieuwen oorlog krachten te verzamelen, staat niemand hooger dan de krijgsman. Een legerhoofd, dat beleid met dapperheid paart, is dan een blinkend verschijnsel. Maar, wie ook toen zich mogt verheven hebben, niemand steeg tot hooger standpunt, dan NAÄMAN. Het eerste vers van het teksthoofdstuk vermeldt het: NAÄMAN *nu, de krijgsoverste van den Koning van Syrië, was een groot man voor het aangezigt zijns Heeren: want door hem had de Heer den Syriërs verlossing gegeven; zoo was deze man een strijdbaar held,* (*doch*) *melaatsch.* Een somber slot, Toehoorders! dat aldus wordt gevoegd bij de optelling van zoo veel eer en grootheid, van zoo veel verdienste voor Vorst en vaderland. De akeligste ziekte, die den Oosterling kan overvallen, had hem aangetast. Zelfs zijne teederste betrekkingen vreezen er voor, hem of zijn gewaad aan te raken. Hij zelf ontziet zich hen te naderen, die hij te lief heeft, opdat hij hen niet met zich storte in de ellende. En eene voorbijgaande kwaal is de melaatschheid geenszins. Zij wijkt nimmer weder van het ligchaam, dat zij eens heeft besmet; zij gaat voort, het te verminken, de zintuigen te verstompen, en het eene lid na het andere te doen afsterven, tot ten laatste de dood komt, om den wanhopige de eindelijke verlossing te schenken. En deze kwaal is niet in haar eerste begin; zij vertoont reeds meer dan kleine vlekken. Haren voortgang te beteugelen, vermag noch de kunst van *Damascus*, noch de zorg der liefde, noch

de gunst des Konings. Ook de lauwerbladen, die den schedel van NAÄMAN versierden, genezen de melaatschheid niet. Doch toen verhief zich, — te midden van klaagtoonen der wanhopenden, die het huis van den krijgsoverste vervulden, — eene hoopgevende stem. Het is die van eene jonge maagd, uit het land van Israel gevankelijk gebragt, die zich in dienst bevond der huisvrouw van NAÄMAN: *Och, of mijn Heer ware voor het aangezigt van den Profeet, die te Samaria is, dan zoude hij hem van zijne melaatschheid ontledigen.* Zoo sprak zij. Haar woord was als dat van eenen Engel, die den weg tot redding wijst. En dadelijk wordt tot den togt naar *Samaria* besloten. Met eenen brief van BEN-HADAD zelven, waarin deze JORAM verzoekt, NAÄMAN van zijne melaatschheid te ontledigen, begeeft zich de Veldoverste op weg. Rijke geschenken voert hij met zich; een stoet, talrijk en aanzienlijk, volgt het rijtuig, waarin hij is gezeten. De vlakte door, de *Jordaan* over, wordt de koningsstad van JORAM bereikt.

Gelijk NAÄMAN bij BEN-HADAD II, zoo was ELISA bij JORAM groot, maar grooter dan gene. Een Profeet van JEHOVA, stond hij daar als een bezielde door den Geest Gods, als een dienaar des Almagtigen. Zoo als ELIA, zijn meester en voorganger, werd hij geroepen, om de afgoderij te keeren, die in Israel was ingeslopen, en de dienst van den eenigen waren God er te handhaven, ten einde die eens de aanbidding van de geheele wereld zoude worden. En JORAM eerbiedigde den man Gods. Wij zien ELISA steeds aan de zijde zijns Konings. Hij is zijn raad en zijne sterkte. Hij doet hem zelfs de geheime ontwerpen zijner vij-

anden kennen, hij wijzigt zijne oorlogsplannen, hij redt, wonderdadig tusschenbeide tredende, Vorst en vaderland uit nood.

Zal hij ook thans zijn wondervermogen aanwenden, om JORAM te redden uit zijne ongelegenheid? Ziet, daar staat deze Koning, die den brief van BEN-HADAD had gelezen, verschrikt en radeloos. Hij scheurt zijne kleederen; hij roept uit: *Ben ik dan een God, om te dooden en levend te maken, dat deze tot mij zendt, om eenen man van zijne melaatschheid te ontledigen?* Maar ELISA zulks vernemende, treedt tusschenbeide. Hij zendt tot den Koning, om te zeggen: *laat hem nu tot mij komen, zoo zal hij weten, dat er een Profeet in Israel is.*

Hij komt. De geheele stoet met paarden en wagenen, gevolgd van eene menigte volks, staat stil voor het huis, dat de woning des Profeten is. Met gespannen verwachting verbeidt NAÄMAN de verschijning van den man, die zijn redder zal zijn. Maar de Profeet komt niet uit. Slechts een bode des Profeten komt uit tot den wagen des Syriërs. In naam van ELISA sprekende, zegt hij: *Ga heen en wasch u zevenmaal in de Jordaan, en uw vleesch zal wederkomen, en gij zult rein zijn.* En thans is het, dat de Syriër uitroept: *Zijn niet Abana en Pharpar, de rivieren van Damascus, beter dan alle wateren van Israel?*

Ook zonder mijne aanwijzing verneemt gij allen reeds het ongunstig oordeel des menschen over de beschikkingen Gods tot zijn heil. De Syriër had zich geheel andere voorstellingen gevormd van hetgeen tot zijne redding behoorde te geschieden. Hij zelf maakt ons tot getuigen van zijne overleggingen. Wij lezen in het

elfde vers: *Ik zeide bij mij zelven: hij zal zekerlijk uitkomen en staan, en den naam des Heeren, zijns Gods, aanroepen, en zijne hand over de plaats strijken, en* [*zoo*] *den melaatsche ontledigen.* Maar noch het eene, noch het andere geschiedde. Alleen een bad, een rivierbad wordt hem voorgeschreven; maar had een zoodanig het vermogen hem te redden, waartoe dan de *Jordaan? Zijn niet Abana en Pharpar, de rivieren van Damascus, beter dan alle wateren van Israel?* Ja, zij zijn het, Toehoorders! *De Jordaan,* — hoe helder ook aan hare bron, hoe rein ook gewasschen in de *Zee van Tiberias,* — neemt toch, bij haren langen loop door de vlakte, bestanddeelen aan, die haar water eene geelachtige kleur geven en het troebel maken. Daarentegen zag ik nog nergens zulk water, als dat der *rivieren van Damascus.* Een wit steentje, dat ter diepte van vijftien voet op den grond van de rivier rust, onderscheidt men duidelijk. Men zoude zelfs niet gelooven, dat er water tusschen dat voorwerp en het oog des waarnemers ware, wanneer de zachte krulling der oppervlakte van den stroom het niet verried. Hoe dwaas dan, hoe bespottelijk zelfs, is dat middel! En dit hem aan te raden, die kwam uit *Damascus* valleijen! Geen wonder, *hij werd zeer toornig; hij wendde zich; hij toog weg met grimmigheid,* zegt het verhaal.

Toehoorders! hebben wij ook wel eens ten opzigte der schikkingen Gods tot ons heil op soortgelijke wijs gehandeld? Ach, het ging ons vaak, gelijk dien Syriër. Wij hadden ons voorgesteld den weg, waarop wij tot het geluk onzes levens zouden komen, of het verlorene goed des levens moesten herkrijgen. Wij

waanden, dat zelfs het heil der ziel niet anders, dan gelijk wij dachten, kon gewonnen worden! Maar het gelukte ons niet. Onoverkomelijke hinderpalen stapelden zich opeen; en onmogelijk werd het ons, bij de zwakheid onzer menschelijke krachten. Het pad, waarop eene hoogere hand ons trok en leiden wilde, scheen niet regt in onze oogen. Wij veroordeelden onze lotsbeschikking, wij wendden ons af, en togen henen op den levensweg met grimmigheid!

2. Maar de vraag, die zulk ongunstig oordeel over de schikkingen Gods tot ons heil doet kennen, waarschuwt ook daartegen met kracht.

Daar trekt hij henen de Syriër. Komen er geene andere gedachten bij hem op, of zijn er niet, die zich zijner aantrekken, — hij zal geene redding vinden; melaatsch, gelijk *Damascus* hem had zien henengaan, zal hij terugkeeren. Maar toch, zegt het verhaal, *traden zijne knechten toe;* zij spraken tot hem *en zeiden: Mijn vader! (zoo) de Profeet tot u eene groote zaak gesproken had, zoudt gij ze niet gedaan hebben? Hoe veel te meer, naardien hij tot u gezegd heeft: wasch u, en gij zult rein zijn?* Die taal, zoo vol teederheid en gezond verstand, trof hem en mogt ingang bij hem vinden. Hij reed inderdaad naar de aangewezen rivier. *Hij klom af*, zegt het verhaal, *en doopte zich in de Jordaan, zevenmaal, naar het woord van den man Gods; en zijn vleesch kwam weder, gelijk het vleesch van eenen kleinen jongen, en hij werd rein.*

Keert dan ook gij weder, die u, in uwe ziel, hebt afgewend van de leiding en den raad des Allerhoogsten over u. Wat goed is voor den mensch in dit leven, weet niemand minder dan de mensch zelf.

Onze zinnelijkheid misleidt ons, daar zij ons het uitwendige alleen doet aanmerken. Schooner blonken *Damascus'* rivieren, maar weldadiger waren Israels wateren. Het Godsbestuur verwijdert ons vaak van het meer bekoorlijke, omdat het in het min bevallige ons heil heeft weggelegd. Neen, gij zoudt het niet gevonden hebben in de rijkdommen, die gij zocht, in de grootheid, tot welke gij u wildet verheffen; in de liefde, die u paradijzen beloofde. Neen, uw wezenlijk geluk zoude niet bevorderd zijn, wanneer gij behouden hadt in uwe armen of aan uwe zijde, wat u door den dood is ontnomen geworden. Neen, de gezondheid en de kracht zouden geen zegen voor u geweest zijn, ten tijde, gedurende welken gij ze moest missen. De middelen, die ons dwaas schijnen, zijn, naar het oordeel van Hem, die ze aanwendt, de beste. NAÄMAN ondervond dit. Niet alleen genezen werd hij van zijne melaatschheid, ook toegebragt tot de vereering van JEHOVA. God in het dankbaar hart, keerde hij terug, met zich voerende zoo veel aarde uit het Heilige Land, als er vereischt werd, om JEHOVA er een altaar van op te rigten. Om ons tot God te brengen, daartoe strekken ook de leidingen met ons; om ons te reinigen van de melaatschheid der zonde, die de ziel bederft en het inwendig leven verwoest. Niet de waan, die menschenwoord volgt, leidt tot de wateren des levens; het geloof, dat de aanwijzing des Evangelies eert, brengt ons er toe, om gereinigd te worden van alle besmetting des vleesches en des geestes. Het brengt ons tot Hem, die ons gewasschen heeft door zijn bloed, die, in de vereeniging met Hem, ons reinigt van alle vlekken, die eene onein-

dige bronwel van verkwikking en zuivering in zich behelst en uit zich doet vloeijen. Zondaars! komt allen tot die wateren; komt er in gevoel van schuld, in ootmoed des harten, in vast geloof en vertrouwen ook, dat gij gereinigd kunt worden; komt zoo, en *al waren uwe zonden als scharlaken, zij zullen wit worden als sneeuw; al waren zij rood als karmozijn, zij zullen worden als* [*witte*] *wol* (*a*). Komt allen ook tot die wateren, gij dorstigen! en gij zult eens de eeuwige verkwikking genieten van hemelsche stroomen!

AMEN.

(*a*) Jes. I : 18.

IX.

DANKBETUIGING VAN DEN TERUGGEKEERDEN PELGRIM.

LEERREDE OVER GEN. XXVIII: 20—22[a].

En JAKOB *beloofde eene gelofte zeggende: wanneer God met mij geweest zal zijn, en mij behoed zal hebben op dezen weg, dien ik reis, en mij gegeven zal hebben brood om te eten, en kleederen om aan te trekken; en ik ten huize mijns vaders in vrede zal wedergekeerd zijn, zoo zal de Heer mij tot een God zijn!*

De woorden van den Aartsvader JAKOB, die ik daar voorlas, behelzen eene betuiging, welke hij heeft afgelegd, met betrekking tot de merkwaardigste reis van zijn leven. Uitgaande van *Berseba*, waar de tenten van het ouderlijk gezin stonden, wilde hij zich begeven naar het ver verwijderde *Haran*. Daar zoude hij zich eene echtgenoote zoeken, daar ook eene wijkplaats

vinden, tot de gloed van EZAU'S wraakzucht door den tijd bekoeld ware, die zich wilde koelen in het broederbloed. — Uit de armen der teeder liefhebbende moeder, van onder de zegenende handen des ouden vaders, was hij henengegaan, steelsgewijze de ouderlijke tent verlatende, ten einde door EZAU zijn vertrek onopgemerkt mogte blijven. Voortgejaagd door de vrees, had hij, gedurende den nacht, de reis vervolgd. De graven van zijn geslacht, die onder de schaduw van *Machpela's* eiken lagen, voorbij, was hij het hoog gebergte van het zuiden des lands reeds over; maar eerst toen de tweede avond op zijnen weg nederdaalde, en hij nabij *Luz* zich bevond, dacht hij aan rust. Hij had haar noodig, niet alleen voor het uitgeputte ligchaam, maar ook voor de geschokte ziel en het gebroken hart. Daarom legt hij zich neder en valt in eenen vasten slaap, de aarde tot zijn bed, eenen steen tot zijn hoofdkussen en het hemelgewelf, boven zich, tot tent hebbende. Eerst de straal der rijzende uchtendzon wekt hem, en terwijl hij, opgestaan van zijn leger, nog eenige oogenblikken vertoeft, hooren wij hem deze taal spreken: *Wanneer God met mij geweest zal zijn, en mij behoed zal hebben op dezen weg, dien ik reis, en mij gegeven zal hebben brood om te eten, en kleederen om aan te trekken; en ik ten huize mijns vaders in vrede zal wedergekeerd zijn: zoo zal de* HEERE *mij tot een' God zijn! En deze steen, dien ik tot een opgerigt teeken gezet heb, zal een huis Gods wezen, en van alles, wat gij mij geven zult, zal ik u voorzeker de tienden geven!*

Niet waar, Toehoorders! het bevreemdt ons allen, JAKOB met zoo veel levendigheid van hetgeen hij doen zoude bij zijne terugkomst, te hooren spreken, als of

de reis niet nog eerst aanstaande en het land zijner bestemming niet nog verre lag. — Maar er was iets gebeurd, hetwelk den Aartsvader eigenaardig er toe bragt, om zoo te spreken. Immers, zinkende in den schoot van den slaap, was hij als gezonken in de armen van zijnen God, die de ziel van den herdersknaap thans stelde tot het voorwerp eener bijzondere werking, en zich aan hem op eene treffende wijze mededeelde. In een droomgezigt zag hij door schitterende Engelenrijen zijne nederige slaapstede met de hooge standplaats van den Heer verbonden. Aldus werd hem niet alleen op eene zinnelijke wijs geleerd, dat de onmetelijkheid der ruimte tusschen hemel en aarde geenen hinderpaal oplevert voor de werking Gods, maar hem ook de verzekering gegeven, dat de Goddelijke zorg voor hem niet bepaald was tot de vaderlijke tenten en altaren; dat zij integendeel vergezelt den reiziger op den weg in de verte, — dat zij ook waakt over den slapende, die buiten staat is zich zelven te behoeden. En gevolgd was op dat luisterrijk droomgezigt deze taal, waarin JAKOB eene Godspraak vernam: *Ik ben de* HEERE, *de God uws vaders* ABRAHAM, *en de God* IZAAKS: *dit land, waarop gij ligt te slapen, zal ik u geven, en uwen zade. En uw zaad zal wezen als het stof der aarde, en gij zult uitbreken [in menigte], westwaarts en oostwaarts, en noordwaarts en zuidwaarts; en in u, en in uw zaad zullen alle geslachten des aardbodems gezegend worden. En zie, ik ben met u, en ik zal u behoeden overal, waar henen gij trekken zult, en ik zal u wederbrengen in dit land; want ik zal u niet verlaten, tot dat ik gedaan zal hebben, hetgeen ik tot u gesproken heb.*

Neen, Toehoorders! het verwondert ons niet, dat

JAKOB bij het zoet ontwaken geestdriftig uitroept: *dit is niet dan een huis Gods, dit is de poort des hemels!* Het bevreemdt ons niet, dat hij den steen, op welken zijn hoofd had gerust, aanvat, dien oprigt, en, wijdende met olie, hem tot een gedênkteeken heiligt. Het is ons nu ook duidelijk, waarom hij van zijne reis kan spreken, als of zij reeds volbragt ware. Maar, bij die verplaatsing, welke de toekomst tot tegenwoordigheid maakte, hoe juist is de belijdenis van zijn geloof, die het begin, het midden en het einde der reis aan God toekent; hoe schoon ook is de uitdrukking van zijn gevoel, dat bewogen is bij zulk terugzien!

Het was, Geliefden! juist door die uitstekende eigendommelijkheden, dat de taal des Aartsvaders, die op het standpunt des teruggekeerden zich denkt, mij den wedergekeerde in het bijzonder zich aanbeval; dat zij zich aan mij opdrong. Immers gij wenscht toch, dat ik, nu voor het eerst na eenen langen en grooten togt weder optredende voór de gemeente, spreken zal over mijne reis. Weten wilt gij, met welke overtuiging, ten opzigte van haar, gij mij terugziet; welk gevoel ook het is, dat thans mijn binnenste doordringt. Welaan, ik hecht de mededeeling van mijn binnenste aan die, welke de Aartsvader geeft. Het is,

I. vooreerst, zijne overtuiging, die de mijne is geworden;

II. het is, ten tweede, zijn gevoel, dat mijn hart beweegt.

I. DE OVERTUIGING DES AARTSVADERS IS, bij het terugzigt, DE MIJNE, namelijk 1. dat het Gods beschikking was, door welke ik naar het land kwam,

hetwelk het doel was mijner reis; 2. dat God het was, die mij behoedde op dezen togt; 3. dat Hij het is, die mij deed wederkeeren in vrede.

1. Eene hoogere hand beschikte op eene in het oog loopende wijs het zoo, dat JAKOB naar *Haran* toog. Er is wel geen twijfel aan, dat van *Haran* dikwerf was gesproken in de tent van IZAÄK. Immers in de geschiedenis der Aartsvaders was het eene belangrijke plaats. TERAH, ABRAHAMS vader, had er zijn graf gevonden; ABRAHAM zelf was van daar getogen, volgende het Goddelijke bevel, dat hem gelastte, om te gaan naar Kanaän. In *Harans* bodem had een tak van TERAH wortelen geslagen en was er bloeijend geworden; want NAHOR, een broeder van ABRAHAM, woonde er en werd er vader van acht zonen. Een van deze was BETHUËL, wiens dochter REBEKKA ABRAHAM door ELIËZER voor zijnen zoon IZAÄK tot echtgenoote liet vragen en verkreeg. Zoo werden de banden der betrekking vernieuwd, die er lagen tusschen het Aartsvaderlijk gezin in Kanaän en dat in *Haran*. Wie weet, hoe dikwerf REBEKKA van dit haar geboorteland sprak, waar zij den gelukkigen morgen haars levens gezien, waar zij dan, in den bloei der maagd, prijkende als eene schoone bloem van het Oosten, gestaan had! En ga ik te ver, wanneer ik mij verbeeld, dat zij tot den meest geliefden zoon van haar tweelingspaar, veel van *Haran* sprak; dat zij dikwerf de begeerte bij hem opwekte, om eene reis daarhenen te ondernemen, opdat hij zien mogt de schoone bergkom, welke als heerlijke vlakte zich wijd uitstrekt; opdat hij de plekjes mogt bezoeken, die de geliefkoosde waren in de herinne-

ring der moeder; opdat hij ook ware te midden van de bloedverwanten, die daar nog leefden? Is het niet hoogst waarschijnlijk, dat in latere jaren zij vooral gewaagd hebbe van haren broeder LABAN en diens reeds volwassene dochters, ten einde den zoon te besturen bij zijne huwelijksplannen en die af te leiden van de dochteren der Kanaäniten? Intusschen zoude JAKOB, die met eene ongemeene teederheid aan zijne moeder hing, er waarschijnlijk nooit toe gekomen zijn, eene reis derwaarts te ondernemen. Hij zoude vooral thans, nu de oogen van zijnen vader donker begonnen te worden, daartoe in geenen deele hebben besloten. Doch daar treedt eensklaps eene omstandigheid tusschenbeide, die meer weegt, dan al de zwarigheden. Het is EZAU'S haat, om den zegen, dien JAKOB hem ontroofd had. Het is de hoog geklommen wraakzucht, die EZAU deed zeggen in zijn hart: *De dagen van den rouw mijns vaders naderen; dan zal ik mijnen broeder* JAKOB *dooden.* En nu geeft REBEKKA, in de bange vrees, dat zij den eenen zoon door moord, den anderen als moordenaar zal verliezen, den raad aan JAKOB: *Maak u op, vlied gij naar Haran, tot* LABAN, *mijnen broeder.* En bij der moeder bede, voegde de vader zijn bevel, en verbond er de bepaalde lastgeving mede aan den zoon: *neem u van daar eene vrouw, van de dochteren van* LABAN, *uws moeders broeder.* Zoo kwam, door eene treffende tusschenkomst der Voorzienigheid, de Aartsvader naar *Haran.* Hij zelf, ziende naderhand op de groote gevolgen dezer reis terug, eerbiedigde daarin eene schakel, die de hand Gods in zijne levensketen gelegd had.

Gelijk de beek, die een handbreed tot haar bed

heeft, in haren aard het zelfde is, als de rivier, die door eene diepe kil spoelt en breed hare boorden uitstrekt; gelijk de plant, die bescheiden zich verschuilt naast de uitbreiding van het hoog geboomte, dat ook plant is, — zoo ik, Geliefden! wanneer ik hier in vergelijking treed met den Aartsvader. Ook zijn de tijden lang voorbij, toen slechts enkelen zich als voorwerpen van de Goddelijke leiding mogten beschouwen. Over allen strekt zij zich uit, die het heilig geloof hebben ontvangen, hetwelk CHRISTUS inboezemde, dat *de haren onzes hoofds alle zijn geteld* (*a*). Ik althans heb geleerd, mij als een kind der Voorzienigheid te beschouwen; maar, zoo ik ooit de Vaderhand tasten en voelen kon, dan was het in de leiding, die mij voerde naar het land, dat het doel is geweest mijner reis. — Gij allen weet het toch, de wensch, om het Heilige Land te bezoeken, vervulde mijn binnenste. Het was niet slechts die begeerte, welke in ieder welgeplaatst hart meermalen opkomt, wanneer het verruimd is bij de voorstelling van de groote dingen, die daar zijn geschied, — het was meer. Sedert jaren hadden mijne wetenschappelijke onderzoekingen eene bijzondere rigting ontvangen, ten gevolge waarvan ik bijna onafgebroken met mijnen geest in Palestina leefde, en met mijne voorstelling bijna op ieder plekje van hetzelve vertoefde. Zoo werd, van dag tot dag, het verlangen sterker, om met eigene voeten dien bodem te betreden, om met eigene oogen die voorwerpen te zien. Ik wilde, kon het zijn, door het licht der aanschouwing, het donkere der wetenschap doen verdwijnen,

(*a*) Matth. X : 30.

en het hart ontvonken in Godgewijden gloed door het eigenaardig vermogen van de tooneelen der heerlijkheid. Maar, ofschoon dat verlangen mij reeds tot ontwerpen had gebragt, zij zouden ligtelijk, gelijk zoo vele die de mensch vormt, met mijn stof gezonken zijn in de groeve, ware niet de Voorzienigheid tusschenbeide getreden. Eene Nederlandsche Vorstin vormt het plan, om eene reis naar het Heilige Land te ondernemen. Onverwacht, en ten eenenmale ongezocht van mijne zijde, hoor ik de uitnoodiging, om op die reis haar te vergezellen, en, — terwijl ik prediker zal zijn in den kleinen kring die haar omgeeft, — tevens de gids te wezen op Kanaäns bodem. Ik zelf deins een oogenblik terug voor de plotselinge vervulling mijner wenschen; doch één oogenblik slechts. Zwarigheden, die ligt onoverkomelijk konden geweest zijn, effenen zich als van zelven, en alles loopt zamen, om de baan gemakkelijk te maken. Neen, dat was geen toeval, geene vrucht ook der berekening. Eene hoogere beschikking was het, eene Goddelijke leiding, die wilde, dat ik het land mijner begeerte zoude aanschouwen. Met dat geloof heb ik op den heiligen bodem den eersten voetstap gezet, met dat geloof het doorreisd, met dat geloof den laatsten voetstap er op gedrukt.

2. Intusschen is in des Aartsvaders betuiging zeer uitstekend de belijdenis, dat zijn God met hem zoude wezen op zijnen togt, en, als met hem geweest zijnde, stelt hij zich nu reeds Hem voor.

Inderdaad mogt hij door de ervaring bewaarheid zien wat hij in de toekomst als bewaarheid verwachtte. Geen ongeval trof hem op de heenreis. Verborgen bleef aan

EZAU het vertrek des broeders, — en toen die het vernam, was de reiziger reeds te ver, dan dat er aan vervolging viel te denken. Van *Luz* werd, zonder verhindering, de weg voortgezet tot aan de *Jordaan-vlakte*, en de rivier zelve gelukkig overschreden. Het gebergte aan gene zijde werd beklommen, doorwandeld en afgedaald; de woestijn doorsneden en *Paddan Aram* bereikt, dat aan den *Eufraat* zich uitstrekt. En ook die rivier was geen hinderpaal. Aan gene zijde van haar den weg vervolgende, was hij weldra bij *Harans* waterput neêrgezeten, waar LABANS kudde, gevoerd door RACHEL als herderin, hem als te gemoet kwam, — en een hartelijk welkom den reiziger ontving in het huis der naastbestaanden. En gedurende het verblijf van zoo vele jaren aldaar, had JAKOB de ervaring van Gods hoede, die hem beveiligde; van Goddelijke hulp, die hem redde uit ongelegenheden; van Goddelijken zegen, die hem rijk maakte. De verterende hitte des dags schaadde hem niet; de koude des nachts, die den slaap van zijne oogen deed vlieden, wierp hem niet neder. Als man en vader, met dienstknechten en dienstmaagden gezegend, met kameelen en ezelen, zoo keert hij weder. Te vergeefs jaagt LABAN hem achterna, om wraak- en hebzucht te gelijk te bevredigen. Vóór dat hij den Aartsvader achterhaalt, is hij reeds ontwapend. Hij erkent zelf, dat de God van JAKOBS vader hem heeft verhinderd, om kwaad te doen. Ja, zijn God was met hem; eene hoogere hand zweefde beschermend, leidend en zegenend over zijnen togt.

De belijdenis van den Aartsvader, die hij, toen zijn vooruitzigt als tot terugzigt werd, aflegde, maak ik tot

de mijne, Geliefden! Met het vaartuig, dat mij mede had opgenomen, de zee instevenende, die de oude wereld scheidt van de nieuwe, bevond ik mij op een der grootste wateren van den aardbol. Ik zag den onmetelijken oceaan bewogen in hooge en lang zich uitstrekkende baren, en ik wist, dat zijne nog ongepeilde diepte het graf van duizenden schepelingen is geworden. De grootste der golven van dien oceaan, is de Middellandsche Zee. Haar water, dat de kleur draagt van het heerlijkste blaauw, is niet altijd eene veilige baan. Vermaard door schipbreuken in de oude geschiedenis, — verbrijzelt er nog menige kiel op de rotsen, of strandt op de ondiepten en aan de kusten. Doch ook op die zee zijn de vaartuigen behoed gebleven, aan boord van welke ik mij bevond. Het Heilige Land daagde eindelijk op. Het oog, dat verlangend staarde naar het Oosten, zag de hooge bergrij, geheel van den Karmel af tot de zuidelijke woestijn; als eene bogtige lijn zich voortschakelende, schenen de blaauwe kruinen te zweven in de wolken. Doch aan de vlakke kust te landen, scheen op dat oogenblik bijna onmogelijk, of althans verbonden met gevaar, van wege de klippenrij, die zich voor *Joppe* uitstrekt, deels onder, deels boven het water. Hol stond de zee; de winden zweepten de golven tegen deze getakte rotspunten met magtelooze woede. Zal ook het ranke bootje, dat ons opneemt, op of tegen die klippen verbrijzelen, gelijk die golven op haar uiteen spatten, — of zal het ons nog gelukken, door den engen doortogt de sloep te sturen? Eene hoogere hand beschermde ons in het oogenblik van bang gevaar, en als behoudenen stonden wij weldra op Palestina's bodem.

Het heete Oosten is reeds van ouds het geboorteland geweest van de pest. Die engel des doods kan ook thans weder verschijnen, den reiziger overhaast doende vlugten, of hem verderven. Maar hij scheen te slapen, zoodat ik niet eens zijn spoor heb ontmoet. — De togten door het land zelf leiden niet zelden door de diepten der bergkloven. Opklimmen moet de reiziger of afdalen aan de zijde der rotsen, waar ééne struikeling van het lastdier zijnen val in den afgrond ten gevolge heeft. Doch beveiligd is gebleven mijn gang, en dikwerf zigtbaar behoed op overtogten van wezenlijk gevaar.

Eene veiligheid van leven en bezitting, hoedanige in onze landen onder de bescherming der wet wordt genoten, zoekt gij in het Oosten te vergeefs. Maar meer dan de wapenen, heeft Hij mij beschermd, aan wiens hoede ik mij had toevertrouwd. — De gloed van de heete zomerzon, wanneer zij hare middagstralen werpt, mogt mij niet schaden; de koude van eenen in Palestina anders ongewoon hevigen winter mijne gezondheid niet benadeelen. Het was, als of het ligchaam onder de meest afmattende inspanning toenam in kracht; als of het zich voegde naar de ontberingen van zoo veel, hetwelk ook den reiziger in beschaafde landen niet wordt onthouden. Zoo mogt het mij gebeuren, bijna elk oogenblik voordeel te trekken van mijn verblijf in die eeuwig gedenkwaardige streken, waar bijna elke voetstap rijk is aan heilige herinnering. Mogelijk is het mij aldus geworden, het land te doorkruisen van het zuiden naar het noorden, van het oosten naar het westen. Maar ik weet het wie mij behoed heeft op den weg en mij be-

schermd heeft onder mijne tentè. Hij was het, *in wiens hand onze adem is en bij wien al onze paden zijn* (*a*). Aan Hem had ik mij met het volle geloof toevertrouwd; Geliefden! ik ben niet beschaamd geworden.

3. Er is nog een derde voorregt, dat de Aartsvader vermeldt, wanneer hij, bij het levendig vooruitzigt, zich verplaatst aan het einde van zijnen togt; het wederkeeren namelijk in vrede.

Wanneer ik ten huize mijnes Vaders in vrede zal zijn wedergekeerd. Dacht de Aartsvader, aldus sprekende, bij uitsluiting aan de veiligheid van zijn leven, dat de vertoornde EZAU bedreigde? Of wilde hij het woord *vrede* hier bezigen in die ruime beteekenis, volgens welke de Oosterling alle heil en zegen er onder begrijpt? Ik geloof het laatste; hetwelk dan trouwens ook het eerste mede insluit. En het mogt hem te beurt vallen. Immers op zijne terugreis, tot de *Jabbok* genaderd zijnde, eene der oostelijke toevloeijingen van de *Jordaan*, vernam hij van de boden, die hij EZAU had gezonden, gunst verzoekende in diens oogen, dat de broeder naderde, doch niet alleen. *Hij* zelf, zoo werd hem berigt, *trekt u te gemoet en vier honderd mannen met hem* (*b*). Was het wonder, dat JAKOB vreesde en zeer beangst werd? Maar hoe treffend werd die bange bezorgdheid beschaamd! Naauwelijks ziet EZAU zijnen tweelingsbroeder weder, of hij loopt hem te gemoet, omhelst hem en *viel aan zijnen hals en kustte hem; en zij weenden*, zegt het verhaal (*c*). En EZAU is niet de eenige, die hem was overgeble-

(*a*) Dan. V : 23. (*b*) Gen. XXXII : 6. (*c*) Gen. XXXIII : 4.

ven. Ook REBEKKA de geliefde moeder, mogt hij weder vinden, en haar nog niet als weduwe. De vader IZAÄK toch, — wiens oogen vóór zoo vele jaren reeds donker begonnen te worden, zoodat men toen slechts weinige dagen hem nog spelde, — was nog in den lande der levenden; hij genoot met de vrouw zijner jeugd de zegeningen van den spaden ouderdom der Godvruchtigen. Zoo miste hij geenen of geene der dierbaren bij zijne terugkomst, die hij henengaande had verlaten. Zijne vooronderstelling, dat hij ten huize zijns vaders in vrede zoude wederkeeren, was, door de beschikking Gods, wezenlijkheid geworden.

Ook ik, Geliefden! mogt in vrede wederkeeren tot mijn huis, tot de gemeente, tot de stad onzer inwoning. Henengaande wist ik, dat in zoo velen als ik het vaarwel met kus of warmen handdruk toebragt, ik sterfelijken achterliet, en ik vleide mij geenszins met het denkbeeld, dat het broze leven van zoo veel dierbaren maanden lang zoude beveiligd blijven te midden van zoo veel gevaar des doods. Maar terwijl de tijd van het afzijn werd verdubbeld, is slechts een enkele uit mijnen vriendenkring mij ontzonken. De dood is niet gekomen in mijn huis; het graf heeft geenen mijner geliefden geroofd. De aangezigten van zoo velen hunner, de aangezigten van zoo velen harer, wier harten in lief en leed aan mijn hart zijn gehecht geworden, zag ik weder, of zie ik thans van dit heilig gestoelte. Geen mijner ambtsbroeders ontzonk aan de gemeente en aan mij; al mijne leerlingen bleven gespaard in het leven. Ja, dat is eene schoone verrassing, — een oneindige zegen. Hij is te grooter, omdat ik weet, wie de hoeder was van die

allen; *Hij, in wien wij leven, ons bewegen en zijn* (*a*). Geliefden! de overtuiging des Aartsvaders, die zich zijnen togt als voleindigd denkt, is de mijne bij het terugzigt op den volbragten togt. Zij is het, in het drieledig standpunt zijner beschouwing.

II. Nog eens zie ik op de betuiging van den Aartsvader. Ik bespeur, ZIJN GEVOEL IS KENNELIJK BEWOGEN op de voorstelling van zoo veel zegen; ZIET, MIJN BINNENSTE IS AANGEDAAN, GELIJK HET ZIJNE GEWEEST IS. Het is zulks 1. in dankbetuiging; 2. in het besluit van geheele toeheiliging aan God; 3. in de gewaarwording van vernieuwde betrekking.

1. Daar staat de Aartsvader bij den steen, die hem tot hoofdpeluw gestrekt had. Hij heeft hem opgebeurd en overeind gezet, zoo dat hij zich verheft boven de andere steenen, die den grond bedekken. Maar blijven niet slechts zal die steen een teeken van de verschijning en openbaring Gods, meer zal hij worden. Op het standpunt van den reeds wedergekeerde zich verplaatsende, rijst daar een heiligdom. *Luz* is *Luz* niet langer. De naam, van de amandelen ontleend, moet plaats maken voor eenen anderen. *Beth-el*, *huis Gods*, zal het zijn voortaan; eene heilige plaats, waar hij zelf het outer wil stichten, waar hij zelf het eerste offer des danks wil brengen; waar hij met den heiligen walm de betuiging van verlegen dankbaarheid wil herhalen: *ik ben geringer, dan alle deze weldadigheden, en dan alle deze trouw, die gij aan uwen knecht gedaan hebt* (*b*).

(*a*) Hand. XVII : 28. (*b*) Gen. XXXII : 10.

Ook mijn gemoed is bewogen, Geliefden! Ziet, millioenen hebben in heilig verlangen gereikhalsd, om op te gaan naar *Jeruzalem* en hun hart te ontvonken aan den gloed der heilige herinnering. Doch een vrome wensch bleef het, die moest gesmoord worden in den boezem. — Van de duizenden, die in zoo veel eeuwen de reis mogten aanvaarden, hebben velen het groote doel der reis niet mogen bereiken. De zee van het Westen heeft in zijn water, — de woestijnen van het Oosten hebben in hun zand vele lijken der pelgrims moeten opnemen. En mij werd het vergund te wandelen in de citroenlommer, die op de kustenvlakten valt, — om te aanschouwen den gloed van *Sarons* rozen, — om de velden te zien bedekt met kudden, — de dalen bekleed. Mij mogt het gebeuren, de poort van *Jeruzalem* in te treden, en weken lang er te wonen, als ware ik burger in die stad. Zoo werd de gelegenheid mij geboden, om juist daar, waar de herinneringen van zoo veel eeuwen elkander verdringen, niet belemmerd te worden door gebrek aan tijd.

Zal ik u tot getuigen maken van mijne gangen door de heilige stad, — of u mij doen volgen, terwijl ik dikwerf vertoef in de kerk, die niet alleen *Golgotha's* heuvel, die ook het graf van den Zaligmaker besluit binnen hare muren? Zal ik u beschrijven mijne wandelingen, terwijl ik rondzwerf op het buitengesloten *Zion*, of afdaal in de *Kedron*-bedding, drinkende telkens eene teug waters uit *Siloa's* bronwel? Zal ik u medevoeren naar *Gethsemané's* olijven, de telgen der stamboomen, onder welke de Heer den drinkbeker des lijdens aanvaardde, — of u tot mijne togtgenooten ma-

ken, terwijl ik opklim bij den *Olijfberg* en gaarne wandel op zijne kruinen, ten einde niet alleen van boven neêr te zien op *Jeruzalems* daken en tempeltinnen, maar ook de zon te zien, zich spiegelende in de *Doode Zee*, en uitgestrekt het landschap heinde en verre? En meer, dan ik van daar aanschouwde, mogt ik bezoeken. Het oude *Hebron*, waar nog het stof wordt bewaard van ABRAHAM en SARA, van IZAÄK en REBEKKA, dat JAKOB en EZAU er nederlegden. *Bethlehem*, het bevallig stadje, zijn herdersveld, zijne heerlijke kerk met de grot, waarin, van de Maagd MARIA, de Zaligmaker werd geboren. *Jericho's* bouwvallen, in de schaduw van den *Berg der Verzoeking;* de *Doode Zee*, omgeven van hooge steengevaarten, waaronder de *Nebo* zich verheft. — Of zal ik spreken van de togten ten noorden der hoofdstad? Van *Bethel*, waar ik sliep; van *Sichem*, waar ik vernachtte; van den *Gerizim*, dien ik beklom; van den *Jakobsput*, in wiens mond ik afdaalde? Zal ik u zeggen, dat ik *Esdrelons* vlakte ben overgetrokken, terwijl ik den weg ging langs *Gilboa's* gebergte, voor mij den *Thabor* in trotsche majesteit aanschouwende? Dat ik vertoefde op zijne kruin, in de lommer van zijne altijd groene eiken? — Of zal ik spreken van *Nazareth*, en van mijn neêrzitten op de plekjes, die door hare schoonheid ook de geliefkoosde moeten geweest zijn van JEZUS? — Of zal ik gewagen van mijn dagenlang verblijf aan de *Zee van Galilea*, van mijne vaarten op dat water, van mijn rondzwerven in het land der Gadarenen? Zal ik u tot getuigen maken van mijn verblijf op den *Karmel*, of mijne togten langs de kust van *Fenicië*, waar *Tyrus* tot eén dorp is verzonken, waar *Zidon*

verlaagd is tot de geringheid der kleine steden? — Of u schetsen de vertooning van den *Libanon*, het eeuwig groen van zijne ceders, het eeuwig wit van zijne sneeuwtoppen? En dan met u afdalen naar *Damascus*, om te onderzoeken, of de oudheid der stad hooger is te schatten dan het paradijs, dat haar omringt? Doch, Geliefden! ik duizel bij de flaauwe voorstelling van zoo veel, dat mij vergund is, te zien, dat zelfs vele Koningen en Vorsten niet gegeven werd, te aanschouwen. Ik heb gezwelgd in eenen heiligen oceaan,— ik heb gedronken uit bronwellen Gods. Wie ben ik? Veel te gering der weldadigheid mij bewezen. Ja, ik mogt van mijn dankgevoel doen blijken, door *Bethels* te bouwen en altaren te doen rijzen, om de begunstiging, die mij te beurt is gevallen.

2. Maar de Aartsvader bepaalde zijne betooning der dankbaarheid geenszins tot het bouwen van een dankaltaar, hij voegde, bij het voornemen daartoe, ook de verklaring: *de Heer zal mij tot een God zijn.*

Men moet zich geheel in den voorouden tijd verplaatsen, wil men den Aartsvader begrijpen. De vereering van den eenigen waren God, was op verre na niet zuiver bij allen, die Hem aanbaden. Nevens Hem hield men nog andere voorwerpen, zoo niet van wezenlijke aanbidding, dan toch van vereering. Zoo was het zelfs in het gezin van JAKOB. Toen hij, wederkeerende, optoog naar *Bethel*, vond hij er reden voor, om het bevel te geven: *doet weg de vreemde Goden, die in het midden van u zijn, en reinigt u, en verandert uwe kleederen; en laat ons ons opmaken, en optrekken naar Beth-el; en ik zal daar eenen altaar bouwen voor dien God, die met mij geweest is op den*

weg, dien ik gewandeld heb. Toen, zegt het verhaal, *gaven zij* JAKOB *alle die vreemde Goden, die in hunne hand waren, — en hij bouwde te Beth-el eenen altaar* (*a*).

Ja, dat is het dankbetoon waartoe het terugzigt op de volbragte taak mij moet opleiden. Maar zal het mij mogen gebeuren, die hoog heilige Godsdienstige stemming des gemoeds te bewaren, welke mij ginds vervulde? Zal het mij gelukken, het geheel onverdeelde hart steeds toe te wijden aan den God van zoo veel goedertierenheid? Zal de opwekking ook thans niet vergeefsch zijn, wanneer ik van u vraag, om alles, wat afgod des harten van u mogt wezen, weg te werpen, en den Heer onzen God lief te hebben met geheel het hart, geheel de ziel, geheel het gemoed en al de krachten? Zal ik u allen aldus medeslepen in het mij bewezen gunstbetoon? Immers, is het ook niet u bewezen? Want ofschoon gij thans niet terugziet op eenen volbragten togt, het leven zelf is toch eene reize. Ziet, gekenmerkt staan aller schreden op de kortere of langere levensbaan door de betooning van Gods majesteit, door de openbaarmaking zijner goedheid en verschooning. Ja, Hij, die leidsman was en beschermer, die ons behoedde, waar wij gingen, die brood gaf, om te eten, en kleederen, om te dekken, en vrede ons in onze huizen, — Hij zal ons tot een God zijn, meer en meer.

3. Doch ik bespeur, dat ik reeds sprak in het gevoel onzer gemeenschappelijke betrekking, dat ik verhoogd zie bij den terugblik op den volbragten togt. De Aartsvader is in dezen ook mijn toonbeeld. In

(*a*) Gen. XXXV : 2, 3, 7.

vrede wil hij wederkeeren, en de banden, die er verbroken waren, vernieuwen, en de banden, die ongeschonden waren gebleven, versterken. Het offer van *Bethel* zal geheiligd zijn door de liefde, opdat aan hetzelve de zegen niet onthouden blijve. Maar heb ik noodig, u eerst mijn hart te geven of u het weder te geven, Gemeente? Gij weet, het klopte voor u, zoo vele jaren, in rein gevoel der betrekking, in welke Gods hand ons zamen verbond! Het bleef u bij onder de verwijdering, en hoe verder van u de afstand, hoe nader het u was. Telkens, wanneer ik op den eersten dag der week voorging bij de godsdienstoefening van het reisgezelschap, klom de voorbidding op voor u tot God, en, — hetzij het schip werd geheiligd tot bidplaats, hetzij ik sprak aan de boorden van den *Nijl*, aan de kusten der *Jordaan*, op de bergen van Galilea of in de vallei van *Damascus*, — één was ik met u in Hem, en verbonden met u voor Hem. Neen, ik wist niet van de bange dagen, die weldra na mijn henengaan over u zijn gekomen; ik zoude ligtelijk de inspraak van het hart niet hebben weêrstaan, om terug te snellen, — om te helpen, — om met den troost en de kracht des Evangelies te treden aan de bedden der zieken en der stervenden. Maar verborgen was toen voor mijne oogen uw lijden en gevaar. En ook gij hebt mij niet willen en niet kunnen vergeten. Ik weet het, uwe belangstelling liet mij niet onopgemerkt; uw oog volgde mijn pad; uwe wenschen snelden mij op hetzelve vooruit; uwe gebeden zijn voor mij geweest tot God, die een God is van nabij en verre. Zij zijn opgeklommen van uwe bidplaatsen, zij zijn in dit en de naburige heiligdom-

men aangeheven. Hebt dank gij allen, dank in het openbaar, dank voor Gods aangezigt. Neen, ik bedroog mij niet, toen mijn hart mij weder terugtrok tot u. Die ongeveinsde blijdschap, dat hartelijk welkom, het heeft diep mijne ziel bewogen. Ziet, ik sta voor u in het innig gevoel der heilige betrekking, gelijk gij tot mij.

God daar boven, die ons weder aan elkander hebt teruggegeven, neem aan onze offers van dank en heilig ons zamenzijn nog vele lange jaren!

AMEN.

AANMERKINGEN.

AANMERKINGEN.

Bladzijde 2, aanmerking 1.

Hoewel *Sefêla* de meest gewone benaming is, vindt men echter in de Staten-Overzetting en bij VAN DER PALM *Sefala.* Op slechts één plaats vindt men dat woord onvertaald gelaten, t. w. I Makk. XII: 38. De Staten-Overzetters toch hebben vertaald *de laagte* en VAN DER PALM *lage vlakte* of *lage landen.* De vertaling der LXX heeft veelal het Hebreeuwsche woord *Sefêla* behouden, b. v. II Chron. XXVI : 10; Jer. XXXII : 44; XXXIII : 13. In de *Vulgata* vindt men voor *steden der Sefêla* of *laagte* vertaald *civitates campestres.*

Bladz. 9, aanm. 2.

De chalotten ontleenen haren naam aan de thans verwoeste Filistijnsche vorstenstad *Askalon*, die tusschen *Asdod* en *Gaza* nabij de kust was gelegen. Dat de Romeinen deze vrucht reeds kenden onder den naam *allium Ascalonium*, weten wij uit PLINIUS *Historia naturalis*, 19, 32; dat ook de Grieken haar kenden, meldt ons STRABO, XV: 2, 29. Naar het Westen zijn zij overgebragt door de Frankische Kruisvaarders, die haar, naar *Askalon*, *askalotten* noemden. Zie verder ook RELAND, *Palaestina Illustrata*, Tom. II, pag. 588 sq.

Bladz. 14, aanm. 3.

„Deut. II: 23 wordt uitdrukkelijk *Cafthor* het land genoemd, waaruit zij zijn getogen, die zich in de woon-

steden der Avviten hebben gevestigd, de Filistijnen. JEREMIA geeft aan de Filistijnen den naam „overblijfsel van Cafthor's eiland," Hoofdst. XLVII : 4, en AMOS zegt, Hoofdst. IX: 7, „dat de Filistijnen uit *Cafthor* zijn opgevoerd." *Register op den Bijbel-Atlas*, door G. H. VAN SENDEN, bl. 51. Dat men onder *Cafthor* het eiland *Creta* moet verstaan, is daar uitvoerig en duidelijk ontwikkeld.

Bladz. 14, aanm. 4.

„De Avviten bezaten, in vóór-historischen tijd, het zuidwestelijk deel van Palestina en woonden er in Hazerim, d. i. open vlekken, tot *Gaza* toe. Deut. II: 23 geeft dit berigt, maar vermeldt tevens, dat de Cafthoriten, uit *Cafthor* uitgetogen zijnde, ze verdelgd hebben, wonende aldaar in hunne plaats. Intusschen was het meer eene verdelging van het volksbestaan, minder eene volslagene uitroeijing. Immers Joz. XIII : 3 komen de Avviten nog voor als bestaande in die streken." Zie v. S. op het woord *Avviten*, in het *Bijbelsch Woordenboek voor het Christelijk Gezin*. — De stad *Avith* is vooral bekend als stad en plaats der geboorte van HADAD, een' Edomitisch heerscher (Gen. XXXVI: 35). Denkelijk was zij eens gesticht in de woestijn ten zuiden van Palestina.

Bladz. 14, aanm. 5.

Filistijn. Men heeft velerlei gissingen in het midden gebragt, ten einde te bepalen wat de naam *Filistijn* beteekent. In de Grieksche vertaling der LXX is het Hebreeuwsche woord gewoonlijk door *aankomelingen* vertaald.

Bladz. 16, aanm. 6.

Het opperhoofd der Filistijnen heette *Seran* of *Vorst;* doch I Sam. XXI: 10 en XXVII: 2 wordt ACHIS *Koning van Gath* genoemd.

Bladz. 17, aanm. 7.

Te *Gaza* was een tempel gebouwd, ter eere van DAGON, Rigt. XVI : 21, zoo mede te *Asdod*, I Sam. V : 1; te *Askalon* echter ter eere van ASTAROTH of ASTARTE. Gelijk de meeste oude volken ook aan het bestaan van vrouwe-

lijke godheden geloofden en haar als zoodanig hulde bragten, vereerde men in het Oosten, bepaaldelijk bij de Feniciërs en Filistijnen, en in navolging van hen somtijds ook de Israeliten (Rigt. III : 7, VI : 25; I Kon. XI : 5, XVI : 33; II Kon. XVIII : 4, XXI : 7), de godin ASTAROTH. De wijze, waarop zij werd voorgesteld en aangebeden, heeft veel overeenkomst met die, welke men vele eeuwen later vindt bij de godinnen der Romeinen JUNO, VENUS en LUNA. Ook de ASTERGATIS vereerden zij. Zij werd door Grieken en Romeinen ook DERCETO en DERCETIS genoemd, onder de gedaante eener vrouw met den staart van eenen visch voorgesteld, in Syrië, vooral in de streken aan de zeekust, vereerd, en schijnt een bijzondere vorm van de afgodin ASTARTE te zijn geweest. Zie Dr. J. VAN GILSE, in het *Bijbelsch Woordenboek voor het Christelijk Gezin;* art. *Atergation.*

Bladz. 17, aanm. 8.

BAäL-ZEBUB, VLIEGEN-BAäL of VLIEGEN-GOD. Hij werd aangebeden als beschermer tegen de in het Oosten veelvuldige en schadelijke vliegen. Denkelijk was het deze God, die in het N. T. onder den naam BEëL-ZEBUL of BEëL-ZEBUB voorkomt. De Joden, om aan hunnen haat tegen de afgoderij lucht te geven en deze te bespotten, hadden de laatste letter *b* in *l* veranderd. Immers *Beëlzebul* beteekent *Drek-God.*

Bladz. 18, aanm. 9 en 10.

NEBUKADNEZAR, de veroveraar van het rijk van Juda, deed ook de Filistijnen onder zijnen magtigen schepter bukken. — Na de Babylonische ballingschap verzwagerden de Israeliten zich met de Filistijnen, hetwelk NEHEMIA's toorn in den hoogsten graad gaande maakte, welken hij aldus beschrijft: *Ook zag ik in die dagen Joden, die Asdodische, Ammonitische* [*en*] *Moabitische vrouwen* [*bij zich*] *hadden doen wonen. En hunne kinderen spraken half Asdodisch, en zij konden geen Joodsch spreken; maar naar de taal eens iegelijken volks. Zoo twistte ik met hen, en vloekte hun, en sloeg*

[*sommige*] *mannen van hen, en plukte hun het haar uit; en ik deed hen zweren bij God: Indien gij uwe dochteren hunnen zonen zult geven, en indien gij van hunne dochteren voor uwe zonen of voor u zult nemen!* (*a*). Vervolgens kwamen zij onder het gebied der Syriërs; daarna zelfs gedeeltelijk onder dat der Makkabeën, door de vriendschappelijke betrekking welke er bestond tusschen JONATHAN, den vorst der Makkabeën, en ALEXANDER BALAS, als blijk van erkentelijkheid voor de hulp, welke die Makkabeër aan dien Syrischen Koning had verleend. Laatstgenoemde toch had zich door de kracht van zijn zwaard meester gemaakt van den troon van Syrië. Daartoe had JONATHAN hem geholpen, hem ook bijstaande in den slag, welken ALEXANDER BALAS tegen DEMETRIUS I, *Soter*, leverde, waarbij DEMETRIUS zelf sneuvelde. Sedert dien tijd gaan de naam en het volksbestaan der Filistijnen verloren en met de komst der Romeinen zijn zij ten eenenmale verdwenen.

Bladz. 18, aanm. 11.

Palestina is eene verbastering van *Fulistea* of *Filistea*. Onder dien naam werd eerst verstaan het land door de Filistijnen bewoond, dus het zuidwestelijke gedeelte van Kanaän. Later werd ook het omliggende land mede onder dien naam begrepen, en eindelijk werd zelfs Palestina de benaming van het gansche land, gelegen tusschen den *Libanon*, de *Jordaan* en de *Middellandsche Zee*.

Bladz. 19, aanm. 12.

De stad heette oorspronkelijk *Jabne* of *Jabneël*. Beide namen beteekenen het zelfde; de eerste „hij late bouwen," de andere „God late bouwen." *Jabne* komt slechts eenmaal in de Heilige Schrift voor, II Chron. XXVI: 6. *Jabneël* vindt men alleen Joz. XV: 11, terwijl het denkelijk in vs. 46 is uitgevallen; een handschrift toch der LXX heeft daar ook *Jamnaë*; onder welken naam *Jamnia*, *Jamnea*, en *Jamnaä* het later bij velen voorkomt. I Makk. IV: 15;

(*a*) Neh. XIII: 23—25.

V : 58; X : 75; II Makk. XII : 9. De kruisvaarders meenden in *Jamnia* eene der vijf Filistijnsche steden, *Gath*, terug te vinden en bouwden daar op eene hoogte het kasteel *Ybelin* of *Hibelim*. De naam van het oude *Jabne* is thans *Yebna*.

Bladz. 20, aanm. 13.

De *Wely Rubin* is als plaats van bedevaartgangers reeds in de eerste eeuwen van het Muhammedanisme bekend. Hoewel thans van mindere beteekenis mag men haar nog als zoodanig aanmerken.

Bladz. 21, aanm. 13.

Ekron zegt zoo veel als „uitrukking;" van daar de aardige woordspeling, Zeph. II : 4: *en Ekron zal ontworteld* [beter: *uitgerukt*] *worden*. Eerst voor Juda bestemd, Joz. XV : 45, werd die stad aan Dan toegewezen, XIX : 43, doch niet ingenomen, XIII : 3; Rigt. I : 18; I Sam. V : 10—12. Zij was tempelstad van BAÄL, II Kon. I : 2; ook daarom is tegen haar de profetie, Jer. XXV : 20; Amos I : 18; Zef. II : 4 en Zach. IX : 5—7. Volgens I Makk. X : 88, 89 werd *Ekron* aan JONATHAN den *Makkabeër* door den Syrischen Vorst ALEXANDER BALAS ten geschenke gegeven. Ten tijde van HIËRONYMUS was *Ekron* of *Accaron* slechts een groot dorp; aldus toch schrijft die Kerkvader, *Onom.*, art. *Accaron:* „sed et usque hodie grandis vicus Judaeorum Accaron dicitur, inter Azotum et Jamniam ad orientem respiciens." Het heet thans *Akir*, en is een niet onbelangrijk dorp, gelegen op eenen zich verheffenden bodem aan de noordwestzijde van *Wady Rubin*. Boven den grond draagt het geene sporen van oudheid, doch er worden uit den grond dikwerf overblijfsels van zeer vroegen tijd opgedolven. De bewoners van *Akir* en van den omtrek weten bij overlevering, dat hier *Ekron* stond; naam en ligging pleiten er mede voor. Zie G. H. VAN SENDEN, *Register op den Bijbel-Atlas*, bl. 79.

Bladz. 22, aanm. 14.

Asdod, door de Makkabeën veroverd en verwoest, werd

door de Romeinen herbouwd en *Azote* geheeten (Josef. Oudh. XIV: 2; XVII: 13). — Ten tijde der Kerkvaders was *Asdod* eene aanzienlijke stad. In het *Onomasticon* wordt zij althans als eene zoodanige vermeld: *Asdod* in sorte tribus Judae, quae nunc vocatur Azotus, — — — est usque hodie insigne oppidum Palaestinae." — RELAND noemt in zijn *Palaestina Illustrata*, II, pag. 609, vier Bisschoppen, die hunne zetels te *Azote* gehad hebben: „Episcopos invenio fuisse Azoti, SILVANUM, qui subscripsit concilio Niceno primo; CHARISIUM, qui interfuit conciliabulo Seleuciensi habito 359; HERACLIUM, qui interfuit concilio Chalcedonensi; LAZARUM, qui interfuit concilio Hierosolymytano anno 536.

Toen VOLNEY het oude *Azote* bezocht, was het „beroemd wegens zijne schorpioenen." *Reize door Syrië en Egypte*, II, 316.

Bladz. 25, aanm. 15.

Niettegenstaande GOTTFRIED *van Bouillon*, in 1099, bij *Askalon* eene beslissende overwinning behaalde op een Egyptisch leger en sedert dat jaar reeds het kruis van CHRISTUS de plaats van MUHAMMEDS halve maan had ingenomen, bleef echter *Askalon* onveroverd. Die sterke stad te vermeesteren, was bewaard voor den nog jeugdigen, maar met de grootste ridderdeugden schitterenden BOUDEWIJN III, die van 1143 tot 1162 Koning van *Jeruzalem* was.

Bladz. 25, aanm. 16.

„Am ganzen Meeresufer sind die Ruinen von *Askalon* und *Kaisarieh* die beträchtlichsten. Die Ruinen von *Askalon* in ihrer jetzigen Gestalt führen uns nicht bis in die Römerzeiten hinauf. LADY STANHOPE liesz vor zwei Jahren nachgraben, aber nur einige Statuen aus römischer Zeit waren der Lohn für ihre groszen Unkosten, und diese zerschlug sie, um einem Vorurtheile der Landesbewohner zu begegnen, welche glaubten, es wären darin Schätze verborgen." Aldus schreef de geleerde Dr. SCHOLZ, *Reise in die Gegend zwischen Alexandrien und Parätonium, die libysche Wüste, Siwa, Egypten, Palästina und Syrien, in den*

Jahren 1820 *und* 1821. *Leipzig und Sorau*, *bey* FRIEDRICH FLEISCHER, 1822. S. 146, 147.

Bladz. 26, aanm. 17.

De Israeliten en Filistijnen hebben elkander steeds het bezit van *Gaza* betwist. Eerst DAVID veroverde het geheel, zoo dat het als een schoone parel blonk aan SALOMO's schitterende kroon. Terwijl de Filistijnen, na de scheuring der rijken van Israel en Juda, *Gaza* aan het gebied van DAVIDS stamhuis wisten te onttrekken, hebben echter om die stad beurtelings de Egyptenaren, Syriërs, Perzen, Grieken, Makkabeën, Romeinen, Muhammedanen en Christenen gestreden. M. D. DE BRUYN vat vele der lotgevallen van *Gaza* zamen in het *Bijbelsch Woordenboek voor het Christelijk Gezin*, art. *Gaza:* „Gelegen aan den grooten heirweg, dien de beheerschers van Egypte en van westelijk Azië moesten kiezen, wanneer zij tegen elkander optrokken, bleef *Gaza* blootgesteld aan de oorlogsrampen, die eene zoo sterke grensvesting onvermijdelijk treffen moesten. Voor de Egyptenaren was *Gaza* de sleutel van Palestina en Syrië, dien zij eerst moesten veroveren, om verder te kunnen gaan. Zoo werd *Gaza* in de zevende eeuw v. CHR., ten tijde van JEREMIA, door een' der PHARAO'S (waarschijnlijk NECHO) onderworpen (Jer. XLVII : 1); en van den Perzischen Koning CAMBYSES wordt verhaald, dat hij in deze stad zijne schatten deed bewaren, gedurende zijn' togt naar Egypte."

Bij de Profeten wordt *Gaza* verscheidene malen met den ondergang bedreigd (Jeremia XXV : 20; XLVIII : 5; Amos I : 6, 7; Zeph. II : 4; Zach. IX : 5).

Na de verwoesting van *Tyrus* trok ALEXANDER *de Groote* met zijne legermagt ook tegen *Gaza* op, dat eene Perzische bezetting had ingenomen, en gedurende vijf maanden hardnekkig zich verdedigde. De stad werd met storm genomen, en omtrent tien duizend mannen werden door het zwaard gedood. De overigen, met hunne vrouwen en kinderen, liet ALEXANDER als slaven verkoopen, waarna hij *Gaza* op

nieuw met inwoners uit de omstreken bevolkte (Josef. Oudh. XI: 8, 4). — Ook in de oorlogen tusschen de Ptolemeërs en Seleuciden, en in den tijd der Makkabeërs, bleef de nog altijd belangrijke vesting velerlei wisselingen en rampen verduren. Ten jare 96 v. CHR. werd zij, na een lang beleg, door ALEXANDER JANNAEUS geheel verwoest, doch daarna, te gelijk met andere steden, door den Romeinschen Veldheer GABINIUS weder opgebouwd. — AUGUSTUS gaf *Gaza* aan HERODES I, na wiens dood de stad met het wingewest *Syria* werd vereenigd. Zie Josef. Oudh. XI: 8, 4; XIII: 13, 3; XIV: 5, 3; XV: 7, 3; XVII: 2, 11.

Vervolgens schijnt *Gaza* in de oorlogen tusschen de Muhammedaansche beheerschers van Egypte en Syrië veel geleden te hebben; want de Kruisvaarders vonden de stad grootendeels verwoest en hare puinhoopen in den omtrek verspreid. Bij de overgeblevene huizen bouwden zij, ten jare 1152, eene vesting, die aan de Tempelridders werd toevertrouwd. — Vijf en dertig jaren later kwam de weder opluikende stad in de magt der Muhammedanen."

Bladz. 26, aanm. 18.

„*Gath* lag niet ver van *Marescha*, want dit wordt, Micha I: 14, *Morescheth-Gath* geheeten. ROBINSON vroeg te vergeefs naar *Gath*, II, 691. Toen hij echter te *Deir Dubban* was, bevond hij zich juist in de streek, waar *Gath* moet gelegen zijn geweest. Aldaar werd hij verrast door gewelven, in den kalksteen uitgehouwen, aan te treffen, die onder eene groote uitgestrektheid van den bodem voortliepen en onderling zamenhingen. Hij herkende daarin sporen van eene oude belangrijke stad, a. w., II, 610—612. Hij dacht aan *Gath-Rimmon;* doch dat deze overblijfselen der oudheid tot het Filistijnsche *Gath* in betrekking stonden, ontging den anders scherpzinnigen man." Zie het meermalen aangehaald *Register*, bl. 105.

Bladz. 28, aanm. 19.

JOSEFUS had aldus de grenzen van *Dan* aangeduid. „De stam van Dan kreeg de valleijen, die naar 't westen strek-

ken, welker landpalen zijn *Azote* en *Doris*, alwaar de steden *Jamnia* en *Gittha* gelegen zijn, en de gansche landstreek, die te *Acharon* begint, en bij het gebergte eindigt, daar het gedeelte van den stam Juda zijn begin nam." Oudh. V : 1.

Bladz. 29, aanm. 20.

„Het O. T. onderscheidt *Gath* en *Gath-Rimmon*. Van het eerste zegt het nergens, dat het tot het stamgebied van Dan zoude behooren, of er toe behoord heeft; van *Gath-Rimmon* daarentegen, dat het eene stad en Levitenstad in Dan was. — JOSEFUS, sprekende van de steden van Dan, noemt *Gath-Rimmon* aldaar *Gitta*, Oudh. V : 1; de Filistijnsche vorstenstad echter, VI : 1, *Gitte*. Doch Oudh. IX : 11 is het *Ita* en *Amnia*, met weglating van *G* en *S*. Hij verwart hier het Filistijnsche *Gath* met het Danitische *Gath-Rimmon*. — Het *Onom.* zal, naar het gevoelen van de aardrijkskundigen, *Gath* en *Gath-Rimmon* voor de zelfde plaats houden. RELAND denkt dit a. w., pag. 786, ook V. RAUMER, a. w. S. 190, en ROBINSON, a. w., II, S. 692. Doch dit is zoo niet. Het *Onom.* zegt, dat *Gethrimmon* eene *villa praegrandis* is *in duodecimo milliario Diospoleos pergentibus ad eam de Eleutheropoli*. Van *Geth* zegt het: *Ostenditur vicus in quinto milliario ab Eleutheropoli euntibus Diospolim*. Doch als men twaalf mijlen op weg is van *Lud (Diospolis)*, is men nog niet tot op den afstand van vijf mijlen *Beit Jibrin (Eleutheropolis)* genaderd. Er ligt dan nog eene ruimte van twaalf mijlen tusschen beide; een afstand, waarlijk te groot, om dien te doen verdwijnen, ten einde twee steden tot ééne stad te maken. Ik weet wel, dat men zich op het *Itinerarium Ant.* beroept, hetwelk achttien mijlen tusschen *Eleutheropolis* en *Diospolis* stelt. Maar dat de getallen op die lijst zeer verminkt zijn, valt van alle zijden in het oog. ROBINSON moet zelf erkennen, dat de afstand tusschen *Deir Dubban*, hetwelk hij verkeerdelijk voor *Gath-Rimmon* houdt, en tusschen *Lydda* of *Diospolis*, grooter is dan XII mijlen. Had hij toch op het aangewezen punt *Gath-Rimmon* gezocht! *Register*, bl. 105.

Bladz. 30, aanm. 21.

Oorspronkelijk was *Gibbethon* niet Filistijnsch, maar behoorde tot eene der kleine Kanaänitische staten. Daar deze stad echter in de nabijheid van de grenzen der Filistijnen lag, hadden deze haar aan de Daniten, naar het schijnt ten tijde van JEROBEAM, ontrukt. Alleen uit deze vooronderstelling laten zich de bij herhaling gedane pogingen verklaren, die de Koningen van Israel beproefden, om *Gibbethon* te veroveren; zie I Kon. XV: 27; XVI: 15. — *Register*, bl. 115.

Bladz. 33, aanm. 22.

Gedera is het zelfde als *Gederothaïm.* Door beide namen wordt de zelfde stad aangeduid. Immers worden er door beide namen twee steden bedoeld, dan zou het getal steden in de *Sefala* niet veertien, maar vijftien zijn, terwijl Joz. XV: 33 en 36 uitdrukkelijk wordt gezegd: *in de laagte zijn veertien steden en hare dorpen.*

Bladz. 34, aanm. 23.

EUSEBIUS, *Onom.*, art. *Maspha*, doet de ligging van *Mizpa* kennen, schrijvende: *Item est alia modo Maspha in finibus Eleutheropoleos in parte Septemtrionali.*

Bladz. 36, aanm. 24.

Dat reeds in de eerste eeuwen van het Christendom het graf van den Profeet HABAKUK te *Kehila* en dat van MICHA in de nabijheid van *Kehila* werd aangewezen, lezen wij bij SOJOMENUS, Hist. VII: 29: *loci nomen est Kela, quae ante Keila nuncupabatur, ubi repertus est* ABACUC. *Et Berathsatia locus est decem stadiis ab urbe remotus juxta quem erat sepulcrum* MICHAE, *quae incolae patrio sermone, licet inscii appellabant monumentum fidele.*

Bladz. 36, aanm. 25.

„De vraag, of het oude *Betogabra*, het tegenwoordig *Beit-Jibrin*, een' tijdlang *Eleutheropolis* genoemd werd, kan, na de onderzoekingen van ROBINSON, niet anders dan bevestigend worden beantwoord. De geleerde Amerikaan heeft een der hoofdoogmerken van zijne reis er in gesteld, om

de plaats van *Eleutheropolis* weder te zoeken. Hij wist, dat van de juiste bepaling van haar oneindig veel afhangt. Immers de ligging van meer dan twintig steden wordt in het *Onom.* naar den afstand van *Eleutheropolis* opgegeven, maar *Eleutheropolis* zelf vond in het *Onom.* geene plaats. De ligging kende men ook van elders niet. *Eleutheropolis* was in het jaar 797 verwoest, gelijk de *Acta Sanctorum*, — zie RELAND, pag. 987 — verhalen. Zoo verkeerde men in het onzekere; en de hoogere of lagere, de meer westelijke of oostelijke plaatsing op de kaart werd natuurlijk gevolgd door die van andere steden, die er van afhingen. *Eleutheropolis'* ligging te bepalen was dus het zelfde, als die van 20 steden vast te stellen; het was eene reis naar Palestina waard." — *Register*, bl. 81.

Bladz. 36, aanm. 26.

De eigenaardige woordspeling is in onze vertaling niet uitgedrukt. De naam *Achzib* toch beteekent „beek" en de naam *Achzab* „uitgedroogde beek." Met toespeling daarop zegt MICHA I: 14, dat *Achzib* is geworden wat *Achzab* was.

Bladz. 37, aanm. 27.

POMPEJUS gaf *Maresa* of *Marissa* en, even als de andere steden, die landwaarts gelegen waren, *Hippon*, *Scythopolis*, *Pella*, *Dion*, *Samarië*, *Azote*, *Jamnia* en *Arethuse*, alsmede die, welke door den oorlog ten eenenmale verdelgd waren, weder aan hare oude inwoners. Jos. Oudh. XIV: 8. Die zelfde geschiedschrijver berigt, in het X. hoofdstuk, dat de Romeinsche veldheer GABINIUS, die de onlusten in het Joodsche land deed ophouden en de orde herstelde, de steden, die hij geteisterd vond, weder liet herstellen. Onder die steden was ook *Maresa*, benevens *Samarië*, *Azote*, *Scythopolis*, *Anthedon*, *Rafia*, *Dora* en vele anderen; zoodat men er, nadat zij lang woest gelegen hadden, weder veilig kon wonen. Kort daarna echter werd *Maresa*, door de Parthen, geheel en al verwoest; zie hoofdst. XXVII.

Bladz. 38, aanm. 28.

Jafo lag denkelijk binnen Eframs grenslijn, hoewel het

niet als stad van Efraïm wordt genoemd. Doch het tegendeel wordt niet gezegd. Het kan dus, hoewel ongenoemd, evenzeer tot Efraïm hebben behoord als *Askelon* behoorde tot den stam van Juda, terwijl dit evenmin als zoodanig opzettelijk vermeld wordt. Zie Joz. XV : 45—47.

Bladz. 39, aanm. 29.

Voor *Gezer*, I Chron. XX : 4, wordt, II Sam. XXI : 18, 19, *Gob* gelezen, hetwelk daar tweemaal voorkomt. De *Septuaginta*, zulks niet kunnende verklaren, heeft in hare verlegenheid bekende namen van naburige steden er voor in de plaats gesteld; voor *Gob*, vs. 18, zet zij *Gath*, vs. 19, *Nob*. Ik geloof, dat men de beste oplossing zal vinden, wanneer men op de oorspronkelijke beteekenis des woords let. *Gob* heet „waterput." De *waterput* was het eigenlijke plekje van den vermelden veldslag; de Chroniekschrijver zet er de stad, die in de nabijheid lag, als meer bekend zijnde, voor in de plaats. Zie *Register*, bladz. 113.

Bladz. 39, aanm. 30.

Het *Onom.* zegt, art. *Gazer*, dat het vier mijlen ten noorden van *Nicopolis* lag: *Nunc Gazara villa dicitur in quarto miliario Nicopoleos contra Septentrionem.*

Bladz. 39, aanm. 31.

Ono werd gebouwd door SEMED, die uit den stam van Benjamin was, I Chron. VIII : 12. De ligging dier stad meldt RELAND, II, pag. 913: *A Lydda ad Ono sunt tria milliaria.*

Bladz. 42, aanm. 32.

In het *Register op den Bijbel-Atlas* was reeds omtrent *Arimathea*, *eene stad der Joden*, het volgende geschreven: „Met deze bijvoeging komt de naam van geene andere plaats van het Joodsche land in het N. T. voor. Het legt dus eenen bijzonderen nadruk er op, dat *Arimathea* eene bezitting was der Joden. Ik weet geenen sleutel voor deze anders geheimzinnige uitdrukking, dan dien, welken I Makk. XI : 34 biedt. Daar wordt namelijk onder de drie gewesten, die aan de Samaritanen ontnomen en aan de Joden gegeven

werden, ook *Ramathaïm* genoemd, aldus, evenzeer als *Efrem* en *Lydda* naar de hoofdplaats geheeten."

Bladz. 42, aanm. 33.

Het *Ramula* der Kruisvaarders is het tegenwoordige *er-Ramleh* en identisch met *Arimathea.* Immers ten tijde der Muhammedaansche overheersching, in de zevende eeuw, bestond die plaats nog. De vader van SULEIMAN had aldaar een paleis. — Het bouwen van SULEIMAN was dus slechts een vergrooten en verfraaijen, waarbij denkelijk ook de naamsverandering plaats had. Den ouden naam *Ruma* of *Rama* liet men niet aan de stad, mogelijk om alle verwarring met het noordelijk van *Jeruzalem* gelegen *Rama* voor te komen. Men noemde haar niet *er-Ram*, maar *er-Ramleh*, en drukte aldus zeer goed het zelfde denkbeeld uit, want gelijk *Rama* „hoogte" beteekent, zoo *Ramleh* „zandheuvel." Uitvoerig is hierover gehandeld in het *Register*, bl. 18.

Bladz. 43, aanm. 34.

Het gansche bouwwerk vertoont sporen, dat het van Muhammedaansche afkomst is. De toren draagt zelfs blijken, dat hij oorspronkelijk tot een minaret werd gebouwd, hoewel de vorm en bouwstijl iets verschillen van dien, welken men bij andere minarets opmerkt. Voor eenen kerktoren werd hij echter niet ingerigt. ROBINSON zegt, III, S. 248, 249: Er ist inwendig massiv, bis auf die Treppe, hat die gewöhnliche aüssere Gallerie oben, und wider Raum für eine Glocke noch irgend sonst etwas mit dem Thurm einer Kirche gemein. Ferner steht über der Thür eine arabische Innschrift, welche wir lasen, mit dem Datum J. d. H. 710, entsprechend dem J. 1310 n. CHR., was auf die Zeit hinweist, wo der Thurm angefangen wurde. Dies wird ferner bestätigt durch das Zeugniss des MEJR ED-DÎN, Verfassers einer schätzbaren arabischen Geschichte *Jerusalems* und mehrerer anderer Städte aus dem Jahre 1495. Er berichtet, dass der Khalif NÂSIR MUHAMMED IBN KALÂWÛN (welcher im Jahr 1310 wieder auf dem ägyptischen Thron gelangte),

hier einen hinsichtlich seiner Höhe und Pracht einzigen Minaret erbaute, welcher im J. d. H. 718 vollendet wurde. Dies ergiebt acht Jahre für die Ausführung des Werkes." — VOLNEY zegt, dat die minaret gebouwd is door SAÏF-EL-DÎN. Aldus toch schrijft hij, a. w. II, bl. 313: „De eenigste aanmerkingswaardige oudheid te *Ramlé*, is de minaret of het torentje van eene vervallen moskée aan den weg van *Yáfa*. Het Arabisch opschrift meldt, dat het gebouwd is door SAÏF-EL-DÎN, Sultan van Egypte. Van den top, die zeer hoog is, kan men met het oog de geheele keten van het gebergte volgen, dat van *Nablous* komt, de vlakte langs loopt en in het zuiden zich gaat verliezen."

Bladz. 43, aanm. 35.

De straks reeds genoemde Arabische geschiedschrijver MEJR ED-DÎN zegt, dat de oude moskee, welke bij die minaret was, buiten de stad lag en van vele graven omringd was. Zij was toen bekend onder den naam *witte moskee.* Volgens dien schrijver was zij door SULEIMAN, den zoon van ABD-EL-MELEK, den stichter van *Ramleh*, bij zijne verheffing tot Khalif, in het jaar 717 na CHR., gebouwd, en werd gedurende de regering van SALADIN, 1190 na CHR., vernieuwd. — De Christenen hebben in de zestiende eeuw het denkbeeld opgevat, dat die moskee vroeger eene Christelijke kerk was en gewijd aan veertig martelaren. In het *Blumen-Buch des Heiligen Lands Palestinae u. s. w. Munchen* 1661, bl. 109, is het gevoelen van dien tijd uitgesproken: „Von der 40. Martyrer Kirchen / meldet BONIFACIUS, lib. 2. *de perenni cultu Terrae Sanctae*, dasz vil Martyrer CHRISTI ausz der Statt *Sebastae* in Armenien dahin gebracht / und in die gedachte Kirchen mit grossen Ehren under dem hohen Altar begraben worden (zuwissen ist / dasz der viertzig Martyrer Reliquien / welche zu Sebasten in Armenia under dem Landpfleger AGRICOLAO Martyrisiert worden / wie *Cardinalis Baronius* meldet / Tom. 3. Annal. Eccl. 316. und dasz Römische Martyrologium an dem 9. Tag Martii / ins Welschland gebracht worden:) Ob

derowegen die obengedachte Kirchen den Namen von den Martyrern uberkommen / weilen etliche Reliquien darinnen geruhet / nach Lehr BONIFACII, oder allein zur Gedächtnüsz / und zu Ehren der 40. Martyrer gebawet sey / sonderlich wegen der grossen Andacht daselbst / und begangner Solennität / bin ich der Meynung / mit dem R. P. FRANCISCO QUARESMIO, dasz sie allein zu Ehren der 40. Martyrer erbawet / wegen etlicher Reliquien / die sie möchten bekommen haben / als mans in die Christenheit geführet." — ROBINSON, III, S. 249, 250, voegt er nog bij: „Ein anderer arabischer Schriftsteller, EL-KHÛLÎL IBN SHÂHÎN EDH-DHÂHERY, um das Jahr 1450, spricht von derselben weissen Moschee zu *Ramleh* als besonders bewunderenswerth, und erwähnt auch ihre unterirdischen Grüfte, worin vierzig Gefährten des Profeten begraben liegen sollen." Teregt merkt hij hierbij op, dat er welligt eenige zamenhang is tusschen deze legende en die der veertig Christen-martelaars, die naar de meening der Latijnen daar begraven zijn, doch dat het moeijelijk is te bepalen, welke van beide de oorspronkelijke is. — In de achttiende eeuw won zelfs het geloof veld, dat die kerk door HELENA, aan welke ontelbare gebouwen worden toegeschreven, was gesticht; en in deze eeuw hebben Roomsche schrijvers daarenboven nog beweerd, dat die kerk door de Kruisvaarders was herbouwd en vele Ridders daar begraven zijn.

Bladz. 44, aanm. 36.

RELAND, II, pag. 987, zegt art. *Sariphaea*, urbs Palaestinae episcopatu insignis. Mentio fit ejus in Concilio Hierosolymitano habito anno 536 ubi legitur STEPHANUS *Scarphiensis et Sariphaeensis.*

Bladz. 44, aanm. 37.

Het *Onom.*, art. *Anob*, vermeldt twee plaatsen, *Bethannaba* geheeten; de eene vier, de andere acht mijlen van *Diospolis* in eene oostelijke rigting. De laatste is, gelijk later zal blijken, het *Nobe* der Kruisvaarders; de andere

Annabeh, dat ROBINSON vermeldt, a. w. III, 239. Het ontglipte hem, dat dit het *Beth-Annaba* der Kerkvaders is. Zie *Register*, bl. 39.

Bladz. 45, aanm. 38.

In de Makkabeesche boeken komen twee plaatsen voor, welker naam *Gazera* wordt gespeld. Tot de onderscheiding van beide biedt het oude geschrift zelf de hand. Het eene *Gazeron* wordt ook *Gazera* geheeten. Men vergelijke I Makk. IV : 15, waar *Gazeron*, en I Makk. VII : 45, waar *Gazera* wordt gelezen. — Het andere komt ook onder den naam *Gaza* voor I Makk. XIII : 43. Het is het zelfde, dat I Makk. IX : 52; XIII : 54; XIV : 7, 34; XV : 28, 55 als *Gazara* genoemd wordt.

Bladz. 45, aanm. 39.

Deze kasteelen waren gelegen tusschen *Joppe* en *Ramleh*. Werd het kasteel *Maon* ook *Josafat* genoemd, omdat RICHARD, toen hij ze stichtte, zeide te willen optrekken naar het *Dal Josafat*, het dien naam dus gevende bij anticipatie?

Bladz. 45, aanm. 40.

De Kruisvaarders hielden *Gibelim* voor *Berseba*. WILH. TYRUS XIV: 22 zegt: „Circa radices montium in campestrium initio in ea parte Judeae, quae tribui Simeon sorte exiit in funiculo distributionis urbem veterem et dirutam, *Bersabee* nomine reaedificare parant." JAC. DE VITRIACO, Cap. XXXVI, zegt van *Barsebee:* „dicitur praeterea puteus septimus et vulgariter hodie *Gibelin* appellatur." Hun *Gibelin* is dus een verbastering van *Geberin*, en dit is bij verkorting voor *Beigeberin* geplaatst.

Bladz. 46, aanm. 41.

Zie COTOVICUS, pag. 143; TROILO, pag. 117. De legende van de ontmoeting van het Heilige Gezin met roovers, terwijl het voor HERODES den Kindermoordenaar vlugtte, wordt eenigzins anders in de Apocryfe Evangeliën medegedeeld. In het Evangelie van de jeugd des Verlossers, Hoofdstuk XXIII luidt zij aldus: Weggereisd, kwamen zij bij eene woeste landstreek; en toen zij vernomen hadden, dat de-

zelve door roovers onveilig was, bepaalden Vrouw MARIA en JOZEF, omdeze streek des nachts door te trekken. Maar onder het gaan, zie! zagen zij aan den weg twee slapende roovers, en met hen eene menigte roovers, welke hunne makkers waren, en desgelijks snorkten.

Deze beide roovers nu, welke zij ontmoetten, waren TITUS en DUMACHUS, en TITUS zeide tot DUMACHUS: „Ik bid u, laat die menschen vrij weggaan, opdat onze makkers hen niet bemerken." Toen DUMACHUS dit echter weigerde, zeide TITUS wederom: „Neem veertig drachmen van mij en behoud ten onderpand dezen mijnen gordel." Zoo spoedig mogelijk gaf hij hem dezen, opdat hij den mond niet zoude openen en spreken. En toen de Vrouwe, de Gebiedster MARIA, zag, dat deze roover hun eene weldaad bewees, zeide zij tot hem: „God de Heer moge u met Zijne regterhand ondersteunen en u vergiffenis uwer zonden schenken." En de Heer JEZUS antwoordde en zeide tot Zijne moeder: „Na dertig jaren, o moeder, zullen de Joden mij te *Jeruzalem* kruisigen, en deze beide roovers zullen te gelijk met mij aan het kruis genageld worden, TITUS aan mijne regter- en DUMACHUS aan mijne linker-zijde; en van dien dag aan zal TITUS mij voorgaan in het paradijs." En nadat zij nog gezegd had: „Dat moge God van u afwenden, mijn Zoon!" gingen zij van daar naar de stad der afgoden; en deze was, toen zij daar genaderd waren, in zandheuvels veranderd."

Latrun wordt eerst na de tijden der kruistogten vermeld. Het is mogelijk, dat tot de medegedeelde legende aanleiding heeft gegeven de ervaring van de pelgrims dier dagen. Immers JACOB WORMBSERS, die in 1561 reisde, verhaalt van den uitval, die op hem en zijne reismakkers van uit deze ruïnen geschiedde:

„Den siben und zwentzigsten tag Augusti ist der Hauptmann in der nacht mit den Reutern umb zwey uhren wider mit uns Bilgern auffgewesen / unnd uns geleitet bisz zu vorgemeldtem Schlossz Castel Latrön / in welchem Schlossz

die zween Mörder gefangen gewesen / die mit Christo gecreutziget worden / deren ursachen gemeldtes Schlossz solchen Namen hat / Bey diesem Schlossz sind die Reuter wider hinder sich gezogen / und bey die anderthalb hundert Landvolck zu Fusz zu uns kommen / uns weiter zu geleiten / sind die aller grösten Schelmen in dem Lande gewesen / Und ausz diesem Schlossz sind etliche Schelmen zu Rossz uñ zu Fusz zu uns herausz gefallen / uñ haben etliche unterstanden zu fahen unter den Bilgern / Aber unsere Geleitsleute hielten sich wol bey uns / und trieben sie mit Steinen und andern Wehren widerumb ab / Doch haben wir sicher vor jhnen ziehen wöllen / so hat man jhnen fünff Zeckin schenken müssen / sind sie wider abgezogen. Nachmals sind wir weiter fortgefahren / etwan auff ein meilwegs / da haben unsere Geleitsleute selbs auffgehalten / welche auch kurtzumb. Zeckin von uns haben wöllen / unnd so wir nicht haben sorgen müssen / dasz sie uns selbs zu todt schlügen / so haben wir jhnen neun Zeckin gegeben. *Reyssbuch*, fol. 218.

Blad. 47, aanm. 42.

Zie WILKEN, a. w. II, 615.

Bladz. 47, aanm. 43.

Eerst met JUDAS *den Makkabeër* treedt *Emmaüs* uit de donkerheid. Als gelegen „in het vlakke land” zoo als I Makk. III : 40 staat, bood de omtrek eene bekwame strijdplaats aan voor legers. De Makkabeër behaalde er lauweren, I Makk. III : 57; IV : 3. — Het werd weldra eene veste, Hoofdst. IX : 50. — Vervolgens komt *Emmaüs* het eerst kort na CESARS dood weder voor als stad, die CASSIUS plunderde, JOSEFUS, *Oorl.*, I : 9. Hoe belangrijk toen de stad was, blijkt daaruit, dat eene der Toparchiën naar haar genoemd was; vergelijk PLINIUS, V : 14 en JOSEFUS, *Oorl.*, III : 4. Den naam *Nicopolis* ontving de stad in de derde eeuw. — EUSEBIUS, *Chronic.*, Lib. II, teekent op het jaar 222 aan: „in Palestina *Nicopolis*, quae prius *Emmaus* vocabatur, urbs cordita est, legationis industriam pro ea suscipiente JULIO *Africano*, scriptore temporum.”

Nog bij RAUCHWOLF, die in de zestiende eeuw reisde, l. l. fol. 324*b*, wordt het *Emmaüs* van LUKAS ook *Nicopolis* genoemd; doch als benaming van *Nicopolis* verdwijnt het vervolgens geheel, en daarvoor treedt in de plaats *Latron*. *Latron* is eene verkorting en verbastering van het Italiaansche *il buono ladrone*. Men begon een der gebouwen van het oude *Emmaüs* of *Nicopolis* te houden voor de plaats, waar geboren was en gewoond had de met JEZUS gekruiste boetvaardige moordenaar. *Latrun* ligt op eenen alleenstaanden, onvruchtbaren heuvel; het is een vervallen gebouw over eene steilte; het eigenlijke *Nicopolis*, thans het vervallen dorp *Amwas*, ligt wat verder terug. Er zijn puinhoopen van groote gebouwen en van eene kerk. Zie *Register*, bl. 83, en VON RAUMER, a. w., S. 169, art. *Emmaüs*.

Bladz. 55, aanm. 44.

Vlakte van Ajalon. Ook de vallei ter zijde van *Ono* wordt genoemd *vlakte van Ono.* Men moet dus hier niet aan eene *Wady*, maar aan het nabijgelegen heuvelen-land der *Sefala* denken.

Bladz. 56, aanm. 45.

Zie JOSEFUS, *Joodsche Oorlogen*, *tweede boek*, hoofddeelen 37 en 40.

Bladz. 68, aanm. 46.

SCHOLZ, a. w., S. 260, geeft de volgende lijst der ontvangsten en uitgaven van dien beruchten roover ABU GHUSH:

Er hat folgende jährliche Einkünfte:

1) Ertrag seiner Ländereyen, ungefähr 6000 Piaster.
2) *Ghafar* für 4000 christliche Pilger, 56,000 P.
3) „ für 600 Juden, 8200 P.
4) „ für vorübergetragene Waarenkisten, etwa 5000 jährlich, à 2 Piaster, 10,000 P.
5) Regelmäszige Geschenke von dem griechischen und armenischen Kloster täglich 3 Piaster, vom lateinischen täglich 2 P. *Summa* 3000 P., nebst den Geschenken der Kopten und Syrier.

6) Auszerordentliche Geschenke von diesen Klöstern an Wachs, Oel, Leinwand, Medicin etc., 4000 P.
7) Auszerordentliche Abgaben der Klöster bey der Reise eines Bischofs, Superiors, Procurators nach *Jaffa*, à 5000 Piaster.
8) Auszerordentliche Geschenke von englischen und andern Reisenden, 500 P.

Zu diesen Forderungen glaubt er sich berechtigt, weil er, wie die Beduinen, Ansprüche zu haben vorgiebt, auf alles das, was sich auf seinem Grund und Boden befindet.

So grosz auch diese Einnahmen sind (gegen 90,000 Piaster), so bleibt ihm doch, nach seiner Versicherung, nur wenig überig, da die Geschenke an Shawls, Pferden etc. an diejenigen, welche ihn in seinen Raübereien begünstigen müssen, sehr beträchtlich sind."

Bladz. 72, aanm. 47.

Ter aanduiding van het in den tekst medegedeelde zij herinnerd, dat *Kirjath-Jearim* beteekent „stad der wouden" en *Kirjath-Enab* „stad der wijnstokken."

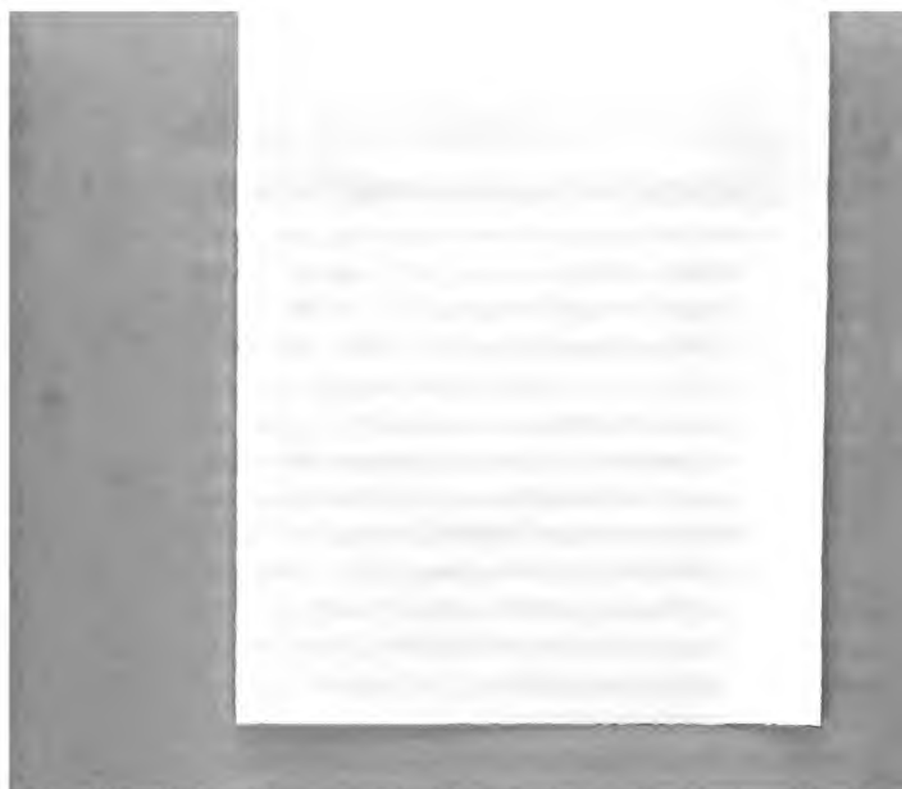
Bladz. 73, aanm. 48.

Men zie het *Onomasticon*, art. *Baal*, „haec est Cariathiarim, id est villa Sylvarum, sive, ut quidam putant, civitas Jarib in tribu Judae, et est usque hodie vicus descendentibus ab Aelia Diospolim, Cariathiarim in decimo miliario." In eene noot wordt daarbij gevoegd: „pro *Jarib* reponendum *Jarim*. — En op het artikel *Cariathiarim*: „quae et Cariathbaal, civitas saltuum, una de urbibus Gabaonitarum pertinens ad tribum Juda, euntibus ab *Aelia Diospolim* in miliario nono."

Bladz. 74, aanm. 49.

Ten tijde der Kerkvaders was *Chesalon* bekend als een groot vlek; immers HIËRONYMUS zegt art. *Chaslon*: „in tribu Juda, et in finibus Aeliae, villa praegrandis."

3 2044 069 563 708

3 2044 069 563 708

